

ВИТОКИ І ТРАДИЦІЇ МИСТЕЦТВА ЛІКУВАННЯ В ПАЗЛАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

/ від давнини до середньовіччя

Г.В. Дзяк,
Т.О. Перцева,
Т.Л. Васильєва,
Т.А. Хомазюк

*Рідній Україні
та Alma Mater
присвячується*

1916–2021

105 років ДДМУ

*«Можу сказати, що у цій книзі я лише склав
букет із чужих квітів, а моя тут лише
стрічка, яка пов'язує їх...»*

Мішель де Монтень

Г.В. Дзяк, Т.О. Перцева, Т.Л. Васильєва, Т.А. Хомазюк

ВИТОКИ І ТРАДИЦІЇ МИСТЕЦТВА ЛІКУВАННЯ В ПАЗЛАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

/ від давнини до середньовіччя

УДК 61(091)-614.253-084

Д43

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради

Дніпровського державного медичного університету (протокол № 3 від 28 жовтня 2021 р.)

Автори:

Георгій Вікторович Дзяк – доктор медичних наук, професор, академік НАМН України, ректор Державного закладу «Дніпропетровська медична академія» МОЗ України (1996–2016);

Тетяна Олексіївна Перцева – доктор медичних наук, професор, академік НАМН України, ректор Дніпровського державного медичного університету (з 2016 р.);

Тетяна Леонідівна Васильєва – доктор медичних наук, професор, член Американської Академії Педіатрії, професор кафедри педіатрії Наукового Медичного Центру Техаського Технічного Університету;

Тетяна Анастасіївна Хомазюк – доктор медичних наук, професор кафедри пропедевтики внутрішньої медицини Дніпровського державного медичного університету.

Рецензенти:

Каковкіна О.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Пісчанська Ю.В. – директор КПК «Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького ДОР»;

Лавренко В.С. – кандидат історичних наук, заступниця директора КПК «Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького ДОР».

Подяка

Каковкіній Ользі Миколаївні, кандидату історичних наук, доценту кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за консультації у висвітленні питань всесвітньої історії та історії України, а також за професіоналізм і натхнення.

Дзяк Г.В. , Перцева Т.О., Васильєва Т.Л., Хомазюк Т.А.

Д43 Витоки і традиції мистецтва лікування в пазлах всесвітньої історії: від давнини до середньовіччя. – Герда: Дніпро, 2022. – 192 с.

ISBN 978-617-7639-80-9

В ілюстрованому навчальному посібнику розглядаються витoki (основні історичні віхи), становлення і розвиток медико-гігієнічних знань у ранні періоди всесвітньої історії (від давнини до середньовіччя) з акцентом на історії та традиціях лікування в Україні. Стане у пригоді для підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти міжнародного факультету, кваліфікації «Магістр медицини» професійної кваліфікації «Лікар», «Фармацевт», «Клінічний фармацевт», і широкого кола читачів.

УДК 61(091)-614.253-084

ЗМІСТ

Передмова	6
Історичні віхи лікувальної практики	8
Розділ 1. Лікування у первісну добу	10
Розділ 2. Лікування у Стародавньому світі	19
1. Стародавній Схід	20
Месопотамія (Шумер, Вавилон, Ассирія)	21
Єгипет	23
Стародавній Іран	28
Стародавня Індія	30
Стародавній Китай	33
2. Антична культура лікування	36
Стародавня Греція	36
Стародавній Рим	60
Розділ 3. Лікування у середні віки	76
Західноєвропейське Середньовіччя V–XV ст.	77
Візантійська імперія	111
Медицина на середньовічному Сході	118
Розділ 4. Лікування на українських землях: від давнини до середини XVI ст.	125
Розділ 5. Практики лікування українського козацтва	168
Розділ 6. Символи медицини	179
Рекомендована література	187

Передмова

«Vita brevis, ars vero longa...»

«Афоризми» Гіппократа Коського (460–377 рр. до н. е.), ушавленого грецького лікаря, батька медицини, – найвідоміші з обширного зібрання медичних праць, що збереглися під його іменем. Перший, із поміж чотирьохсот, звучить так: «Життя коротке, шлях мистецтва (лікування) довгий...», як вважається, належить самому Гіппократу і є предметом давніх дискусій. Оберемо для наших міркувань про значущість пізнання витоків сучасної медицини (лат. *medicina* від словосполучення *ars medicina* – мистецтво лікування, сцілення) філософський зміст тлумачення початкових слів – про коротке життя лікаря,.. та шлях опанування мистецтвом лікування, який є довгим. Так міркував і відомий римський лікар та філософ Гален із Пергама (II ст. н. е.) у своїх коментарях, вважаючи, якщо життя коротке – не слід втрачати час дарма. Пізнання витоків мистецтва лікування – своєрідна школа професійної мудрості, професійного і духовного самовдосконалення.

Декілька пояснень щодо змісту і структури навчального посібника.

- **Хронологія.** Період від появи людини до середньовіччя. Верхньою межею європейського середньовіччя вважається XV ст., для історії Сходу цю межу визначають на рівні XVII ст. Східні суспільства і держави дослідники характеризують як традиційні, засновані на тривалому збереженні ключових елементів життя. Тому періодизація їхньої історії має свою специфіку і не синхронна з європейською.
- **Історія середньовічної України** також не має стабільної верхньої межі, оскільки частина її території була залучена до європейських процесів, а інша частина, у складі Кримського ханства й Османської імперії, – до східних. Історія лікування в Україні розглядається до середини XVI ст., точніше, до 1569 р., утворення Речі Посполитої. У складі цієї польсько-литовської держави перебувала значна частина українських земель і населення.
- **Географічні рамки історії лікування** охоплюють передусім європейську і східну традиції, з якими пов'язаний розвиток медичних знань на наших землях. Віддалені американські континенти, досвід лікування в Центральній Африці чи Австралії наведені як приклади або для порівняння.
- **Структура і логіка викладу матеріалу** засновані на таких основних тезах:
 1. Медичні знання людства, їхнє практичне застосування – частина загальної історії і культури, пов'язана й обумовлена природно-кліматичними особливостями, наявністю і рівнем розвитку держави, релігійними поглядами, світоглядом людини і суспільства, специфікою господарського життя. Саме тому представлено сучасний погляд на періодизацію історії регіонів і держав, історичну канву подій, які дають змогу

оцінити та осмислити значення медицини і лікування, видатних постатей, їхні унікальні досягнення у пазлах всесвітньої історії.

2. Історія лікування в Україні тісно пов'язана з медичним досвідом багатьох народів і держав, постійно взаємодіючи з ними.

3. Українські традиції лікування важливо розуміти в загальному контексті у зв'язку з найбільш значущими подіями всесвітньої історії, що дасть можливість побачити їхні особливості та спільні ознаки. Тому український «пазл» вписаний у загальну картину історії лікування як її невід'ємна, але самобутня частина.

- У посібнику розкрито **загальні особливості медичного досвіду козацтва** – яскравого, унікального явища української історії, стану, який народжується наприкінці XV–XVI ст., увібравши досвід свого народу, його столітніх культурних традицій.

Дорогі колеги!

До вашої уваги розповідь про історію та традиції мистецтва лікування на українських землях, розвиток практики лікування, клінічного мислення і медичної науки.

Запрошуємо до захоплюючої подорожі сторінками історії медицини в «пазлах» всесвітньої історії.

Коротко... Просто... Знаково... Цікаво...

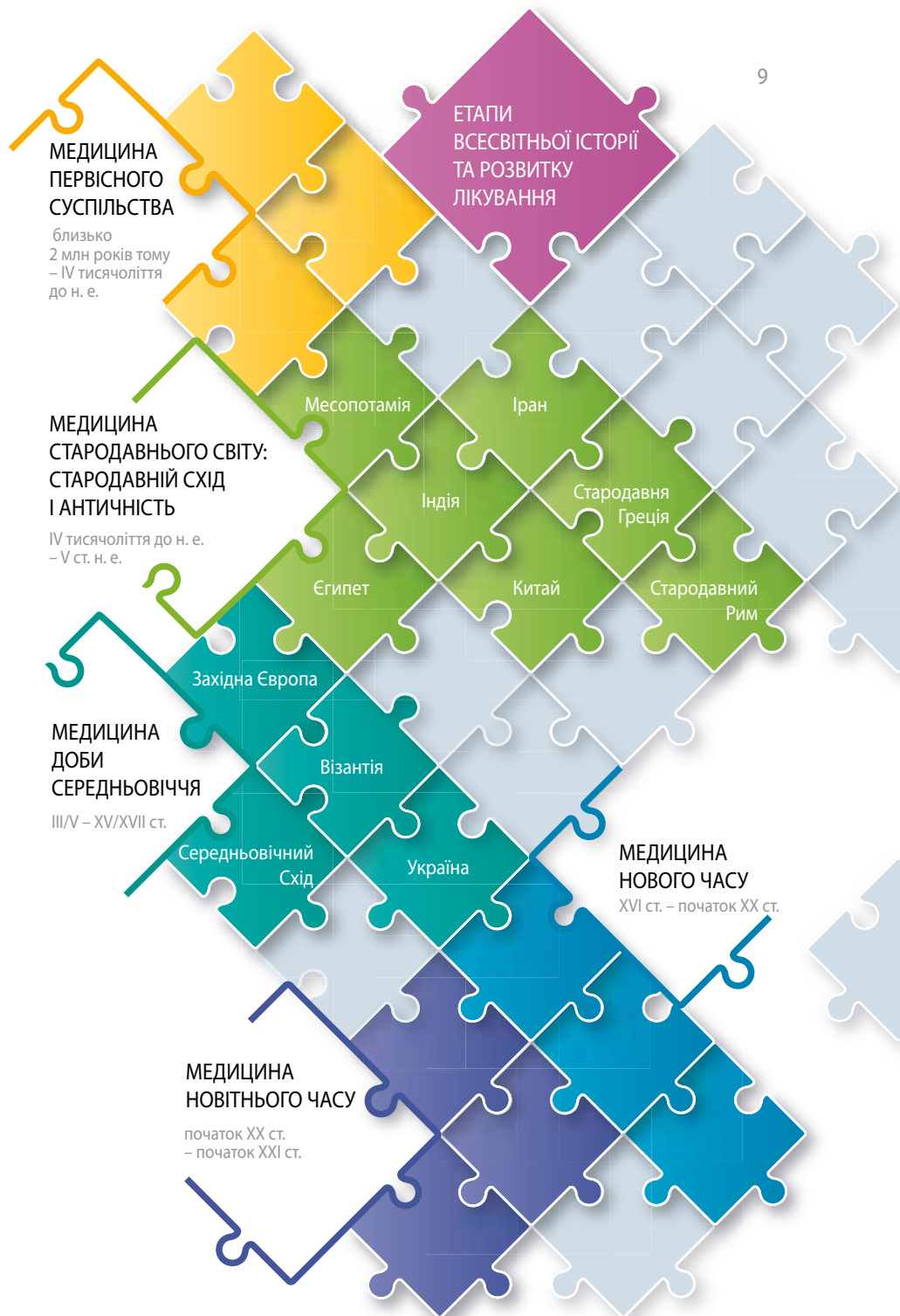
Автори

ІСТОРИЧНІ ВІХИ
ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

*«Історія потрібна нам не для того, щоб розібратися,
що і як відбувалося у минулому, а для того,
щоб минуле, яке ожило, пояснило нам, хто ми є,
і відкрило б шлях у майбутнє»*

*Алан Девід Блум (1930–1992)
Професор Чиказького університету, філософ*

ЛІКУВАННЯ У ПЕРВІСНУ ДОБУ

близько
2 млн років тому
– IV тисячоліття
до н. е.

Зародки лікування

*«Історія – скарбниця наших діянь, свідок минулого,
приклад і повчання для сьогодення, застереження для майбутнього».*

Мігель де Сервантес

Історія людства та історія лікування починаються разом із появою людини на Землі. Історія первісної епохи вивчає людське суспільство від виникнення людини (близько 2 млн років тому) до формування перших цивілізацій (IV тис. до н. е.). Це найтриваліший період в історії людства, коли відбулися важливі зміни в його біологічному, соціальному і господарському розвитку.

Світське знання щодо виникнення і розвитку людини, людського суспільства апелює до еволюційної теорії, яка виводить людину від людиноподібних мавп, пралюдей, що пройшли певні стадії еволюції від людини умілої (*Homo habilis*) до людини розумної (*Homo sapiens*). Саме ці уявлення є основою абсолютної більшості досліджень про первісність. Водночас є теорії божественного походження людини, про які також потрібно сказати, оскільки міфологія, релігійні вчення багато в чому визначали зміст лікарської практики в давнину, середньовіччя і не втратили свого значення у новий час.

Найбільш рання епоха в історії людства, куди входить первісна епоха і стародавній світ, через значні зміни ділиться істориками на кілька періодів (дів або віків, які не визначаються як століття):

- кам'яний;
- бронзовий;
- ранній залізний.

В історії окремих регіонів нашої планети ці періоди мають свою тривалість і особливості. Що, звичайно, складно детально відобразити. Тому основна увага буде приділена Євразії, Африці, частково іншим континентам.

Кам'яний вік, найтриваліший період в історії давнини, має кілька підперіодів:

- палеоліт;
- мезоліт;
- неоліт.

За палеоліту відбувається поява пралюдини, її еволюція і формування людини розумної сучасного типу:

- епоха найдавніших людей – архантропів (бл. 2 млн років тому – 300/200 тис. років тому);
- епоха стародавніх людей – палеоантропів (неандертальців) (бл. 300/200 тис. років тому – 40/35 тис. років тому);
- 40/35 тис. років тому починається нова епоха з появою людини сучасного типу – людини розумної.

У бронзову добу відбувається поява перших цивілізацій у Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї. Водночас в інших регіонах, наприклад, на території України, тільки починається формування елементів державності.

Отже, історія первісності багатогранна, немає єдиної, універсальної хронології в розвитку людського суспільства для усіх материків і регіонів.

Найдавніші стоянки людей археологи знайшли в Північній і Східній Африці. Поступово люди розселилися по всій Землі. Понад 1 млн років тому людина з метою виживання починає заселяти нові землі, Європу та Азію, потім проникає до Америки та Австралії, реагуючи таким чином на виснаження флори і фауни, зростання чисельності населення в тій чи іншій місцевості.

Рис.1. Розселення первісних людей

В епоху первісності формувалися передумови для подальшого розвитку людства: особливості мислення і свідомості, мови, господарської діяльності, соціальних відносин, культури, мистецтва, а разом із ними – лікування і гігієнічних навичок. Зародки лікування виникли на найбільш ранніх стадіях існування людини: «Медицина діяльність – ровесниця першої людини», – писав І.П. Павлов.

Становлення лікування відбувалося із формуванням первісного суспільства і первинним накопиченням та узагальненням емпіричних знань про природні лікувальні засоби рослинного, тваринного і мінерального походження. В первісному соціумі лікування розвивалося і стверджувалося у цілеспрямованому застосуванні емпіричного і колективного досвіду. На завершальному етапі історії первісної доби відбувається зародження класів і приватної власності, становлення культової практики лікування, накопичення й узагальнення емпіричних знань лікування (як колективного досвіду громади та індивідуальної діяльності цілителя).

Основними джерелами та речовими доказами з первісної історії є знаряддя праці, залишки споруд, святилища, поховання і знахідки останків людини, предмети первісної культури.

Наукові знання про лікування первісної епохи базуються на даних археології та етнографії, палеопатології і палеоботаніки, палеоантропології і палеопсихології.

Перше питання, яке варто поставити щодо лікування у первісну добу: яким було здоров'я людини та які хвороби вона мала?

Найдавніші поховання (70/50 тис. років тому) зі скелетами тяжкохворих людей знайдено в печерах Ле Мустьє і Ла Феррассі (Франція), в Киїк-Коба в Криму, в печері Шанідар (Ірак).

Вивчення останків первісної людини засвідчило, що її кістки містять на собі незабутні сліди травматичних пошкоджень і важких хвороб (таких як артрити, пухлини, туберкульоз, викривлення хребта, карієс зубів та тощо). У печері Ла Шапель (Франція) було виявлено скелет чоловіка-палеоантропа віком близько 45 років з ознаками деформуючого артриту хребта, нижньої щелепи і переломом стегна. У печері Шанідар виявлено дев'ять скелетів тяжкохворих давніх людей, похованих у період від 70 до 44 тис. років тому. У 1892 р. під час археологічних розкопок поблизу селища Трініль на о. Ява голландський лікар і анатом Ю. Дюбуа виявив ліву стегнову кістку найдавнішої людини – пітекантропа. Його знахідка документує виживання тяжкохворого, кульгавого, з обмеженими можливостями самозахисту, приреченого на смерть чоловіка. Однак він прожив довгі роки. У Франції в печері Ла Шапель-о-Сен знайдено скелет давньої людини, неандертальця, шийні хребці якого зрослися в єдину кістку (ознаки остеоартриту). Виявилось, кілька десятків тисяч років тому від цього захворювання страждала кожна четверта доросла людина.

Сліди захворювань на кістках первісної людини зустрічаються значно рідше, ніж травматичні дефекти, які найчастіше пов'язані з ушкодженнями черепа. Одні з них свідчать про травми, отримані під час полювання, інші – про пережиті або не пережиті трепанації черепа, які стали виконувати приблизно у XII тис. до н. е. (переважно з ритуальною метою).

Палеопатологія дала змогу також визначити середню тривалість життя первісної людини, яка не перевищувала 30 років.

Наукові дані свідчать про те, що ніякого міцного здоров'я людина не мала. Навпаки, первісна людина цілком перебувала під владою навколишньої природи, постійно страждала від холоду, вогкості, голоду, хворіла і рано помирала. Знайдені скелети людей доісторичних часів містять на собі сліди рахіту, карієсу зубів, зрощених переломів, уражень суглобів і т. д. Деякі інфекційні хвороби, наприклад малярія, були успадковані людиною від предків – людиноподібних мавп.

Атеросклеротичні бляшки, виявлені в муміях давніх аборигенів Північної Америки, похованих на території сучасного штату Кентуккі (США), свідчать про існування атеросклерозу вже в ті далекі часи.

Тобто, хвороби існували ще в первісному суспільстві та в будь-яку епоху історії людства і представляли собою явища біологічні, а також соціальні, які визначалися тимчасовими особливостями суспільного життя і діяльності людини.

Лікування

Повсякденний життєвий досвід найдавніших людей давав їм змогу пізнавати цілющі і токсичні властивості рослин, мінералів, частин тварин і використовувати їх у боротьбі зі своїми недугами.

Археологічні та палеопатологічні дослідження в печері Шанідар, що проводились під керівництвом американського археолога Р. Солецкі, представили перші достовірні відомості про цілеспрямоване використання первісною людиною лікарських рослин. Його відкриття «квіткових людей» у 1960 р. стало першим і дотепер єдиним достовірним свідченням використання лікарських рослин давніми людьми неандертальського виду. Це також стало безсумнівним науковим доказом соціальних відносин, що склалися у давніх людей (пізніх палеоантропів), щонайменше, 60 тис. років тому, тобто майже за 20 тис. років до появи людини сучасного виду – *Homo sapiens*.

Аналіз численних проб ґрунту з поховання чоловіка Шанідар-IV засвідчив, що його ложе складалося з гілок дерев і лікарських квітів восьми видів. Серед них були деревій (*Achillea*), золототисячник (*Centaureum*), жовтозілля (*Senecio*), ефедра (*Ephedra*), алтей (*Althaea*) із родини мальв (*Malvaceae*), рослина роду *Muscary* з родини лілійних (*Liliaceae*) та ін. Усі вони були зв'язані в букетики і розкладені на рівні торса і біля стоп. Рослини перелічених видів дотепер ростуть у Північному Іраку, деякі з них виявлені в горах Загроса, тобто на доволі значній відстані від печери Шанідар.

Результатом раціонального світогляду були позитивні знання і методи лікування. Багатий матеріал для їх реконструкції дають дослідження традиційної медицини аборигенів Австралії, Америки, Океанії, які жили в недавньому минулому (за археологічною термінологією) в кам'яну добу. Так, аборигени Австралії, широко використовуючи флору і фауну свого континенту, застосовували для лікування порушень травлення касторову олію, евкаліптову смолу і цибулини орхідеї; зупиняли кровотечу за допомогою павутиння, золи або жиру ігуани; в разі зміїних укусів висмоктували кров і припікали рану; у випадку захворювань шкіри робили промивання сечею і прикладали глину. Первісні лікарі володіли також прийомами оперативного лікування: обробляли рани ліками, приготовленими з рослин, мінералів і частин тварин, застосовували шини в

разі переломів; вміли робити кровопускання, використовуючи колючки і шипи рослин, риб'ячу луску, кам'яні та кістяні ножі. У Новій Гвінеї первісні лікарі розкривали вену за допомогою дрібних стріл, які вони пускали з близької відстані з туго натягнутого лука.

Однак емпіричні знання первісної людини, отримані в результаті практичного досвіду, були ще доволі обмеженими. Первісна людина не могла передбачити або пояснити причини стихійних лих, розуміти явища природи. Її безсилля перед природою породжувало фантастичні ірраціональні уявлення про навколишній світ. На цьому ґрунті вже в період ранньої родової громади почали зароджуватися перші релігійні уявлення, характерними особливостями яких були тотемізм, фетишизм, анімізм, магія, які відобразилися і на прийомах лікування.

Тотемізм (алгонкінською тотем – його рід) – віра людини в існування тісного родинного зв'язку між його родом і певним видом тварини або рослини (наприклад кенгуру або евкаліптом). Тотему не вклонялися, його вважали батьком, старшим братом, захисником від бід і хвороб. Тотемізм став ідеологічним відображенням зв'язку роду з навколишнім природним середовищем. Ранній родовий громаді був властивий зооморфний тотемізм, тобто шанування тварин.

Фетишизм (португальською *fetico* – амулет, талісман) – віра в надприродні властивості неживих предметів. Спочатку ця віра поширювалася на знаряддя побуту (як-то особливо вдалий спис під час полювання), плодів дерева або корисні предмети вжитку, тобто мала цілком матеріальну основу. Згодом фетиші стали виготовлятися спеціально як культові предмети й отримали ідеалістичне тлумачення. Так з'явилися амулети і талісмани. В середні віки стали популярними амулети від чуми, холери, поранення в бою тощо.

Анімізм (латиною *anima*, *animus* – душа, дух) – віра у загальне одухотворення природи. Вважають, що ці уявлення пов'язані з ранніми формами культу померлих. Ритуали, присвячені мертвим, зустрічаються на островах Океанії, в Австралії, Америці та Африці.

Магія (грецькою *mageia* – чаклунство) – віра в здатність людини надприродним чином впливати на інших людей, предмети, події або явища природи. Первісна людина намагалася за допомогою спеціальних засобів (магічних дій) викликати бажаний результат (зміну погоди, вдачу на полюванні або одужання від хвороби).

Серед численних різновидів магії була лікувальна магія – лікування ран і хвороб на основі культової практики. Спочатку культова практика не становила таємниці, прості церемонії і ритуали міг здійснювати кожен. Згодом розвиток вірувань і ускладнення ритуалів зажадали певної спеціалізації. Коло осіб, здатних їх засвоїти, звужувалося, і культові дії стали здійснюватися старійшинами роду або найбільш умілими общинниками. Тож відбувалося формування кола служителів культу.

Наприкінці пізнього палеоліту в глибинах печер почали створюватися спеціальні святилища, на стінах яких зображувалися служителі культу. Найбільшу популярність серед них мало невелике поліхромне зображення чаклуна в печері «Трьох братів» у Франції (напівзігнута фігура з довгим хвостом, ногами людини і лапами звіра, довгою бородою і оленячими рогами).

Культ предків відобразився на уявленнях первісної людини про причини хвороб. Виникнення недуги часом сприймалося як результат вселення в тіло хворої людини духа померлого предка. Такі тлумачення вплинули на прийоми лікування, метою яких стало вигнання духа хвороби з тіла хворого. Здебільшого це вигнання здійснювалося цілком природними засобами. Так, аборигени Америки висмоктували «дух хвороби» за допомогою полого рогу буйвола (прототип сучасних банок). У багатьох народів було прийнято годувати хворого гіркою їжею, неприємною для духа, який вселився (до її складу входили також лікарські засоби). Прагнення вигнати дух хвороби з тіла хворого викликало появу окремого напрямку культурної практики – шаманства, що поєднувало в собі ірраціональні ритуали із застосуванням раціональних засобів і прийомів лікування.

До ритуальних обрядів, пов'язаних із вигнанням «духа хвороби», належить трепанація черепа, відома за археологічними даними з XII тис. до н. е. (мезоліт). Її почала застосовувати лише людина сучасного виду – *Homo sapiens*.

Рис. 2. Череп періоду енеоліту із слідами трепанації, V тисячоліття до н. е.

Трепанація черепа для «зцілення душі» – вилучення «каменю глупоти», поширене у часи середньовіччя

Перший трепанований череп викопної людини було знайдено в Латинській Америці в районі м. Куско (Перу) у 1865 р. Аналіз численних трепанованих черепів людини на території Перу засвідчив, що в більшості випадків (близько 70%) ці маніпуляції закінчувалися успішно, про що свідчить утворення кісткової мозолі по краях отворів. Відсутність кісткової мозолі свідчить про те, що людина померла одразу або незабаром після операції.

Причина трепанації – питання дотепер дискусійне. Більшість учених вважають, що частіше вона проводилася в ритуальних цілях. Отвір зазвичай робили в стереотипних зонах мозкового черепа. Можливо, первісна людина сподівалася, що через отвір у черепі дух хвороби легко зможе залишити тіло хворого.

Водночас існує й інша точка зору, яка допускає, що трепанації в первісну епоху частіше проводили після травматичного пошкодження мозкового черепа і вони пов'язані з видаленням кісткових уламків. Обидві точки зору мають право на існування. Однак для історії медицини принципово важливий сам факт успішної (пережитої) трепанації, що свідчить про реальність вдалих оперативних втручань на мозковому черепі, які мали місце вже в період пізньої родової громади і первісного суспільства.

У цілому лікування завершального періоду первісного суспільства характеризується цілеспрямованим застосуванням емпіричного досвіду колективного лікування в соціальній практиці і вдосконаленням прийомів раціонального лікування; подальшим розвитком гігієнічних навичок (одяг зі шкір, будівництво та облаштування житла). У сфері оперативного лікування – лікуванням ран засобами рослинного, тваринного і мінерального походження, шинуванням, кровопусканням, ритуальним обрізанням, використанням як інструментів лікування виробів із каменю, кістки, риб'ячої луски тощо; емпіричним застосуванням природних п'яних і наркотичних засобів як знеболюючих. В області соціальних відносин – подальшим розвитком колективного лікування і зародженням лікувальної магії на основі фантастичних вірувань і релігійного світогляду.

Патріархат затверджується у суспільному житті в період мезоліту, особливо неоліту, коли сталася «неолітична революція», – перехід від привласнювального господарства до відтворювального (формування перших видів відтворювального господарства – землеробства і скотарства, ускладнення багатьох виробничих операцій, використання першого металу – міді). У сфері лікування в цей період закріплювалися і розвивалися традиційні навички і прийоми, розширювалося коло лікарських засобів, почалося виготовлення інструментів для лікування з металу.

До оперативних методів лікування, які фіксують археологи, належать також ритуальне обрізання під час ініціації, ампутації кінцівок, а за деякими даними, і кесарів розтин.

У сучасному світі оцінка первісного лікування не однозначна. З одного боку, його раціональні традиції і величезний емпіричний досвід стали одним з витоків

традиційної медицини наступних епох, і, врешті-решт, сучасної наукової медицини. З іншого боку, ірраціональні традиції первісного лікування виникли як результат пасивного світогляду, важких умов боротьби первісної людини з могутньою, незрозумілою, сильнішою за неї природою, тому критична оцінка цього не повинна бути приводом для заперечення багатомісячного раціонального досвіду первісного лікування в цілому.

Знакові події в історії первісного суспільства

- Поява і розселення людини в межах материків, біологічна еволюція людини (людини розумної в пізньому палеоліті).
- Розвиток суспільних форм життя (від первісного стада до родоплемінної громади і племені).
- Поява привласнювального господарства (збиральництво, полювання, риболовля) і перехід до відтворювального в добу неоліту (землеробство і скотарство).
- Розвиток мислення, перших форм релігійних уявлень і естетичного осмислення світу (мистецтво).

Характерні ознаки життя людини в первісну епоху, які впливали на розвиток лікування

- Практично повна залежність від природних умов життя на початковому етапі, що призводило до високої смертності і травматизму, вдосконалення упродовж тисячоліть побуту, господарства, мисливства, що зменшило цю залежність.
- Близькість до рослинного і тваринного світу, що дозволяло спостерігати властивості рослин, мінералів, поведінку тварин та ін. для використання в практиці лікування.

Основні досягнення в лікуванні первісної людини

- З покоління в покоління передавалися і нагромаджувались знання про рослини, які можна вживати в їжу, а які застосовувати для лікування.
- Дослідним шляхом до рослинних засобів додавалися лікувальні засоби тваринного походження (жовч, печінка, мозок, кісткове борошно тощо).
- Первісна людина помітила мінеральні засоби лікування і профілактики. Серед них можна відзначити дуже цінний продукт природи – кам'яну сіль, а також інші мінерали, олії, смоли (касторова олія, евкаліптова смола, глина).
- Людина навчилася надавати допомогу при пологах і травмах, зупиняти кровотечі, використовуючи при цьому інструменти з каменю, риб'ячої луски, кістки.
- Вплив релігійних уявлень на розвиток лікування і використання відповідних магічних практик, формування стану знавців магії та її служителів, які виконували роль цілителів. Їхня діяльність об'єднувала два начала – емпіричне і духовне, релігійне.

ЛІКУВАННЯ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

IV тисячоліття до н. е.
– V ст. н. е.

Історія Стародавнього світу охоплює історію Стародавнього Сходу і Стародавніх Греції та Риму, які, своєю чергою, об'єднує поняття античність.

Стародавній Схід вважається колискою перших цивілізацій, які виникають на межі IV–III тис. до н. е. спочатку в Передній Азії, Месопотамії та Єгипті, пізніше – в Індії і Китаї.

Розвиток емпіричних знань, зокрема лікування, в державах і регіонах Стародавнього світу, з одного боку, мав спільні риси, з іншого, свої особливості, пов'язані з історичним і культурним розвитком певного регіону.

Спільні ознаки розвитку лікування в країнах Стародавнього світу

- Створення перших текстів медичного змісту.
- Формування двох напрямів лікування: емпіричного, заснованого на практичному досвіді народу; і культового (теургічного), заснованого на релігійних віруваннях.
- Розвиток уявлень про походження хвороб, обумовлених природою, морально-етичними, релігійно-містичними причинами.
- Підготовка лікарів, особиста передача досвіду (сімейна традиція, навчання в загальних школах при храмах).
- Створення санітарно-технічних споруд, розвиток гігієнічних навичок.
- Формування основ лікарської етики.
- Взаємний вплив в галузі лікування між різними давніми цивілізаціями.

1. СТАРОДАВНІЙ СХІД

Одним із важливих осередків цивілізації була Месопотамія. Регіон, де упродовж майже трьох тисячоліть формувалися й існували багато унікальних державних утворень. З огляду на те, що ці держави розвивалися по-різному, послідовної історії регіону немає.

Виділяють кілька етапів, кожен з яких відзначається домінуванням певної держави або відразу декількох

- Ранньодинастичний етап – XXVIII–XIX ст. до н. е. – формування і розвиток міст-держав Кіш, Урук, Ур, Шумеро-Аккадського царства.
- Вавилонське царство – XIX–VI ст. до н. е., історія якого пов'язана з Південною Месопотамією, і яка, своєю чергою, ділиться на такі основні підперіоди:
 - » Старовавилонське царство – XIX–XVI ст. до н. е.;
 - » Середньовавилонське царство – XV–XII ст. до н. е., період захоплення Вавилону племенами касситів;
 - » занепад держави, пов'язаний із асирійським завоюванням, – XII–VII ст. до н. е.;
 - » Нововавилонське царство – VII–VI ст. до н. е.

Саме Вавилон увібрав у себе основні досягнення попереднього етапу шумерської цивілізації. Була створена складна іригація в низинах Тигру та Євфрату, жителям Вавилону доводилося займатися й осушенням болотистих територій. До досягнень вавилонян належить розвинене містобудування, зокрема одне з семи чудес світу – висячі сади Семіраміди, VII ст. до н. е.

- Держава Ассирія – XX–VII ст. до н. е., яка виникла в Північній Месопотамії, основою своєї могутності мала розвинену торгівлю, а також завоювання, що давали змогу використовувати ресурс підкорених народів і земель. Історія Ассирії перетиналася з історією Вавилону і має такі підперіоди:
 - » Староасирійське царство – XX–XVI ст. до н. е.;
 - » Середньоасирійське царство – XV–XI ст. до н. е.;
 - » Новоасирійське царство – X–VII ст. до н. е.

Столицею войовничої Ассирії на етапі піднесення була Ніневія, що стала знаменитою завдяки бібліотеці, де зберігалися близько 30 тис. клинописних табличок. Причиною занепаду Ассирії стало вавилонське завоювання. А незабаром і сам Вавилон був захоплений Перською державою.

Рис. 5. Вавилонська глиняна табличка з медичним текстом і зображенням лікарів

- Нижня Месопотамія в найдавніших письмових джерелах називалася Шумером і Аккадом і ділилася на дві частини: власне Шумер, у низинах Тигру і Євфрату, і Аккад, вище за течією цих річок. Згодом на область Аккад і частину Шумеру поширилася назва Вавилон. Інша частина Шумеру і нові землі, що утворилися внаслідок відступу вод Перської затоки, стали згадуватися під назвою Примор'я, а з початку I ст. до н. е. – Халдея.
- З часів пізньої античності назва Вавилон стала найбільш вживаним позначенням цих земель. У середні віки закріпилася арабська назва Нижньої Месопотамії – Ірак.

Знакові події, досягнення, знахідки у Стародавній Месопотамії, пов'язані з лікуванням

- У Законах Хаммурапі (Стародавній Вавилон, XVIII ст. до н. е.), першому досвіді законодавства на Стародавньому Сході, вперше були зафіксовані правові аспекти діяльності лікарів у Стародавньому Вавилоні, з'явилися закони про видалення з міст людей із заразними хворобами.
- Археологічні дослідження регіону свідчать про розвиток гігієни, це залишки мостових, водопроводу і каналізація з глиняних труб. Канал Сінахеріба (Ассирія) служив для подачі чистої води в столицю Ассирії м. Ніневію (VII ст. до н. е.).
- Знахідка в бібліотеці царя Ашшурбаніпала в Ніневії (VII ст. до н. е.) однієї тисячі клинописних табличок з медицини. Тексти відображають перевагу культових моментів над емпіричними спостереженнями.

Рис. 6. Жертвоприношення: газель та опіумний мак, банани та ін., традиційно використовувались у месопотамській медицині

- Знахідки, які розкривають розвиток медичних знань у Стародавній Месопотамії:
 - » циліндрична печатка цілителя Ур-лугаль-еддіне з м. Лагаш (Шумер, XXII ст. до н. е.);
 - » клинописна табличка з м. Ніппур (Шумер, кінець III тис. до н. е.), де містяться 15 прописів для приготування ліків;
 - » тексти асуд і ашипуту на глиняних табличках (Вавилон і Ассирія);
 - » прописи лікарських засобів, настанови лікарю, заклинання (II–I тис. до н. е.);
 - » амулети із зображенням демонів хвороб, зображення Пазулу, Ламашту (I тис. до н. е.);
 - » записи на глиняних табличках про будову і функції людського тіла;
 - » тексти про приготування ліків різними методами, використання речовин різного походження, розрізнення часу прийому ліків;
 - » описи засобів догляду за важкохворими.

ЄГИПЕТ

середина IV тис. до н. е. – IV ст. до н. е.

Історія Стародавнього Єгипту охоплює величезний часовий зріз. Перші державні утворення в долині Нілу виникають на межі IV–III тис. до н. е. і проходять довгий шлях розвитку. Цей етап прийнято називати додинастичним. Династична епоха починається з 3100 р. до н. е., а її верхньою межею вважають IV ст. до н. е., коли внаслідок завоювань Александра Македонського Єгипет було включено до його держави, що започаткувало добу еллінізму.

Періодизація династичної епохи

- Раннє царство – 3100–2800 рр. до н. е. (1-а і 2-га династії).
- Стародавнє царство – 2800–2250 рр. до н. е. (3-тя – 6-а династії).
- Перший перехідний період – 2250–2050 рр. до н. е. (Кінець 6-ї – початок 11-ї династії).
- Середнє царство – 2050–1750 рр. до н. е. (11–12-та династії).
- Другий перехідний період – 1750 – початок XVI ст. до н. е. (13–17-та династії).
- Нове царство – XVI–XI ст. до н. е. (18–20-та династії).
- Третій перехідний період – XI–VIII ст. до н. е. (21-а – 25-та династії).
- Пізнє царство – VII ст. – 332 р. до н. е.

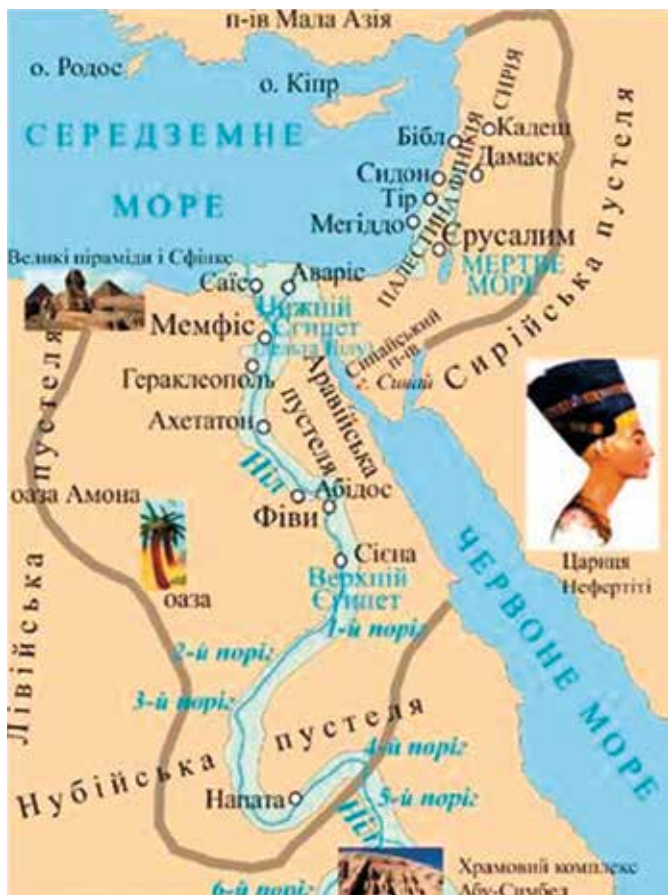

Рис. 7. Мапа Давнього Єгипту

Перехідні періоди позначають час децентралізації, тимчасового розпаду держави, завоювань Єгипту ворогами. Кожен з цих етапів має свої особливості.

- У період Раннього царства відбувається об'єднання номів (князівств) Верхнього і Нижнього Єгипту царем Міною і з'являється єдина держава. Основою економіки стає сільське господарство, іригаційне землеробство (єгиптяни створили унікальну систему поливу на річці Ніл, для підтримки якої були потрібні об'єднані зусилля всього населення).
- У Стародавньому царстві будуються перші піраміди, які стали своєрідною візитівкою давньоєгипетської цивілізації. Ці поховальні комплекси втілили силу і владу фараонів та їхньої держави.
- У Середньому царстві значно удосконалюється іригація, будуються нові міста, була завойована Нубія з її золотими запасами, активно розвивається торгівля.
- У період Нового царства Єгипет досягає максимальних територіальних меж внаслідок успішних воєн фараонів і демонструє досягнення в галузі науки, культури, медицини.
- Занепад Давньоєгипетської держави зумовив зміцнення нових держав (Александра Македонського в IV ст. до н. е., пізніше – Стародавнього Риму, який поглинув Єгипет).

Важливо наголосити, що медичні знання стародавніх єгиптян розвивалися, нагромаджувались і знайшли відображення в писемних джерелах. Найбільш змістовними є кілька папірусів.

Основні джерела про лікування у Стародавньому Єгипті

Насамперед, це різні писемні пам'ятки (папіруси, наскельні написи, відомості античних авторів (Геродот V ст. до н. е.), які зафіксували відомості про єгипетську медицину на завершальному етапі історії цивілізації Нілу), а також численні археологічні знахідки, зокрема мумії.

Рис. 8. Зображення на дерев'яних дошках Хесі-Ра – філософа, архітектора, придворного бібліотекаря та лікаря. Давній Єгипет

Рис. 9. Давньоєгипетський рельєф із зображенням людини з травмою гомілковостопного суглоба.
 Давньоєгипетська стела: звернення хворого поліомієлітом з атрофією кінцівок до бога з проханням про зцілення. У руках хворого – священна чаша, позаду дружина веде жертвенну тварину

Рис. 10. Перші приклади хірургічної техніки, знайдені під час досліджень єгипетських мумій.
 Лікування зубів було важливим у Стародавньому Єгипті ще до 2600 р. до н. е. Розкопки Стародавнього царства свідчать про проведену операцію: два отвори поруч для видалення нариву

Давньоєгипетські папіруси медичного змісту

- Кахунський папірус (1850 р. до н. е.), присвячений жіночим хворобам.
- Папірус Сміта (1550 р. до н. е., Луксор), присвячений хірургії, лікуванню ран і анатомії.
- Папірус Еберса (XVI ст. до н. е., Фіви), присвячений захворюванням частин тіла і лікуванню зубів.
- Папірус Бругша (1450 р. до н. е.), про хвороби матерів і дітей.

Важливою умовою розвитку медичних знань єгиптян були їхні релігійні уявлення. Вони надавали величезного значення потойбічному життю, що на певному етапі викликало появу муміфікації. Похованню мумії в саркофазі (пріоритет забезпечених шарів суспільства) передувала значна робота: витягнення внутрішніх органів (їх стали зберігати в спеціальних посудинах, канопах), обертання тіла в полотні й тримання в спеціальних розчинах. Цей процес, в якому єгиптяни досягли значних результатів, вплинув на розвиток лікувальної практики. Тисячолітній досвід муміфікації сприяв знанням про будову людського тіла, його органів, спостереженням за особливостями у хворих і здорових людей.

Методи лікування безпосередньо залежали від середовища проживання людини і умов життя. На думку вчених, єгиптяни хворіли на малярію та інфекційні хвороби, хвороби кишківника і печінки, мали травми від тварин і виробничої діяльності.

Видатною особистістю в історії Стародавнього Єгипту був Імхотеп. Учений, архітектор, цілитель, який жив у часи Стародавнього царства і став для єгиптян богом лікування.

Знакові події, досягнення, знахідки у медицині Стародавнього Єгипту

- Культура гігієни тіла і житла (купання в річці, використання мила з тваринного жиру, використання ароматичних масел для усунення запахів), елементи санітарії та благоустрою.
- Поява шкіл для підготовки лікарів при храмах, передача лікарського досвіду.
- Досвід муміфікації тіл як джерело вивчення людського тіла і причин захворювань.
- Початок розвитку фізіології. Формування знань про великі органи: мозок, печінку, шлунок (знайдено найбільш ранні описи їх функцій).
- Відбулася своєрідна диференціація лікарів за спеціальностями: хірурги (лікували рани, переломи, вивихи та ін.), практики, які лікували за допомогою ліків для внутрішнього і зовнішнього вживання (зубні лікарі, окулісти, фахівці з головного болю тощо), психіатри (жерці, які пізнавали людську душу та вміли маніпулювати її станом).
- Активне використання лікарських засобів рослинного і тваринного походження, зокрема для анестезії (опіум, беладона), дезінфекції (мед, солі міді), зміцнення імунітету.

СТАРОДАВНІЙ ІРАН

Територія Давнього Ірану стала одним із цивілізаційних осередків, який виник на перетині давньої культури Шумеру та Індської цивілізації.

Історія державності в регіоні представлена такими етапами

- Елам і Мідія – перші держави регіону, які представляють його ранню історію, – III тис. до н. е. – VI ст. до н. е. Творцями Мідійського царства стали власне іранські племена, що вторглися в I тис. до н. е. За назвою одного з племен, – персів, – регіон отримав назву Персія.
- Перська держава Ахеменідів – середина VI ст. до н. е. – IV ст. до н. е. – період піднесення перської стародавньої держави, пов'язаний з іменами Кіра I Великого, Камбіза, Дарія I, Ксеркса та ін. Завоювання Александра Македонського в 330 р. до н. е. завершило історію панування персів у регіоні.

рис. 11. Стародавній Іран та Месопотамія. Перше державне утворення у межах Ірану – Елам та сусідні народи – перси, парфяни, мідійці, касити, а також держави Месопотамії – Вавилон та Ассирія

Знакові факти, досягнення, явища у медицині Ірану

- Релігійно-філософське вчення зороастризм (засновник Заратустра) вплинуло на розвиток медичних знань і лікування.
- Священна книга зороастризму «Авеста» – збірник гімнів і релігійних текстів.
- Відомості про чотири стихії людського організму: сонце, землю, воду, повітря; і чотири рідини: яскраво-червону, чорну, білу кров і жовч.

- Велике значення мало світло видиме (від сонця і вогню) і невидиме, корисне для здоров'я, яке випромінюється рослинами і тваринами.
- Центром розподілу тепла вважали шлунок, центром пристрастей – печінку.
- Навчаючи лікарів, особливу увагу приділяли розпізнавальним симптомам.
- Лікар використовував три основні засоби: слово, рослини і ніж.
- У діагностиці особливе значення мав зовнішній огляд хворого і дослідження пульсу.
- Володіли мистецтвом зберігати тіло здоровим і приділяли увагу попередженню хвороб.
- Надавали раціональні приписи гігієнічного характеру: утримання в чистоті тіла, одягу, житла, домашніх тварин; про оптимальний режим харчування, сімейне життя тощо.
- Великі міста мали громадські та приватні лікарні, аптеки, поля для вирощування лікарських рослин.
- У військах була організована власна медицина.

Лікар користувався великою повагою, був оточений ореолом досконалості та мудрості. За надання медичної допомоги лікар отримував платню. За лікування жерця – благословення; начальника міста – пару волів або коней, його дружини – кобилу; старшини села – вола, його дружини – корову; за домовласника – вівцю або козу. Вчення про лікарську практику відповідало етиці зороастризму і було пронизане гуманізмом. Лікар повинен був бути ввічливим, ласкавим під час спілкування мав не довіряти лікарської таємниці навіть найближчим друзям.

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

III тис. до н. е. – V ст. н. е.

Стародавня Індія – величезний історико-географічний регіон, до якого нині входять території багатьох держав: Індії, Пакистану, Бангладеш, М'янми, Непалу, Шрі-Ланки та інших.

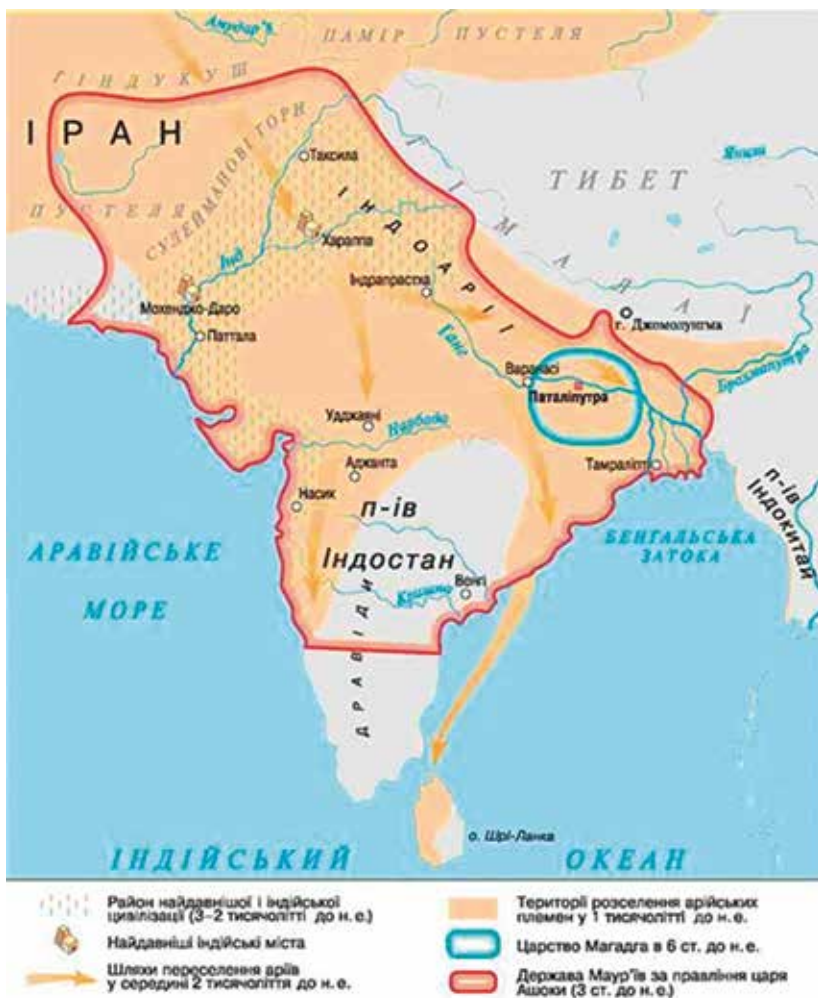

рис. 12. Мапа Стародавньої Індії. Держава Ашоки. III ст. до н. е.

Хронологічно історія Стародавньої Індії охоплює період із III тис. до н. е. до V ст. н. е. – від становлення державності в долині Інду до падіння династії Гуптів.

Основні етапи історії Стародавньої Індії

- Індський або Хараппський (XXIII–XVIII ст. до н. е.), який отримав назву за р. Інд, у долині якої формуються перші державні утворення Мохенджо-Даро і Хараппа.
- Ведичний або арійський (XIII–VII ст. до н. е.) – освоєння давніми індоаріями долини Гангу, Північно-Східної частини Індії.
- Буддійський (VI–III ст. до н. е.) – поява буддизму і його поширення.
- Класичний (II ст. до н. е. – V ст. н. е.) – оформлення основ варново-кастової структури суспільства, поява Законів Ману (II ст. до н. е.) – законодавчої пам'ятки, яка відіграла величезну роль у подальшій історії Індії.

Індоарії зробили величезний внесок у становлення унікального обличчя індійської цивілізації. Релігійні уявлення стали основою ведизму, який, своєю чергою, дав поштовх для формування брахманізму, буддизму, індуїзму. Останній остаточно витіснив буддизм у період середньовічної Індії (VII–IX ст.).

Релігійні і міфологічні ідеї індоаріїв знайшли відображення в священних книгах – ведах:

- » «Рігведа»,
- » «Яджурведа»,
- » «Самаведа»,
- » «Атхарваведа».

З точки зору інформативності для вивчення історії медичних знань і лікування жителів Стародавньої Індії найбільше значення мають «Яджурведа», «Самаведа» і «Атхарваведа». У цих текстах – результати тривалих спостережень і практик лікування різних захворювань. Особливість ведичної практики лікування – поєднання практичної частини з глибоким теоретичним осмисленням причин хвороб, а також їх обґрунтуванням релігійними поглядами. «Атхарваведу» вважають пов'язаною з «Аюрведою» (знання про життя і довголіття), своєрідним її продовженням і наслідуванням, текст якої в основному склався до III ст. до н. е. і збагатився пізнішими доповненнями. З точки зору цінності аюрведичного знання для сучасної медицини, багато його позицій прийнято вважати дискусійними або навіть псевдонауковими.

Важливі досягнення лікування, які відображено в «Аюрведі»:

- використання комплексного підходу в діагностиці та лікуванні хвороб;
- вчення про три елементи організму, баланс яких обумовлює здоров'я або хворобу;
- вчення про різні напрями в медицині, які припускали певну спеціалізацію в лікуванні різних органів тіла або різні способи лікування;
- використання складних речовин рослинного, мінерального і металевого походження; розвиток хірургії, зокрема ринопластики.

Яскравою особистістю у галузі лікування Стародавньої Індії був Сушрута, який жив до буддійського періоду. Про його праці стало відомо з арабського перекладу VIII ст. Йому належить не тільки редакція тексту «Аюрведи». Він – автор оригінального твору «Сушрута-самхіта», фактично першого спеціального трактату з хірургії.

Ним описані:

- » ознаки більш як 150 захворювань;
- » 120 хірургічних інструментів;
- » 760 лікарських рослин;
- » правила поведінки лікаря;
- » відхилення від нормального перебігу пологів, каліцтва плода, методи вилучення плода при неправильному передлежанні, наприклад, поворот плода на ніжку (описаний також римським лікарем Сораном у II ст. до н. е.), кесарів розтин (проводився після смерті породіллі для порятунку немовляти);
- » поради вагітним про правильний спосіб життя та особисту гігієну.

Медична етика, наведена в трактаті «Чарака-самхіта», остання редакція якого складена в III–V ст. н. е.:

«Ви повинні усією душею прагнути до зцілення хворого. Ви не повинні зраджувати своїх хворих навіть ціною власного життя... Ви не повинні пиячити, не повинні творити зло чи мати злих товаришів... Ви повинні бути розважливими і завжди прагнути вдосконалювати свої знання. Коли ви йдете в будинок хворого, повинні направити свої слова, думки, розум і почуття ні до чого іншого, крім як до свого хворого і його лікування... Ні про що з того, що відбувається в будинку хворої людини, не слід говорити... нікому, хто, користуючись отриманими знаннями, міг би зашкодити хворому...».

У зведенні законів Ману (II ст. до н. е.), крім державного, адміністративного, соціального устрою, були прописані деякі положення, пов'язані з побутовими умовами і нормами життя людини:

- » вплив клімату і пір року на здоров'я;
- » чистота житла;
- » особиста гігієна;
- » гімнастика;
- » гігієна ротової порожнини;
- » залишки їжі і віділення рекомендувалося виносити далеко від житла.

Знакові досягнення медицини Стародавньої Індії

- Наявність різноманітних письмових джерел про стан медичних знань і лікування («Атхарваведи», «Аюрведи», «Сушрути-самхіта» та ін.), які поширились у багатьох регіонах Сходу, перекладені з санскриту на різні мови.
- Розробка вчення про цілісність, баланс, гармонізацію як ключові категорії в теорії і практиці лікування.
- Діяльність Сушрути, що мала величезний вплив на розвиток лікування не тільки в Індії, але Сходу в цілому.
- Досвід використання і приготування різних лікарських препаратів різного походження (фармацевтика).

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

III тис. до н. е. – III ст. н. е.

Давньокитайська цивілізація, як і більшість інших давніх вогнищ державності, пов'язана з долинами великих річок Хуанхе (Жовта ріка) і Янцзи (Блакитна ріка). Межі сучасного Китаю є значно більшими, ніж вони були в попередні епохи, а територія перших державних утворень обмежувалася середньою течією Хуанхе. Поступово, до кінця періоду, була освоєна частина долини Янцзи.

Рис. 13. Мапа Стародавнього Китаю, II–III ст. н. е.

Китайська державність пройшла у давнину довгий і складний шлях, тому китайське суспільство II тис. до н. е. і III ст. н. е. значно відрізняються.

Основні етапи давньокитайської історії

• Період «Трьох династій» (XXIII–III ст. до н. е.):

- » Ся (XXIII–XVIII ст. до н. е.);
- » Шан-Інь (XVIII–XII ст. до н. е.);
- » Чжоу (XII–III ст. до н. е.).

Відбулося становлення перших держав, їхнього господарського життя (сільське господарство і землеробство), ідеологічної основи (моїзм, легізм), філософських учень (конфуціанство, даосизм).

• Період імперії Цинь (221–206 рр. до н. е.) – першої всекитайської імперії.

• Період імперії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.) – формування ключових характеристик китайської цивілізації, предусім, впровадження конфуціанства як основи державної ідеології і суспільного життя.

До кінця епохи давнини, у період династії Хань, у Китаї провідне місце в релігійному житті посідали даосизм і конфуціанство. Міфологічні і релігійні уявлення стародавнього населення Китаю мали схожі риси з іншими стародавніми цивілізаціями. Їм були властиві анімізм, тотемізм, фетишизм і магія. Водночас, вони були більш складні і своєрідні.

Даосизму належить основна роль у розвитку медичних знань у давнину, крім повсякденного досвіду лікування хвороб. Виникнення даосизму пов'язують з ім'ям мудреця Лао-цзи, якому приписують філософський трактат «Дао-де-цзин» (IV–III ст. до н. е.). Однією з головних категорій даосизму є дао – шлях природи, – об'єктивний закон, який і дотепер існує завжди і скрізь.

Тези даосизму, які відобразилися на розвитку медичних знань:

- розуміння людини як органічної частини Космосу, і, водночас, цілісності, вписаної в нього;
- головною метою людини є пізнання дао, повернення до витоків гармонійної єдності Космосу;
- відмова від культу предків та інших релігійних культів;
- вчення про безсмертя і можливості його досягнення, при цьому безсмертя трактувалося як нескінченне життя людського організму (мікрокосму), як нероздільної єдності душі і тіла (матерії);
- засобами досягнення безсмертя (з'єднання з дао) є аскетичні і психофізичні вправи і алхімія.

Ці ідеї зумовили значну увагу даосів до проблем збереження молодості, фізичного тону, до пошуку речовин, здатних їх продовжити. Звідси комплекс знань про властивості рослин, мінералів, речовин тваринного походження. Даоси були відомі як лікарі, причому були популярними в середовищі простого населення.

Не менш значний вплив на розвиток медичних знань і їхнє практичне застосування мав буддизм, який прийшов з Індії, поширився у вигляді чан-буддизму, але вже в середньовічний період.

Знакові досягнення у медицині Давнього Китаю

- Основний метод лікування – протилежне протилежним, жар – холодом і т. п.
- Активне застосування засобів рослинного походження (женьшень, лимонник і т. д.).
- Хірургічні операції – під наркозом.
- Уперше аптека набула статусу торгової установи.
- Акупунктура (лат. acus – голка та лат. punctura – укол) — лікувальний метод, як вважалося, для полегшення пересування крові й особливої життєво необхідної газоподібної речовини по судинах для усунення застою і, тим самим, причини хвороби (всього таких точок було понад 600).

Рис. 14. Сторінка книги з китайської традиційної медицини, якою користувалися у давнину.

Фігури для навчання акупунктури. Акупунктура зародилася у Китаї тисячоліття тому і з того часу удосконалювалася та поширювалася по світу. Перші тексти, в яких згадується метод рефлексотерапії, датуються V–VI ст. н. е.

Головні віхи розвитку лікування на Стародавньому Сході

- Створення текстів медичного змісту.
- Формування двох напрямів лікування: емпіричного і культового (теургічного).
- Розвиток уявлень про походження хвороб (метафізичні і наївно-матеріалістичні).

- Використання станового підходу до лікування.
- Підготовка лікарів (передача особистого досвіду, родинна традиція, навчання в загальних школах при храмах).
- Створення найдавніших санітарно-технічних споруд, розвиток гігієнічних навичок.
- Формування основ лікарської етики.
- Взаємовплив в області лікування між цивілізаціями.

2. АНТИЧНА КУЛЬТУРА ЛІКУВАННЯ

Античний світ

Стародавню Грецію (Еллада) і Стародавній Рим називають державами античного світу (antiquus – давній), центральні регіони яких перебували в басейні Середземного моря та справили величезний вплив на увесь подальший розвиток людства.

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

кінець III тис. до н. е. – 30-ті рр. до н. е.

Стародавня Греція, Еллада – загальна назва територій міст-держав, які населяли переважно давньогрецькі племена (еолійці, ахейці, іонійці і дорійці). Етнічна мапа Греції залишалась однорідною і практично не змінювалася упродовж усієї античної епохи.

Періодизація історії Стародавньої Греції

Історію Стародавньої Греції дослідники поділяють на три великих етапи:

1. Крито-ахейський – III–II тис. до н. е. – поява і розвиток перших державних утворень на о. Крит і в Ахейській Греції (південна частина Балканського півострова). Формуються два основні вогнища державності – на о. Крит і на Балканському півострові. Відбувається активна взаємодія цих вогнищ із давньосхідними цивілізаціями.
2. Полісний – XI–IV ст. до н. е. – формування і розквіт полісів як незалежних міст-держав, піднесення грецької культури.

Виділяють такі періоди:

- » гомерівський або передполісний (XI–IX ст. до н. е.). Період, який умовно називають темним у зв'язку з убогістю джерел для його вивчення. Найбільш інформативні відомості про ці часи містять поеми «Іліада» та «Одіссея», що приписуються Гомеру;
 - » архаїчний (VIII–VI ст. до н. е.) – період Великої грецької колонізації й оформлення полісного ладу. Греки розселилися в басейні Середземномор'я і дісталися Північного Причорномор'я. Поліс – місто і підпорядкована йому територія – стає основним елементом суспільної і державної системи Стародавньої Греції;
 - » класичний (V – середина IV ст. до н. е.), вважається періодом найвищого піднесення античної грецької цивілізації, що настав після завершення греко-перських воєн. У політичному житті лідером стає Афінський морський союз, Афіни – центром політичного і культурного життя еллінського світу;
3. Елліністичний – середина IV ст. до н. е. – 30-ті рр. до н. е. – від завоювань грецьким правителем Александром Македонським частини Середземномор'я, Перської держави до утворення елліністичних суспільств і держав. Елліністична культура – результат взаємодії культури Стародавньої Греції та країн Сходу до підкорення їх Римом.

Рис. 15. Мапа союзів грецьких держав у 362 р. до н. е.

Медицина на Крито-ахейському етапі / III–II тис. до н. е.

Витоки грецької медицини пов'язані з медициною стародавніх культур Сходу: єгипетської, вавилонської, індійської та ін., які досягли о. Крит та Ахейської Греції. Письмових медичних джерел крито-ахейського етапу немає.

Деяку інформацію про лікування цього етапу містять дані археології. Розкопки палацових комплексів Криту свідчать про наявність водовідвідних каналів, стічних ям, банних приміщень, вентиляції. Тобто рівень санітарно-технічних споруд на о. Крит свідчить про розвиток гігієни суспільства.

Лікування у передполісному періоді / XI–IX ст. до н. е.

Передполісний період довгий час (до XIX ст., коли на території Греції почалися археологічні дослідження) називався гомерівським. Основні відомості про нього давали епічні поеми «Іліада» та «Одіссея», які приписують Гомеру. Створені близько VIII ст. до н. е., вони уродовж століть передавалися в усній традиції, а у VI ст. до н. е. вперше були записані. В них згадується медична номенклатура, яка стала основою термінології грецьких лікарів і належить до сучасної анатомічної мови.

Поеми «Іліада» і «Одіссея» оповідають про допомогу та лікування поранених у часи Троянської війни (XIII–XII ст. до н. е.) і наступний період.

Гомер описав 141 пошкодження тулуба і кінцівок (поверхневі і проникаючі поранення, забиті рани і нагноєння, що виникають унаслідок укусів отруйних змій тощо). Лікування ран полягало у вилученні стріл та інших предметів, видалення крові та застосування безпечних і кровоспинних рослинних присипок із накладенням пов'язки.

Лікуванням і перев'язуваннями ран у давньогрецькому війську займалися як самі воїни (Патрокл лікував Евривіла і Махаона; Ахілл перев'язував рани Патрокла), так і досвідчені лікарі, які знали властивості цілющих трав, «які земля народжує» (Іліада, XI, 740) і тому користувалися глибокою повагою:

*«...Стоит многих людей один врачеватель искусный:
Вырежет он и стрелу, и рану присыплет лекарством...».*

У поемах Гомера згадується також про епідемію чуми, божевілля друзів Улісса, меланхолію Беллерозона; про народження життєздатного немовляти наприкінці сьомого місяця вагітності; про вживання сірчаних обкурювань з метою попередження захворювань і використання сірки як лікарського засобу, а також про запозичення деяких знань про лікарські засоби у давніх єгиптян.

Епічні поеми «Іліада» і «Одіссея» свідчать про емпіричний характер витоків давньогрецького лікування, про широку взаємодію давньогрецької медицини з досягненнями інших давніх цивілізацій.

Рис. 16. Ахілл, який перев'язує пораненого Патрокла. VI–V ст. до н. е.

Перша відома грецька медична школа була заснована у Кніді у 700 р. до н. е.

Лікування в архаїчному періоді / VIII–VI ст. до н. е.

Полісний період історії Стародавньої Греції відзначений двома важливими для історії медицини явищами:

- Розвиток натурфілософії, яка склалася в VII ст. до н. е., головним чином в Іонії, й остаточно сформувалася до IV ст. до н. е.
- Становлення храмового лікування.

Культ Асклепія як бога-цілителя склався в Елладі до VII ст. до н. е. Цілком імовірно, прообразом цього міфологічного героя був реально існуючий легендарний лікар часів Троянської війни (XIII–XII ст. до н. е.), цар Фессалії і глава сімейної лікарської школи, Асклепій. Перша згадка про нього і його синів Махаона і Подалірія, героїв і воєначальників та майстерних ескулапів, зустрічається в «Іліаді».

В грецькій міфології Асклепія (сина Аполлона, бога сонячного світла, музики і поезії) шанували так само, як лікаря богів і бога лікарів. Згідно з легендою Асклепій був народжений кесаревим розтином, який зробив його батько Аполлон і вирвав новонароджене немовля з лона вмираючої матері Короніди, дочки вогняного титану Флегія. Мистецтву лікування Асклепій навчався у мудрого кентавра Хірона, якому Аполлон доручив виховання сина. Незабаром учень перевершив свого вчителя і навчився не тільки цілювати хворих, але і повертати до життя померлих, що викликало гнів бога підземного світу і царства мертвих Аїда.

За переказами, бог Асклепій одружився на Епіоні, дочці Меропса, правителя о. Кос. Острів згодом став одним із центрів медичних знань Стародавньої Греції. Тут процвітав рід Асклепідів, нащадків Асклепія, до якого причисляв себе і Гіппократ, який народився на Косі (бл. 460 р. до н. е.). Найбільш відомими дітьми Асклепія вважаються: Гігієя – богиня здоров'я, усезцілителька Панакея – покровителька лікування, Махаон, який став знаменитим військовим хірургом, і Подалірій, який уславився лікуванням внутрішніх хвороб. Усі вони навчалися мистецтву лікування у свого батька.

Рис. 17. Меркурій-спритник та Асклепій із Медитриною, Гігією, Панацеєю. Гравюра 1811 р. з оригіналу, який зберігається у Ватиканському музеї Пія-Климентя.
Асклепій – давньогрецький бог медицини та його доньки, які шануються як богині – Гігієя, Панацея, Медитрина

Рис. 18. Статуя Асклепія (Ескулапа), грецького бога медицини, який тримає посох із обвитою навколо нього змією. Музей скульптури, Копенгаген, Данія.

У Асклепія усі діти – його учні та лікарі: Гігієя (яка дала назву окремій галузі медицини – гігієні) – богиня здоров'я (ліворуч), Панакея або Панацея – богиня цілення від усіх хвороб (звідси – слово «панацея») (праворуч)

>>

Серед богів Олімпійського пантеону (вважалося, вони мешкали на горі Олімп у Фессалії) багато хто мав відношення до лікування, збереження здоров'я і здорового способу життя. Так, Гера, дружина верховного бога Зевса, вважалась богинею шлюбу і земної родючості. Артеміда, сестра-близнюк Аполлона, була покровителькою полювання і володаркою звірів, шанувалася також як покровителька породіль, захисниця дітей і жіночої цнотливості. Гестія була богинею домашнього вогнища, охороняла житло від усього поганого і дбала про злагоду, любов, щастя і здоров'я всіх його мешканців. Крилатий Гіпнос уособлював сон, йому підпорядковувалися не тільки люди, а й боги (звідси, зрозуміло, походження слова «гіпноз» від грецького *Нурнос* – сон). Грецька міфологія глибоко укорінилася в грецьке мистецтво і літературу, тому без знання міфології важко зрозуміти багато класичних творів, сюжети картин і скульптурних груп, медичні терміни і витоки традиційних прийомів лікування.

В античному мистецтві невід'ємним атрибутом Асклепія і його дочки Гігієї була змія, яку шанували в стародавньому світі як символ мудрості, поновлення і могутності сил природи. Асклепій (у Стародавньому Римі його називали Ескулапом) зображувався з палицею (посохом), обвитою змією, а Гігієя – у вигляді юної вродливої жінки у туніці, з дідемою і змією, яку вона тримала в руці і годувала з чаші. Згодом зображення палиці, оповитої змією, чаші зі змією стали в деяких країнах основними емблемами медицини, символізуючи, на думку одних, мудрість і могутність цілющих сил природи, а інших – страх перед її невідомими силами (зміїна отрута була водночас отрутою і ліками).

Рис. 19. Лікар Асклепій. Успіхи лікування Асклепія не могли залишитись непоміченими. Його запросили до палацу Міноса на Криті, щоб він оживив сина царя Главка. Міркуючи, як самому залишитися живим, у глибоких роздумах, Асклепій не навмисне наступив на проповзаючу змію, яка одразу померла. Тут же, поряд, він побачив іншу змію із пучком трави у пащі. Далі – трапилось диво. Взнявши цю траву, він оживив померлу змію, після чого обидві змії обидві його посох. Він їх залишив на ньому та знайшов місце, де росла чудодійна трава. Наступного ранку з її допомогою він успішно оживив сина царя та вирушив додому

Рис. 20. Прибуття Асклепія на о. Кос. Його зустрічають – Коан (у шоломі) та Гіппократ (сидить). Фреска з римської вілли на о. Кос, I ст. до н. е.

Посох – символ бога Асклепія, сина Аполлона, покровителя здоров'я та медицини на о. Кос, де пізніше священником асклепіона та видатим лікарем став Гіппократ – «батько» медицини

Змії входили також до символіки бога Гермеса, який уособлював прибуток, обмін і торгівлю. У дорожньому капелюсі й крилатих сандаліях він супроводжував душі померлих у царство мертвих (Гермес – *Ψυχοπομπος*). У його руці завжди були кадуцей, жезл, навколо якого обвивались дві змії, які дивилися одна на одну. Його вважали чарівним і приміняли для усипляння, тому Гермеса шанували також і як бога сновидінь. Згодом кадуцей став у деяких випадках емблемою торгівлі, в інших – емблемою медицини.

Храмове лікування в Стародавній Греції розвивалося на тлі емпіричного лікування (яке існувало давно). Як уже зазначалося, культ Асклепія як бога-цілителя сформувався в Стародавній Греції до VII ст. до н. е. Дещо пізніше (VI–IV ст. до н. е.) у місті Трікка (Фессалія), Епідаврі (Пелопоннес) і на о. Кос були споруджені перші святилища на його честь – асклепіони (грецькою *asclepieion*). В цілому античні автори повідомляють про більш ніж 300 асклепіонів на території Стародавньої Греції. Це були комплекси, які містили храм та інші споруди, зокрема лікарні.

Рис. 21. Острів Кос. Руїни асклепіона – храму, присвяченого цілителю і богу Асклепію, побудованій у першій половині III ст. до н. е. після смерті видатного лікаря.

Послідовники Асклепія (культ)

Найвеличнішим вважалося святилище Асклепія в Епідаврі. Його центральною спорудою був храм Асклепія (IV ст. до н. е.). На території святилища розташовувалися також храми на честь Гігієї, Артеміди, Афродіти, Феміди і Аполлона, великий жертвник для приношень і круглий храм Фолос – видатний твір стародавнього будівництва, споруджений у V ст. до н. е. Поліклетом Молодшим. У його підземеллі розташовувалися три басейни, які сполучались з мінеральним джерелом.

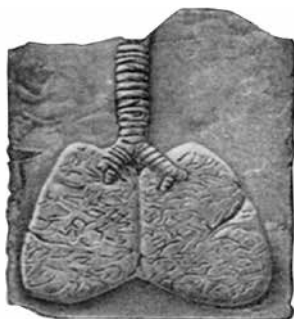
Мінеральне джерело, вода якого має природну лікувальну властивість, і кипарисовий гай, повітря якого також є цілющим, були обов'язковими орієнтирами при виборі в Стародавній Греції місць для спорудження храму. Воду джерела використовували як один з основних лікарських засобів, тому воно вважалося священним.

На території святилища в Епідаврі були також лазня, бібліотека, гімнасій, стадіон (для занять спортом) і театр, побудований також Поліклетом Молодшим. Він мав славу одного з найбільших і найкращих в усій Греції. Всюди височіли численні статуї богів, пам'ятники, споруджені на честь знаменитих лікарів, стели, на яких висікалися тексти про випадки успішного лікування. Під час розкопок в Епідаврі знайдено значну кількість зображень зцілених частин тіла – вотиви. Їх робили з мармуру, золота, срібла і приносили в храм як плату за послуги. Це мармурові руки і ноги, срібні серця, золоті очі та вуха.

Рис. 22. Руїни асклепіона в Епідаврі. Тут лікували людей до IV ст. н. е., до поширення християнства, яке проголосило асклепіони розсадниками язичництва.

Подячне приношення богам (з теракоти), яке зображує легені та дихальне горло

Одного тільки не дозволялося в святилищі: там не можна було померти. Релігійний ритуал виключав зі священних місць як в Епідаврї, так і в інших асклепіонах, усе нечисте, зокрема пов'язане з народженням і смертю. Тому породіль і невиліковних хворих, які приходили іноді з найвіддаленіших місць Греції, виганяли за межі священної огорожі. Служителі асклепіону суворо стежили за чистотою святилища і його відвідувачів. Кожен, хто входив, мився у водах «священного» джерела, після чого приносив жертву богам.

Таким чином, святилища Асклепія в Стародавній Греції не були лікарнями в нашому розумінні.

В Епідаврї ніколи не було лікарської школи, як це мало місце на Косі, в Пергамі або Александрії. На службу в асклепіон приймали лише тих, хто давав священну клятву лікаря, і тільки тоді був долучений до братерства асклепіадів (цей термін уперше з'явився в античній літературі в VI ст. до н. е.).

Лікування в асклепіоні поєднувало емпіричні і магічні прийоми. Основними засобами лікування були лікарські препарати, водолікування, гімнастичні вправи. Поряд з ними існував ритуал Enkoimesis – кульмінація обряду священного лікування. Проводився він в абатоні (грецькою Abaton), довгій критій галереї вздовж стіни храму, куди ніхто не міг увійти без спеціального дозволу. Тут хворих вводили в стан штучного сну (стан екстазу або гіпнозу) із застосуванням наркотиків або методів психологічного впливу. Ритуал супроводжувався театральними виставами, появою бога або його священної змії і навіть презентаціями хірургічних операцій (в Епідаврї та інших асклепіонах знайдено безліч хірургічних інструментів). Дуже скоро ритуал Enkoimesis отримав широку популярність. Він залучав безліч пацієнтів і приносив значні прибутки асклепіону.

рис. 23. Давньогрецька глиняна табличка із зображенням набору хірургічних інструментів. Асклепіон в Афінах

Після масштабної чуми 430 р. до н. е., перед якою традиційна медицина виявилася безсилою, увага до релігії і магії посилилися. Священна змія з асклепіону в Епідаврї була урочисто перенесена в Афіни, де на схилах Акрополя був закладений новий асклепіон, і культ Асклепія засяяв з новою силою.

Однак в освічених колах Греції до ритуалу Enkoimesis ставилися дуже критично. Так, в комедії Аристофана Плутос (грецькою – бог багатства), написаній у 388 р. до н. е., красномовно розповідається про численні разчарування з приводу цього ритуалу.

У Стародавній Греції не було різкого розмежування між світською медициною і лікуванням у храмах. Про це свідчать пам'ятники знаменитим світським лікарям, збудовані на території асклепіона, а також численні свідoctва запрошення відомих світських лікарів до храму як консультантів у важких випадках захворювань.

Храмове лікування успадкувало багато позитивних прийомів і гігієнічних традицій емпіричного лікування, яке виникло раніше релігії.

Асклепіони

- Безнадійно хворим і породіллям виходити на територію храму не дозволяли (за релігійними уявленнями в найсвятіші місця не допускали усе нечисте).
- Кожен, хто входив, мав пройти омовіння й принести жертву богам.
- Усі хворі, які прийшли в храм, лягали спати в критих галереях уздовж стін храму. Під дією запаморочливих обкурювань, навіювання і гіпнозу хворі занурювалися в так звані інкубаційні (або священні) сни.
- Головними засобами лікування в храмах Стародавньої Греції були різні форми водолікування, холодні обмивання, масаж, гімнастика.
- Про вживання ліків у більшості випадків не згадувалося.
- Плата за послуги – зображення зцілених частин тіла (вотиви), виготовлені з мармуру, золота, срібла, міді.

Головні досягнення у розвитку медицини

- Лікування посидає значне місце в міфології греків, формується коло богів – покровителів лікування (Аполлон, Асклепій, Гігія, Панакея).
- Становлення грецької натурфілософії (Фалес, Анаксимандр, Анаксімен) та її вплив на розвиток лікування.
- Храмове лікування і поява асклепіонів (з VI ст. до н. е.).
- Переважання емпіричного лікування.

Медицина класичного періоду

V ст. – середина IV ст. до н. е.

Про медичні знання класичного періоду історії Греції свідчить доволі значна література. Фрагменти творів поетів та істориків (Есхіл, Евріпід, Геродот, Софокл, Кратес, Аристофан та інші); праці філософів, серед яких особливе місце посідають твори Демокріта; «Гіппократів збірник» – важлива пам'ятка медичної літератури Стародавньої Греції.

Філософські основи давньогрецької медицини

У Стародавній Греції лікування довгий час розвивалося в руслі єдиного філософського знання – натурфілософії (латиною *philosophia naturalis*, від грец. – любов до мудрості, знання). Усі видатні лікарі були філософами та, навпаки, багато великих філософів були досить обізнані в медицині.

Діяльність філософів попереднього періоду, а також періоду піднесення в розвитку давньогрецького суспільства і культури, мали вплив на формування медицини, яка в стародавньому світі була невіддільною від філософії. Іонійська натурфілософія (Мілетська школа) відкрила шлях до вивчення основних причин хвороб і, власне, перебігу хвороби. Характерна для античних філософських систем тенденція до систематизації знань сприяла її розвитку в медицині, обумовила створення теорій хвороби і зародження самостійних напрямів (анатомія і хірургія періоду еллінізму).

Філософська спадщина Стародавньої Греції широка і різноманітна, вона відобразила тривалий шлях розвитку своєрідної античної культури.

Еволюція філософських ідей пройшла кілька етапів, кожен з яких пов'язаний із певною проблемою.

1. Пошук першооснов, джерел космосу, що знайшло втілення у вченнях філософів Мілетської школи:
 - » Фалес (624–546 рр. до н. е.) – джерелом усього суцього вважав воду;
 - » Анаксимандр (бл. 611 – 546 рр. до н. е.) – джерелом усього суцього назвав нескінченне божественне начало – апейрон;
 - » Анаксимен (бл. 585 – 525 рр. до н. е.) – першоосновою світу вважав повітря як невизначений вид матерії;
 - » їхніми продовжувачами стали Левкіпп (бл. 500 – 440 рр. до н. е.) і Демокріт з Абдер (460–371 рр. до н. е.) – засновники античної атомістики.
2. Проблема людини та її буття – Сократ (V ст. до н. е.), софісти – вперше центром розумів філософів стала людина, сенс її існування.

3. Формування філософських систем завдяки вченням Платона (427–347 рр. до н. е.) та Арістотеля (384–322 рр. до н. е.).

Загалом грецька філософія охоплює величезне коло питань і представників. Для розвитку медичних знань важливу роль відігравали досягнення не тільки природничо-наукового характеру, пошук основ буття світу і людини, розуміння людини як біологічної цілісності, її зв'язок із навколишнім світом, космосом, але й уявлення про цінність людського життя, вчення про гармонію духовного і фізичного начала в людині.

Лікарські школи

Лікування в Стародавній Греції довгий час залишалося сімейною традицією. До початку класичного періоду межі сімейних шкіл розширилися, в них стали приймати не лише представників одного роду. Так склалися провідні лікарські школи, які в класичний період розташовувались за межами Балканського півострова, поза Грецією, в її заморських поселеннях. З ранніх шкіл найбільш відомі родоська (о. Родос у східній частині Егейського моря) і кіренська (м. Кірена в Північній Африці). Обидві вони рано зникли, і відомості про них майже не збереглися. Пізніше з'явилися кротонська (м. Кротон на півдні сучасної Італії), кнідська (м. Кнід на західному узбережжі Малої Азії), сицилійська (о. Сицилія) і коська (о. Кос у східній частині Егейського моря) школи, які склали славу давньогрецької медицини.

Кротонська лікарська школа досягла свого розквіту вже в VI ст. до н. е. Основні досягнення:

- організм є об'єднанням протилежностей;
- здоровий організм є результатом рівноваги протилежних сил: сухого і вологого, теплого і холодного, солодкого й гіркого, панування однієї з них є причиною хвороби;
- протилежне виліковується протилежним («*contraria contrariis curantur*» – теза, яку часто приписують Гіппократу).

Видатним представником кротонської школи був філософ і лікар Алкмеон із Кротона (VI–V ст. до н. е.) – «муж, майстерний в природознавстві, який першим наважився приступити до розрізання тіл (тварин)» (Халкідій). Він відкрив перехрещення зорових нервів і слуховий канал (названий пізніше євстахієвою трубою), писав про головний мозок як орган пізнання (після єгиптян, але до Аристофана) і про причини деяких хвороб, пов'язаних із витіканням зайвого слизу.

Кнідська лікарська школа стала головним предметом гордості свого міста і принесла йому широку популярність. У цій школі розвивалося вчення про чотири тілесні соки (кров, слиз, світлу і чорну жовч). Здоров'я сприймали як результат сприятливого змішування соків (грецькою *eukrasia*), несприятливе (грецькою *dyskrasia*) – вважали причиною більшості хвороб. Пізніше на основі давньогрецького вчення про соки організму сформувалася гуморальна (латиною *humores* – рідини) теорія, яка з деякими змінами існувала в медицині до XIX ст., тобто упродовж майже двох тисячоліть.

Продовжуючи традиції вавилонських і єгипетських лікарів, кнідська школа розвивала вчення про ознаки хвороб (симптоми) і діагностику (метод вислуховування, яким згодом користувався і Гіппократ, описавши, наприклад ознаки плевретичного тертя). Видатним лікарем цієї школи був Евріфон із Кніда (V ст. до н. е.), сучасник Гіппократа.

Сицилійська лікарська школа була заснована в V ст. до н. е. Емпедоклом з Акраганта (бл. 495–435 рр. до н. е.) і продовжувала існувати за часів Платона й Арістотеля. Емпедокл був філософом і політиком, поетом, оратором, лікарем і жерцем. Збереглися фрагменти його основної праці «Про природу», в якій викладена натурфілософська позиція Емпедокла. Він вважав, що суттю всього є вогонь, вода, повітря і земля, вічно незмінні, непізнавані і непорушні. Вони не можуть перетворюватися один на інший і лише змішуються один з одним механічно. Різноманіття світу є результатом різних пропорцій цього змішування.

От же, Емпедокл заклав основи класичного вчення про елементи. Його шанували прихильники цього вчення і приписували порятунок м. Селінунт від спалаху масового інфекційного захворювання (морювиці або малярії). На честь цієї події було відкарбовано монету. Лікарі сицилійської школи визнавали серце головним органом свідомості; чотири тілесних соки вони ототожнювали з чотирма станами (гаряче, холодне, вологе і сухе).

Коська лікарська школа – головна медична школа Стародавньої Греції класичного періоду. Перші відомості про неї відносять до 584 р. до н. е., коли жерці Дельфійського храму попросили Неброса з о. Кос і його сина Хрісососа припинити морювицю, яка лютувала у війську, що тримало в облозі м. Кіррос. Обидва цілителі без зволікання відгукнулися на це прохання і, як свідчить переказ, виконали його. Епідемія була припинена.

Дотримуючись натурфілософських поглядів, лікарі коської школи сприймали людину, її здоров'я і хвороби в тісному зв'язку з навколишнім світом, прагнули підтримувати наявні в організмі природні цілющі сили (її *physis*). Хвороба в їхньому розумінні – не покарання богів, а наслідок впливу навколишнього середовища і порушення харчування. Так, про епілепсію, яку вважали «священною» хворобою, в «Гіппократовому збірнику» сказано: *«Перші, хто визнав цю хворобу священною, були такі ж люди, якими і тепер виявляються маги, шарлатани і брехуни... анітрохи не божественне, а*

щось людське бачиться мені в усій цій справі: причиною цієї хвороби... є мозок». Звідси і лікування, тобто, людські знання, отриманого внаслідок попереднього досвіду, а не божественна поборливість.

Лікарі коської школи активно розвивали вчення про чотири тілесні соки і чотири темпераменти; розробляли принципи спостереження і лікування біля ліжка хворого (згодом ці ідеї були покладені в основу клінічного напрямку в медицині), основи лікарської етики.

Розквіт коської лікарської школи пов'язаний з ім'ям Гіппократа II Великого Коського (бл. 460 – бл. 370 рр. до н. е.), який увійшов в історію як Гіппократ (грецькою *Hippokrates*, латиною *Hippocrates*). Його ім'я стало символом лікарського мистецтва в Стародавній Греції. Через кілька років після того як Гіппократ залишив о. Кос, на тому місці, де при ньому розташовувалося скромне святилище і лікарська школа, був споруджений грандіозний асклепій, який неодноразово розширювався.

Видатним лікарем коської школи був також Праксагор (IV ст. до н. е.), учитель Герофіла, одного із засновників александрійської лікарської школи (період еллінізму).

Аналіз відомостей, які дійшли до нас про лікування в Стародавній Греції класичного періоду, засвідчує, що його досягнення не зводяться тільки до імені Гіппократа. Формування численних різних за напрямками лікарських шкіл, рівновеликих за своїми досягненнями; розуміння єдності людини і навколишнього світу та пов'язаний із ним природний погляд на причини хвороб; становлення вчення про тілесні соки і темпераменти; розвиток методів діагностики, прогностики і лікування біля ліжка хворого – все це було результатом діяльності багатьох поколінь лікарів різних полісів Стародавньої Греції.

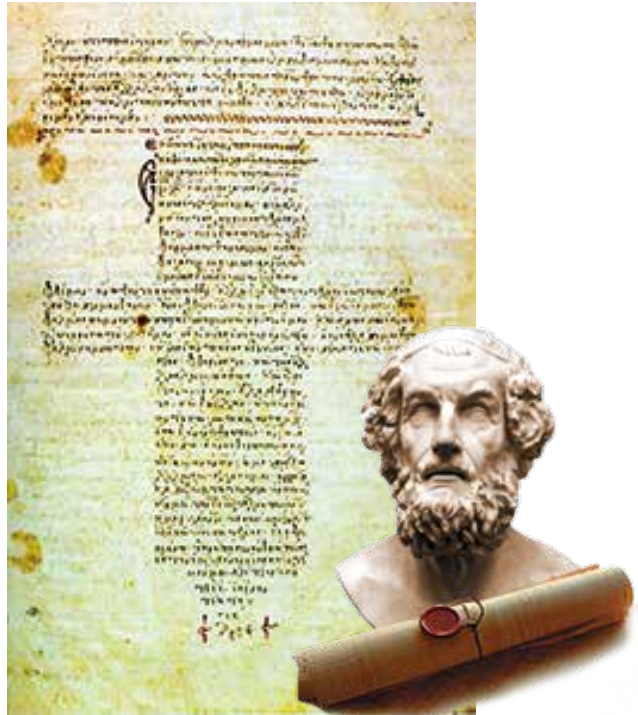
Лікарська етика у Стародавній Греції

«Гіппократів збірник» містить п'ять праць, присвячених лікарській етиці та правилам лікарського побуту в Стародавній Греції. Це «Клятва», «Закон», «Про лікаря», «Про благопристойну поведінку» і «Настанови». Разом з іншими працями збірника вони дають цілісне уявлення про навчання, моральне виховання лікарів і ті вимоги, які пред'являлися до них у суспільстві.

У процесі навчання майбутній лікар повинен був виховувати в собі і постійно вдосконалювати «презирство до грошей, совісність, скромність ... рішучість, охайність, достаток думок, знання всього того, що є корисним і необхідним для життя, відразу до пороку, заперечення забобного страху перед богами, божественної переваги ... Адже лікар-філософ є рівним богу» («Про благопристойну поведінку»).

Рис. 24. «Корпус Гіппократа»: збірка з близько 70 медичних праць, пов'язаних із давньогрецьким лікарем Гіппократом та його вченням.

«Афоризми» Гіппократа, опубліковані у 1685 р., Единбург, Шотландія

Лікар повинен навчитися тримати в пам'яті ліки, способи їх приготування і правильного застосування, не губитися біля ліжка хворого, часто відвідувати його і ретельно спостерігати оманливі ознаки змін. «Усе це повинно робитися спокійно і вміло, приховуючи від хворого багато що в своїх розпорядженнях, наказуючи з веселим і ясним поглядом те, що слід робити, і відвертаючи хворого від його побажань за наполегливістю і суворістю» («Про благопристойну поведінку»). Однак, лікуючи хворого, слід пам'ятати найголовнішу заповідь: **насамперед не шкодити**. Пізніше ця теза з'явиться в латинській літературі: «**Primum non nocere**».

Переймаючись про здоров'я хворого, лікар не повинен починати з турботи про свій гонорар (винагороду), оскільки «звертати на це увагу шкідливо для хворого». Більш того, іноді личить лікувати «задарма, вважаючи вдячну пам'ять вище хвилинної слави. Якщо ж з'явиться випадок надати допомогу чужинцю або біднякові, то таким особливо варто її подати» («Повчання»).

Крім високих професійних вимог велике значення надавалося зовнішньому вигляду цілителя і його поведінці в суспільстві, «позаяк ті, хто самі не мають гарного вигляду у своєму тілі, у натовпу вважаються такими, що не можуть правильно турбуватися про інших». Тому лікарю личить «тримати себе чисто, мати гарний одяг і натиратися духм'яними мазями, бо все це звичайно приємно для хворих... Він повинен бути справедливим за будь-яких обставин, бо в багатьох справах потрібна буває допомога справедливості» («Про лікаря»). Завершуючи навчання, майбутній лікар давав «Клятву», якої непорушно дотримувався упродовж усього життя, бо «хто встигає в науках і відстає в моральності, той більше шкідливий, ніж корисний».

Рис. 25. Клятва Гіппократа:

- в усній традиції здавна переходила від одного покоління до іншого, як правило, серед лікарських родин; в основних рисах складена до Гіппократа;
- уперше літературно оформлена у III ст. до н. е. в Александрійській бібліотеці (м. Александрія, держава Птолемейів);
- Під назвою «Клятва» включена до «Гіппократового збірника» (бл. 280 р. до н. е.).

Пізніше, у широких колах, почала називатися іменем Гіппократа – на честь легендарного лікаря

Головні досягнення у розвитку медицини

- Розвиток філософських знань (Демокріт, Сократ, Арістотель, Платон та ін.), які значно вплинули на розвиток лікування.
- Діяльність лікарських шкіл: кротонської, кнідської, сицилійської, коської.
- Життя і діяльність Гіппократа (бл. 460 – 370 рр. до н. е.), вчення про чотири соки організму та уявлення про здоров'я і хвороби.

Медицина елліністичного періоду середина IV ст. до н. е. – 30-ті рр. до н. е.

Еллінізм є заключним, зовнішнім етапом розвитку Стародавньої Греції, її «найвищим зовнішнім розквітом». Він охоплює три століття в історії Східного Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу. Розпочавшись із воцаріння на престол Александра Македонського (336 р. до н. е.), сина македонського царя Філіпа II, який об'єднав у 337 р. до н. е. поліси у велику греко-македонську державу, закінчився у середині I ст. до н. е., коли завоювання останньої елліністичної держави – Єгипту, завершило створення Римської імперії.

рис. 26. Мапа елліністичного світу. Найбільші держави, які утворилися після розпаду імперії Александра Македонського на початку III ст. до н. е.

Елліністичний період став найбільш плідним часом розвитку медицини в Стародавній Греції.

Рис. 27. Елліністичний період став найбільш плідним часом розвитку медицини в Стародавній Греції. Хірургія епохи еллінізму об'єднала в собі два могутніх джерела:

- 1) грецьку хірургію, пов'язану зазвичай з безкровними методами лікування вивихів, переломів, ран;
- 2) індійську хірургію, яка була знайома із складними операціями.

Серед найважливіших досягнень хірургії александрійського періоду – впровадження перев'язки судин, використання кореня мандрагора як знеболюючого засобу, винайдення катетера (приписується Еразістрату), проведення складних операцій на нириці, печінці та селезінці, ампутація кінцівок, лапаротомія при завороті кишок і асциті. Так, Еразістрат робив дренивання при емпіємі, при захворюваннях печінки накладав ліки прямо на печінку після лапаротомії, спускав асцити тощо

Медицина епохи еллінізму характеризується передусім бурхливим розвитком анатомії та хірургії. Багато видатних досягнень у цих галузях тісно пов'язані з діяльністю александрійської лікарської школи.

Александрійська школа (III ст. до н. е.). Александрія стала центром вивчення медицини. Засновником описової анатомії в александрійській школі (в Стародавній Греції загалом) вважається Герофіл із Халкідона (бл. 335–280 рр. до н. е.), що жив у часи Птолемея I Сотера. Імовірно, він був першим греком, який почав розтинати людські трупи. Будучи учнем Праксагора з о. Кос, Герофіл був прихильником гуморального вчення і розвивав традиції коської лікарської школи.

Рис. 28. Засновником описової анатомії в Александрійській школі (в Стародавній Греції загалом) вважається Герофіл із Халкідона (бл. 335 р. – 280 р. до н. е.). Він був першим греком, який почав розтинати людські трупи

У праці «Анатомія» він докладно описав тверду і м'яку мозкові оболонки, частини головного мозку, і особливо його шлуночки (четвертий з яких він вважав місцем перебування душі), простежив хід деяких нервових стовбурів і визначив їхній зв'язок із головним мозком. Ним описані деякі внутрішні органи: печінка, дванадцятипала кишка, який він уперше дав назву, та ін. На його думку, чотирьом найважливішим органам (печінці, кишківнику, серцю і легеням) відповідають чотири сили: що живить, зігріває, мислить і відчуває. Багато з цих положень згодом отримали розвиток у працях Галена, який кілька століть потому також працював в Александрії.

Анатомія (від грецької *anatome* – розсічення) стала в епоху еллінізму самостійною галуззю медицини. Її розвитку в Александрії чимало сприяли давньоєгипетський звичай бальзамування, а також дозвіл Птолемеїв анатомувати тіла померлих і робити живосічення на засуджених до смертної кари. За описом А. Цельса, Птолемей II Філадельф віддавав вченим для вівісекції засуджених злочинців. Спочатку розкривали черевну порожнину, потім розсікали діафрагму (після чого відразу ж наступала смерть). Далі відкривали грудну клітку і досліджували розташування та будову органів.

Деякі анатомічні структури дотепер носять дані Герофілом назви: *Calamus Scriptorius*, *Torcular Herophili*, *Plexus chorioidei*, *Sinus Venosi*.

У праці «Про очі» Герофіл описав склоподібне тіло, оболонку і сітківку. В трактаті «Про пульс» виклав анатомію судин (описав легеневу артерію, дав назви легневим венам) і поклав початок вчення про артеріальний пульс, який вважав наслідком діяль-

ності серця. Це важливе відкриття (намічене ще Арістотелем) згодом забулося на довгі століття. В стародавньому Китаї найперша згадка про пульс міститься приблизно у той же час у трактаті «Ней цзин» (III ст. до н. е.).

Наступником Герофіла був Еразістрат (бл. 300 – бл. 240 рр. до н. е.). За свідченнями Плінія, він народився на о. Кеос, медицині навчався у Хрзіппа і Метрадора, відомих лікарів кнідської школи, а потім на о. Кос у послідовників Праксагора. Довгий час Еразістрат був придворним лікарем правителя сирійського царства Селевка I Нікатора, а за часів Птолемея II Філадельфа жив і працював в Александрії.

Рис. 29. «Антіох і Стратоніка». Жак Луї Давід. 1774 р. Лікар Еразістрат за пульсом виявляє причину хвороби Антіоха, сина царя Селевка, закоханого у Стратоніку, молоду дружину батька

Еразістрат добре вивчив будову мозку, описав шлуночки і мозкові оболонки, вперше розділив нерви на чутливі і рухові (вважаючи, що по них рухається душевна пневма, яка міститься в ньому); показав, що всі вони виходять з мозку. Мозкові шлуночки і мозочок він визначив як вмістилище душевної пневми, а серце – центр життєвої пневми. Згодом ці уявлення закріпилися в працях Галена. Еразістрат уперше описав лімфатичні судини брижі, повторно відкриті Г. Азеллі у 1622 р. Він так ретельно досліджував будову серця і його клапанів, яким дав назви, що Гален практично вже нічого не додав до його опису.

Еразістрат вважав, що всі частини організму пов'язані між собою системою нервів, вен і артерій. Причому у венах тече кров (поживна субстанція), яка формується з їжі, а в артеріях – життєва пневма, яка в легенях контактує з кров'ю. Дійшовши висновку, що артерії та вени з'єднані між собою дрібними судинами – сінанастомозами, він став дуже близьким до ідеї про циркуляцію крові (її логічному завершенню, можливо, заважало переконання Еразістрата в тому, що артерії заповнені повітрям. Ця точка зору, якої дотримувався і Гален, існувала в медицині упродовж майже 20 століть.

Еразістрат частково відійшов від широко розповсюдженого в той час вчення про пріоритетну роль соків в організмі (гуморалізм) і надав перевагу твердим частинкам. Він вважав, що організм складається з безлічі твердих неподільних частинок (атомів), які рухаються по каналах тіла; порушується цей рух у зв'язку з нетравленням їжі. Закупорка просвіту судин та їх переповнення – плетора (грецькою *plethora* – наповнення) і є причиною хвороби. На його думку, запалення легень є результатом заходження крові в артерії й займання пневми, яка там знаходиться. Тобто, вологи викликають хвороби через засмічення просвіту каналів, в які кров потрапляє через сінанастомози при порушеннях.

З огляду на ці уявлення, Еразістрат спрямовував лікування на усунення причин застою: сувора дієта, блювотні та потогінні засоби, вправи, масаж, обливання. Таким чином, було підготовлено ґрунт для методичної системи Асклепіада. За Цельсом Еразістрат робив розтини померлих хворих. Він установив, що в результаті смерті від водянки печінка стає твердою, як камінь, а отруєння, викликане укусом змії, призводить до псування печінки і товстого кишківника. Отже, Еразістрат зробив перші кроки на шляху до майбутньої патологічної анатомії.

Послідовників Еразістрата називали еразістраторами. Їхніми учнями були видатні лікарі Стародавнього Риму – Асклепід, Діоскорид, Соран, Гален.

Хірургія епохи еллінізму об'єднала в собі два могутніх джерела:

- грецьку хірургію, пов'язану зазвичай із безкровними методами лікування вивихів, переломів, ран;
- індійську хірургію, яка була знайома зі складними операціями.

Серед найважливіших досягнень хірургії александрійського періоду є впровадження перев'язки судин, використання кореня мандрагори як знеболювального засобу; винайдення катетера (приписується Еразістрату), проведення складних операцій на нирці, печінці і селезінці, ампутація кінцівок, лапаротомія при завороті кишок і асциті. Так, Еразістрат робив дренивання при емпіємі, в разі захворювання печінки накладав ліки прямо на печінку після лапаротомії, спускав асцити і т. п. Таким чином, у хірургії александрійська школа зробила значний крок уперед, порівняно з хірургією класичного періоду історії Стародавньої Греції (коли не проводили розтини трупів і порожнинні операції, а оперативні втручання практично зводилися до лікування ран і травм).

Римські завоювання (60 – 30-ті рр. до н. е.) поклали кінець самостійності елліністичних держав. Політичним, економічним і культурним центром Середземномор'я став Рим. Але елліністична культура пережила елліністичні держави. Саме вона зберегла свій вплив упродовж декількох століть і склала істотну частину тієї основи, на якій упродовж тисячоліть успішно розвивались європейська, а разом з нею світова культура і медицина.

Головні досягнення медицини елліністичного періоду

- Узагальнення і систематизація знань.
- Розквіт александрійської школи.
- Розвиток описової анатомії та хірургії (Александрійська лікарська школа).
- Герофіл, Еразістрат вивчали людину на основі дослідів і наукових експериментів.
- Уперше починають розтинати небіжчиків. Є відомості про те, що лікарі проводили вівісекцію злочинців.
- Прогрес описових природничих наук (зоологія, ботаніка, фізика), що забезпечило надійну основу для фізіологічних досліджень.

Досягнення в лікуванні у Стародавній Греції

- Використано лікарський досвід держав Сходу.
- Релігійні уявлення і могутня каста жерців перестали істотно впливати на духовне життя греків.
- Крім лікарів медичну допомогу став надавати допоміжний персонал. До його обов'язків входило збирання лікарських матеріалів і приготування ліків, допомога лікарям, приготування ванн, постановка компресів, банок, втирання мазей і проведення незначних хірургічних операцій.
- До кінця V ст. до н. е. у Греції з'явилися посади общинних лікарів. У громадах стягувався особливий податок (медичний), з якого оплачували лікарям та купували усе необхідне для виконання їхніх обов'язків.
- Винагорода за працю лікаря не була забезпечена законом. Вони отримували добровільний гонорар найчастіше в натуральній формі.
- З'явилися лікарські корпорації – школи:
 - » Кротонська – Алкмеон (VI–V ст. до н. е.);
 - » Кнідська – Евріфон (V ст. до н. е.);
 - » Сицилійська – Емпедокл (V ст. до н. е.);

- » Коська – Неброс (VI ст. до н. е.), Хрісос, його син (VI ст. до н. е.), Гіппократ (V–IV ст. до н. е.);
- » Александрійська (III ст. до н. е.).
- Сформувалася термінологія, яка використовується дотепер:
 - » хірургія – рукоділля;
 - » педіатрія – лікування дітей;
 - » психіатрія – лікування душі;
 - » дерматологія – вчення про шкіру;
 - » офтальмологія – вчення про очі;
 - » неврологія, терапія, пневмонія, плеврит, нефрит, геморагія, епілепсія тощо.
- Сформувалися уявлення про причини хвороб:
 - » загальні для всіх людей певної місцевості, що залежать від конкретних умов навколишнього середовища;
 - » індивідуальні, які визначаються способом життя кожного;
 - » гнів богів.

Життя і діяльність Гіппократа II Великого

- Виділив медицину як самостійну науку: до нього усі науки входили до філософії.
- Став основоположником медицини спостереження.
- Розглядав організм як єдине ціле в зв'язку з навколишнім середовищем. Саме він запровадив популярний нині термін «спосіб життя».
- Створив на основі знань зі Стародавнього Сходу першу матеріалістичну теорію медицини – гуморальну (латиною humor – рідина, волога, сік).
- Описав чотири основні типи статури і темпераменти людей, а також їхню схильність до різних захворювань і різного лікарського підходу до лікування:
 - » сангвінік (кров);
 - » меланхолік (чорна жовч);
 - » холерик (жовта жовч);
 - » флегматик (слиз).
- «ГІППОКРАТІВ ЗБІРНИК» – енциклопедія давньогрецької медицини. Складений в Александрійській бібліотеці через два століття після смерті Гіппократа (бл. 280 р. до н. е.). 72 анонімні медичні праці, різні за змістом, стилем і лікарською позицією, записані в V–III ст. до н. е. на іонійському діалекті. Більшість дослідників вважають, що Гіппократу належать найвидатніші праці збірки: «Афоризми», «Прогностика», «Епідемії», «Про повітря, води і місцевості», «Про переломи», «Про рани голови», «Про давню медицину» та інші.

СТАРОДАВНІЙ РИМ

I тис. до н. е. – 476 р. н. е.

Стародавній Рим як історичне поняття розвивалося від Риму, міста-держави, до Римської республіки, пізніше – до Римської імперії.

Рис. 30. Мапа Стародавнього Риму. VIII–III ст. до н. е.

Три основних періоди в історії Стародавнього Риму

1. **Царський** (753–510 рр. до н. е.) – період становлення Риму як міста і держави в межах центральної частини Апеннінського півострова – Лація, жителями якого були племена латинян.
2. **Період республіки** (510–31 рр. до н. е.) ділиться на два підперіоди:
 - » **рання Республіка** (510–265 рр. до н. е.) – час, відзначений появою першого Кодексу законів, установленням елементів народовладдя, підпорядкування Риму усієї давньої Італії;
 - » **пізня Республіка** (265–31 рр. до н. е.) – час завоювання Римом Західного Середземномор'я внаслідок воєн із Карфагеном, давнім суперником римлян. Завдяки іншим завоюванням у межах материка найбільш віддаленою римською провінцією стає Британія.

3. Період імперії (31 р. до н. е. – 476 р. н. е.) – формування централізованої рабовласницької держави, розширення кордонів імперії внаслідок завоювань.

Підперіоди:

- » принципат (31 р. до н. е. – кінець II ст. н. е.);
- » пізня імперія і домінат (III ст. н. е. – 476 р.).

На межі II–III ст. Рим переходить від завоювань до оборони, починає поглиблюватися внутрішня криза. З IV ст. починається Велике переселення народів, яке прискорило занепад імперії. За заповітом імператора Феодосія імперія була розділена на Західну і Східну в 395 році.

Унаслідок варварських завоювань уже в першій половині V ст. на території Західної Римської імперії виникли варварські королівства, був захоплений і розграбований Рим, а останньою крапкою в історії колись великої держави стало скинення останнього імператора – малолітнього Ромула Августула в 476 р. Східна Римська імперія переживає еволюцію з античної в середньовічну державу – імперію РOMEІВ, названу істориками в XVI ст. Візантією.

Розвиток медицини у царський період та період республіки

Початок царського періоду (753 р. до н. е.) пов'язують із братами Ромулом і Ремом, які стали його першими царями.

У царський період культура етрусків (Етрурія – стародавня цивілізація між річками Арно і Тибром, яка існувала у I тис. до н. е. на північному заході Апеннінського півострова) вплинула на культуру і медицину римлян, оскільки вихідці з етрусків очолювали деякі міста-держави. У них були запозичені писемність, так звані римські цифри, елементи одягу, звичаї і релігійні вірування, основи будівельної справи, іригації. Етруски – перші будівельники храмів на території стародавньої Італії. Їхні знання покладені в основу осушення болотистих місцевостей, будівництва системи санітарних споруд, підземних водостічних труб (клоак), головна з яких діє і дотепер.

З царського періоду історії й до кінця II ст. до н. е. лікарів-професіоналів у Римі не було. Лікували вдома народними засобами: травами, корінням, плодами, їхніми відварами і настоями, часто в поєднанні з магічними замовляннями.

Відомі досягнення етрусків у галузі медицини – збереглися зубні протези із кісток тварин, скріплені за допомогою золотого містка.

Умовною межею між царським і республіканським періодами історії Стародавнього Риму вважається 510 р. до н. е., рік повстання римлян, повалення етрусського царя Тарквінія Гордого й утвердження республіки (латиною *respublica* – справа народу).

Знакові події республіканського періоду в галузі медицини

- Розвиток санітарного законодавства.
- Будівництво санітарно-технічних споруд.
- Поява лікарів-професіоналів.
- Становлення і розвиток медичної справи та елементів її державної регламентації.
- Формування матеріалістичного напрямку в медицині.

Свідченням високого рівня розвитку суспільства в цей період історії Стародавнього Риму були «Заони XII таблиць», зафіксовані на мідних дошках і виставлені для загального огляду на центральній площі Рима. Вони містили положення про санітарний стан Риму, заборону поховань усередині міста, благоустрій кладовищ, заборону використання води з річки Тибр, яка була забруднена стоком нечистот із системи клоак. Саме в цей період почали будувати акведуки (водопроводи), які охоронялися законом. Однак труби для водопроводу, як і посуд в ті часи, виготовляли зі свинцю, не підозрюючи про можливі шкідливі наслідки його окислення.

В житлових будинках вода була відсутня, її купували у водовозів або брали з фонтанів (їх у Римі було понад 600). Не було каналізації: городяни користувалися громадськими туалетами, сміття викидали з вікон на вулицю.

Прикметною рисою цього періоду розвитку санітарної справи в Стародавньому Римі була лазнева індустрія. Лазню (терми), на переконання медицини того часу, зараховували до дієвих лікарських засобів. До кінця періоду республіки в Римі налічувалося 170 громадських терм, а до закінчення періоду імперії – близько 1 тис. Римські терми були гігієнічними, лікувальними, громадськими та культурними центрами.

Початок організації медичної справи

У стародавній Італії до II ст. до н. е. обходилися без лікарів-професіоналів. Грецька медицина вважалася виразом зніженості і розкоші. Така точка зору певною мірою зумовлювала застій у розвитку медицини. Першими лікарями були раби із-поміж військовополонених, головним чином греків (з Греції, Малої Азії, Єгипту). Ціла низка «інтелігентних» професій була майже монополізована греками. Прошарок рабської інтелігенції в Римі, особливо в останні роки існування республіки, був особливо численним, а внесок, зроблений греками-рабами у створення римської культури, досить відчутним. Римські вчителі, лікарі, музиканти майже всі без винятку були греками. Кожен заможний римський громадянин прагнув обзавестися рабом-лікарем (*servus medicus*). Раб лікував свого господаря і його родичів.

Високий культурний і професійний рівень раба-лікаря поступово возвеличував його в очах господаря. Вільна практика такого фахівця здавалася рабовласникові

досить прибутковою, тому рабів-фахівців за певну плату стали відпускати на вільні заробітки.

Лікар-відпущеник був зобов'язаний безкоштовно лікувати свого колишнього власника, його сім'ю, рабів, друзів і ділитися частиною прибутків. Юридично лікар-відпущеники залишалися залежними від рабовласників, тому римське суспільство тривалий час ставилося до них з деяким презирством.

Наприкінці III – на початку II ст. до н. е. в столиці Римської республіки стали з'являтися вільні лікарі грецького походження. Першим вільним грецьким лікарем у Римі вважається пелопоннесець Архагат (грецькою Archagathos). Він приїхав до столиці у 219 р. до н. е. і був тепло зустрінутий городянами. Йому надали право римського громадянства і виділили державний будинок для приватної практики. Початок діяльності приніс Архагату велику популярність. Однак незабаром припікання і хірургічні операції, які він здійснював, різко змінили ставлення до нього з боку римлян. Його прозвали шкуродером і перестали до нього звертатися.

Минуло століття, перш ніж грецька медицина отримала визнання в столиці Римської республіки. Важливою віхою в цьому став едикт (указ) Юлія Цезаря (100–44 рр. до н. е.), який у 46 р. до н. е. надав почесне право римського громадянства як приїжджим лікарям, вихідцям із Греції, Малої Азії, Єгипту та інших провінцій держави, так і місцевим жителям, що навчалися медицини.

У Римській республіці стали проявлятися елементи державної регламентації медичної справи, які закріплювалися і затверджувалися в період імперії.

Щодо лікарських засобів, за свідченням відомого письменника і державного діяча періоду республіки Марка Порція Катона (234–149 рр. до н. е.), упродовж століть найпопулярнішою вважалася капуста. «Капуста з усіх овочів – перша, – писав він у праці «Землеробство». – Їж її вареною і сирю... Вона диво як допомагає травленню, устатковує шлунок, а сеча того, хто її їсть, служить ліками від усього... натершись, прикладай її до всіх ран і нарівів... Вона все вилікує, вижене біль з голови і з очей...».

Філософські основи медицини Стародавнього Риму

Світогляд римлян значною мірою зазнав впливу культури і філософії народів, що входили на певних етапах історії до складу Римської держави. Насамперед це стосується давньогрецької філософії. Атомістичне вчення, створене видатними філософами Левкіппом (бл. 500 – 440 рр. до н. е.), Демокрітом (бл. 460 – бл. 371 рр. до н. е.) і Епікуром (бл. 342 – бл. 270 рр. до н. е.), увійшло до філософії давніх римлян і знайшло своє відображення в працях найвизначнішого представника римського епікуреїзму – філософа і поета Тита Лукреція Кара (бл. 96 – 55 рр. до н. е.). Його поема «Про природу речей» («*De rerum natura*») у шести книгах стала енциклопедією того часу і відобразила передові погляди римлян у залузі філософії, природознавства, медицини, психології, історії (ідея розвитку, заперечення безсмертя душі, потойбічного спокутування і втручання богів у життя Всесвіту).

У поемі «Про природу речей» Лукрецій підійшов до питань природознавства і медицини з точки зору атомістичного вчення. У популярній формі він доповідає про складну будову живих організмів з найдрібніших часток, що рухаються, атомів. Висловлює думку про поступовий розвиток рослинного і тваринного світу, про відмінності організмів і передачу ознак у спадок, про вимирання непристосованих і виживання пристосованих організмів. Дає характеристику деяких захворювань і досить точно описує окремі симптоми.

В шостій книзі поеми Лукрецій викладає свої уявлення про заразні хвороби. Говорячи про «згубно змішане повітря», яке при вдиханні несе в організм людини насіння «хвороби і смерті», Лукрецій надав уявлення про міазматичну концепцію виникнення хвороб. Подальше відкриття мікробів зробить цю гіпотезу неспроможною. Звертаючи увагу на можливість поширення зарази через воду, їжу та інші предмети, він намітив перші ознаки контагіозної концепції передачі заразного чинника. Концепція знайшла свій подальший розвиток у праці видатного італійського вченого епохи Відродження Джироламо Фракасторо (1478–1553 рр.) «Про контагії, контагіозні хвороби і лікування» (1546 р.).

Учення Епікура і передові погляди Лукреція значно вплинули на Асклепіада з Пруси у Віфінії (128–56 рр. до н. е.), видатного грецького лікаря в Римі. Розвиток природничо-наукового напрямку в медицині Стародавнього Риму тісно пов'язаний із заснованою ним методичною школою. Його система (*tuto, celeri, teretincunde curare* – лікувати безпечно, швидко і приємно) вигідно відрізнялася від методів лікування «шкуродера» Архагата, грецького лікаря попереднього століття.

Асклепіад був учнем еразістраторів (тобто послідовників Еразістрата), який відійшов від пануючої тоді гуморальної теорії і надавав перевагу твердим частинкам тіла). Звідси зрозуміло, чому Асклепіад розглядав хвороби, по-перше, як результат *stagnatio* (застою твердих частинок у порах і каналах тіла); по-друге, як розлади руху

соків і пневми. У його вченні поєдналися обидва уявлення про причини хвороб (гуморальне і солідарне, яке тільки зароджувалось).

Сподіваючись на це, Асклепід надавав великого значення правильному потовиділенню і диханню шкірних покривів (*perspiratio insensibilis*). Його лікування було спрямоване на відновлення порушених функцій і складалося з простих і природних заходів: розумної дієти, дотримання чистоти шкіри, водолікування, масажу, ванн і руху у різних варіантах.

Він радив своїм пацієнтам ходити пішки, їздити верхи на коні, подорожувати в колясці і на кораблі, тобто, перебувати в постійному русі. Нині, в добу гіподинамії, ці рекомендації звучать особливо актуально. Паралізованих він радив носити на килимах і розгойдувати. На думку Асклепіада, головне завдання такого лікування – розширити пори і привести в рух застоюні частки. Успіху лікування сприяла також детальна розробка кожного методу і строго індивідуальне застосування. Медикаменти призначав рідко. Був твердо переконаний, що людина, яка має достатні знання з медицини, ніколи не захворіє, і сам був прикладом: ніколи не хворів і помер у глибокій старості внаслідок нещасного випадку.

Методична система Асклепіада мала позитивний вплив на подальший розвиток медицини в період імперії і природничо-наукового напрямку в медицині в загалом.

Медицина періоду імперії

31 р. до н. е. – 476 р. н. е.

Розвиток медичної справи в період імперії став одним із проявів римського практицизму і найбільш яскраво відобразився в становленні військової медицини.

Становлення військової медицини

Остаточне становлення армії і численні завойовницькі походи потребували великої кількості лікарів-професіоналів. Вони були в усіх підрозділах – легіонах, когортах, алах – і в усіх родах військ (у більш ранні періоди історії Риму немає згадок про армійських лікарів). Кожна когорта мала чотирьох лікарів-хірургів. У флоті на кожному військовому кораблі було по одному лікарю. Кожному воїну належало мати при собі необхідний перев'язувальний матеріал для надання першої допомоги собі і пораненим товаришам. Про це свідчить відомий рельєф на колоні Траяна (98–117 рр. н. е.), своєрідному «кам'яному щоденнику» військових дій, який у 155 сценах оповідає про перемогу імператора над племенами даків (Дакія – територія сучасної Румунії).

Після битви поранених відвозили в найближчі міста або військові табори, де, приблизно з II ст. стали влаштовувати військові установи для поранених та хворих – валетудінарії (латиною *valetudinarium*), по одному на кожні 3–4 легіони. Персонал,

який їх обслуговував, складався з лікарів, економів, інструментаріїв і молодшого персоналу. Інструментарії завідували інструментами, ліками, перев'язувальним матеріалом. Молодший персонал (переважно з-поміж рабів) використовувався для догляду за хворими.

Рис. 31. «Поранений Еней». Фреска із Помпей. Музей Неаполя.

Римські хірургічні інструменти, знайдені в Помпеях

Ця система надання медичної допомоги пораненим воїнам була прийнята згодом у Візантійській імперії й доповнена низкою нововведень. Не пізніше VI ст. у візантійській армії стали створюватися спеціальні санітарні команди, які склалися з міцних солдатів (називали їх *deputati*) з розрахунку по 8–10 чоловік на кожні 200 воїнів. Верхи на конях за лінією строю *deputati* підбирали поранених і доставляли їх у валетудінарії. Для цього їхні сідла мали по два стремена на лівій стороні. *Deputati* возили із собою фляги з водою, і, можливо, надавали першу допомогу. За кожного врятованого воїна їм платили золотом.

Державних (цивільних) лікарень у Стародавньому Римі ще не було. Лікарі самі відвідували хворих, але й хворі також приходили до них додому.

Водночас у рабовласницьких маєтках влаштовувалися спеціальні валетудінарії для рабів, які обслуговували раби-медики. Про це писав Колумелла (I ст.), видатний римський письменник і агроном, у своїй праці «Про сільське господарство» («*De rerustica*» в 12 книгах). Зазвичай рабів не лікували. Господар вважав, що він має право не надавати жодної допомоги хворому рабові. Його відправляли на о. Асклепія (або св. Бартоломея) на р. Тибр і залишали там помирати. У разі одужання такий раб ставав вільним і, згідно з едиктом імператора Клавдія, міг не повертатися до ра-

бовласника. Імператор Візантії Юстиніан (527–565 рр.) пішов далі. Раба, залишеного господарем під час хвороби, звільняли з рабства і він ставав вільним громадянином, незалежним від колишнього господаря.

Розвиток цивільної медичної справи

Крім військової медицини в період імперії розвивалася й медична справа в містах та окремих провінціях, де державна влада стала засновувати оплачувані посади лікарів – архіатрів (грецькою *archiatros* – «верховний» лікар, від *arche* – початок, *iatros* – лікар), які об'єднувалися в колегії (розквіт колегій припадає на період імперії). При дворі імператора служили *archiatripalatini*, в провінціях – *archiatriprovinciales*, в містах – *archiatripropulares*, по 5–10 лікарів, залежно від кількості населення. Титули введени за правління імператора Константина, 306–337 рр. Першим імператорським архіатром у Римі вважали Ксенофона (I ст. н. е.), особистого лікаря імператора Клавдія, уродженця о. Кос і нащадка легендарного Ескулапа (так римляни називали бога лікування Асклепія).

Об'єднані в колегію, архіатри перебували під контролем міської влади і центрального уряду, які суворо стежили за виборами і призначеннями. Процедура виборів нагадувала суворий іспит, після якого лікар отримував звання «*Medicus a Republica probatus*» – «Лікар, затверджений державою». Архіатри працювали при об'єднаннях ремісників, у лазнях, театрах, цирках і тощо. Вони мали постійну платню, але могли займатися і приватною практикою. Видатний лікар стародавнього світу Гален, грек за походженням, у молоді роки деякий час працював лікарем у школі гладіаторів у Пергамі. Є відомості про залучення лікарів як судових медиків.

У «Життєписі дванадцяти цезарів» розповідається, що лікар Антістій брав участь у розслідуванні вбивства Юлія Цезаря, який був пронизаний двадцятьма трьома ударами і тільки при першому видав стогін... Зі стількох ран лікар Антістій визнав смертельною лише одну – другу, нанесену в груди. До обов'язків глави міських архіатрів входило викладання медицини в спеціальних школах, заснованих у Римі, Афінах, Александрії, Антіохії, Бериті та інших містах. Анатомію викладали, використовуючи тварин, а іноді поранених і хворих. Практичну медицину вивчали біля ліжка хворого.

*«Недогогал я, но тут ко мне, нимало не медля,
Ты появился, Симмах, с сотней своих школяров.
Начали шупать меня сто рук, ледяных от мороза:
Без лихорадки, Симмах, был я, а вот и она».*

Марциал (43 – бл. 104 рр.)

Закон суворо визначав права та обов'язки учнів. Увесь свій час вони повинні були присвячувати навчанню. Їм заборонялося брати участь у бенкетах і заводити підозрілі знайомства.

Крім державних лікарських шкіл у Римській імперії з'явилося кілька приватних шкіл із підготовки лікарів. Одну з них заснував Асклепід.

Згодом становище лікарів у Римі зміцнилося. Вони отримали великі права, звільнення від обтяжливих повинностей і навіть пільги. Під час війни лікарі та їхні сини звільнялися від загальної військової повинності. Такі привілеї залучали до Риму іноземних лікарів, що призвело до їх надлишку, конкуренції, і в результаті, – до вузької спеціалізації. До кінця II ст. у столиці імперії були очні та зубні лікарі; фахівці, які лікували тільки хвороби сечового міхура; хірурги, які здійснювали тільки одну операцію (видалення грижі або каменерозсікання). Становище лікаря в Римській імперії значно відрізнялося від становища лікаря в Стародавній Греції, де лікар був вільним від обов'язків перед державою (в Стародавній Греції лікарі залучалися на службу лише в разі повальних хвороб або під час військових походів за їхньою добровільною згодою).

Розвиток медичних знань

Римська наука періоду імперії мала емпірично-описовий і прикладний характер, властивий римському практицизму. Увібравши в себе досягнення усіх народів Середземномор'я, вона сформувалася в результаті трансформації та взаємного проникнення давньогрецької і східних культур. Найбільш яскраво ці тенденції відобразилися у багатотомній (понад 20 томів) енциклопедії «Artes» («Мистецтва»), складеній Авлом Корнелієм Цельсом (30/25 рр. до н. е. – 45/50 рр. н. е.) латинською мовою. До нас дійшли лише вісім томів (VI–XIII), присвячених медицині («De medicina»). Вони були виявлені у середині XV ст. і вперше видані у Флоренції в 1478 р. Будучи доволі освіченою людиною і багатим рабовласником, Цельс залучив великий штат перекладачів і копіїстів, які перекладали численні праці з філософії, риторики, права, медицини, сільського господарства і військової справи грецьких, александрійських, індійських та інших авторів. Багато з цих праць до наших днів не збереглися, і ми знаємо про них тільки завдяки Цельсу (про праці Герофіла і Еразістрата). Без трактата Цельса в історії александрійської лікарської школи був би суттєвий пробіл.

Як свідчить Гален, Цельс склав своє «практичне керівництво, займаючись лікуванням хворих у своєму валетудінарії (для рабів)». Він докладно виклав досягнення римської медицини періоду ранньої імперії в сфері дієтетики, гігієни, теорії хвороби, терапії, й особливо хірургії. Наведений ним опис чотирьох ознак запалення (почервоніння, припухлість, жар і біль), як вважають дослідники, запозичено з давніх індійських трактатів. Проте ними не могли бути самхіти Чараки і Сушрути, бо сучасна наука датує ці твори II і IV ст. н. е., а Цельс склав свою енциклопедію за часів імператора Тіберія (Тіберій Цезар Август, 14–37 рр. н. е.), тобто на початку I ст. н. е. Трактат Цельса став істотним внеском у розвиток наукової латинської термінології (після Тіта Лукреція). Його мова, на думку Плінія Старшого, класична «золота латина».

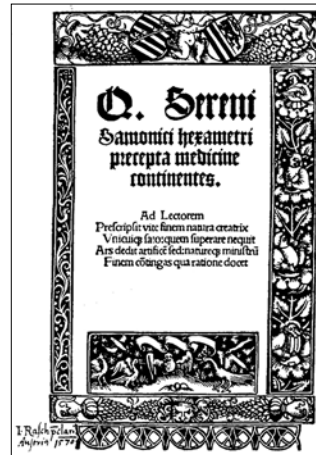

Рис. 32. Титульний аркуш трактата Авла Корнелія Цельса «Про медицину». Ліон, 1592 р.

Титульний аркуш поеми Серена Самоніка «Медична книга»

Пліній Старший (23/24–79 рр. н. е.) – інший видатний представник енциклопедичного напрямку в римській прозі, письменник, учений і державний діяч, відрізнявся винятковою допитливістю в спостереженні природи. Він загинув під час виверження вулкана Везувію, яке спостерігав з борту корабля, наближаючись до нього. З численних праць Плінія збереглася лише «Природна історія» («Historia naturalis») в 37 книгах, де узагальнені знання того часу з астрономії, географії, історії, зоології, ботаніки, сільськогосподарства, медицини, мінералогії. Він проаналізував понад дві тисячі творів більш ніж ста авторів. Огляду медичних знань присвячені книги XXIII–XXVIII його праці. Ліки тваринного походження описані в книгах XXVIII–XXXII. Упродовж багатьох століть «Природна історія» Плінія була одним з основних джерел в галузі науки про природу. Крім суто наукових знань, Пліній виклав уявлення парадоксографів і навіть народні повір'я. Це відповідає традиції книжного енциклопедичного знання, характерного для пізньої античності. В книзі VII зібрані відомості про аномалії людської природи (парадоксографія): про народження двійнят і трійнят, про немовлят-виродків і навіть про передачу ознак у спадщину в четвертому коліні. Пліній переказав також забобони того часу. Описав птаха-фенікс і гіппокентавра, якого, як він стверджує, бачив сам у забальзамованому вигляді.

Сучасником Плінія був видатний римський військовий лікар Діоскорид Педаній з Кілікії (I ст. н. е.), грек за походженням. Його праця «Про лікарську матерію», тобто про лікарські рослини («De Materia Medica»), укладена грецькою мовою, містить систематичний опис 600 лікарських рослин, які застосовувались у медичній практиці за часів

імператора Клавдія і Нерона. Праця Діоскорида мала незаперечний авторитет аж до XVI ст. і відіграла значну роль у розробці систематики рослин. У Візантійській імперії, а потім і на арабовому Сході вона була основним джерелом знань про рослинний світ. В арабському перекладі стала відомою в середньовічній Західній Європі.

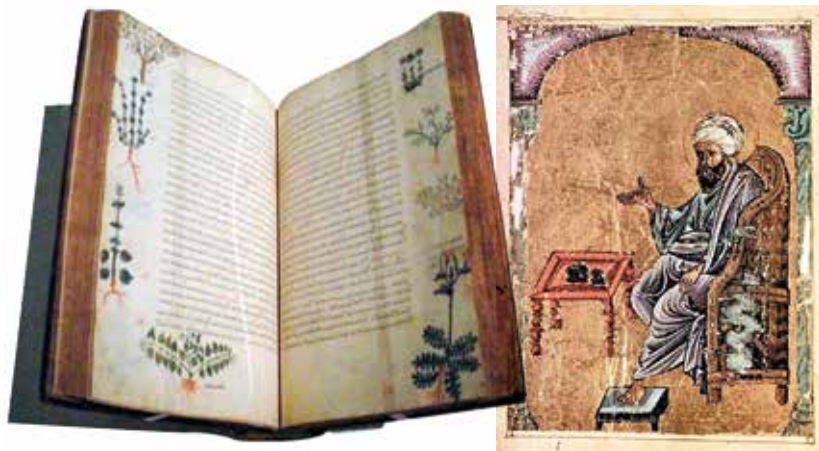

Рис. 33. Медичний трактат у 5 томах «*De Materia Medica*», написаний давньогрецьким лікарем Діоскоридом Педанієм. Візантія, XII–XIII ст.

Діоскорид, який повчає, – давньогрецький військовий лікар, фармаколог та натураліст. Один із «батьків» ботаніки і фармакопії, автор одного з найбільш повних і значних зібрань рецептів лікарських препаратів (малюнок арабського автора)

Найціннішою з копій праць Діоскорида, яка збереглася дотепер, є ілюстрований манускрипт, переписаний не пізніше 512 р. на замовлення громадян Перри (передмістя Константинополя) для Юліани Анікії, доньки цезаря Флавія Оніціуса, на знак подяки за заснування церкви. У даний час він зберігається в австрійській Національній бібліотеці у Відні, звідки й отримав свою назву «Віденський Діоскорид».

Про розвиток хірургії в період імперії свідчать набори хірургічних інструментів, знайдені під час розкопок стародавніх міст у «будинку хірурга» в Помпеях, у Бадені, Бінгені, Херсонесі та ін. До наборів входили пінцети, щипці, затискачі, ложки, ранорозширювачі, пилки для кісток, хірургічні ножі та голки, катетери, акушерські дзеркала та інші інструменти, що використовувалися в хірургії та акушерсько-гінекологічній практиці.

Найбільш об'ємну в усій давній літературі працю з допомоги породіллям, гінекології та хвороб дитячого віку склав Соран з Ефеса (Soranus), грецький лікар, який

практикував у Римі на початку II ст. З двадцяти написаних ним праць до нас дійшли «Гінекологія», «Про пов'язки», «Про переломи».

Соран належав до методичної лікарської школи. Пфд час пологової допомоги він намагався максимально відійти від грубих і насильницьких методів, описав прийоми попередження розриву промежини, поворот плода на ніжку і голівку, операцію ембріотомії; розробляв різні методи обстеження: промацування, простукування, вислуховування звуків у ділянці розташування плода, дослідження пульсу, мокротиння, сечі. Велику увагу приділяв догляду за дітьми у ранньому віці: диететиці немовлят, правилам годування груддю і т. д. У наступні епохи праць Сорана значно поширились на Близькому Сході і в Західній Європі та до XVIII ст. вважались основним джерелом знань з пологової допомоги, гінекології та лікування дітей раннього віку.

Гален. Його вчення і галенізм

Видатний лікар стародавнього світу Гален з Пергама (129–199 рр.), грек за походженням, народився в м. Пергамі (нині м. Бергама в Туреччині) у родині математика й архітектора Нікона. У віці 14 років Гален почав заняття у філософській школі, де познайомився із вченнями стоїків, платоників, перипатетиків і епікурейців. У 17 років він присвятив себе медицині, яку вивчав у Пергамі, Смірні, Коринфі, Афінах, але особливо в Александрії, де його вчителями були послідовники Герофіла і Еразістрата.

З великою ретельністю вивчав Гален праці своїх попередників і сучасників (він знав багато мов, але свою працю писав грецькою). Цитуючи їх або посилаючись на них, Гален зберіг для прийдешніх поколінь імена і досягнення тих, чії праці загинули або згоріли під час численних пожеж сховищ рукописів.

Гален визнається автором більш ніж 125 праць з медицини, з яких до наших днів збереглося близько 80. Найважливіші з них: «Про призначення частин людського тіла» («De usupartium corporis humani»), «Про анатомію...» («De anatomicis administrati onibus. Libri I-IX»), «Терапевтичні методи» («De methodo medendi»), «Про хворі частини тіла» («De locis affectis»), «Про склад ліків...» («De compositione medicamentorum...») та ін. Декілька робіт Галена присвячено коментарям праць «Гіппократова збірника», завдяки чому багато з них дійшли до нашого часу.

Природничо-наукові позиції Галена проявилися в його обширній лікарській практиці і дослідженнях у галузі анатомії та фізіології (грецькою *physiologia* – вчення про життєві процеси, від *physis* – природа і *logos* – вчення). Коли він прибув до Александрії, там уже припинили здійснювати секції людських трупів (вплив християнства), тому анатомував вищих мавп, свиней, собак, копитних, а іноді навіть левів і слонів, часто робив вівісекції. Дані, отримані під час численних розтинів тварин, він переносив в анатомію людини. У трактаті «Про анатомію м'язів» ним описано близько 300 м'язів. Серед них є ті, що відсутні у людини й існують лише у деяких тварин, але не описав характерний для людської руки м'яз навпроти великого пальця. Згодом цю та багато

інших помилок Галена виправив видатний анатом епохи Відродження Андреас Везалій (1514–1564 рр.).

Гален детально вивчив анатомію всіх систем організму. Описав кістки, м'язи, зв'язки, внутрішні органи, але особливо значними є його заслуги у дослідженні нервової системи. Також описав усі відділи головного і спинного мозку, сім (з дванадцяти) пар черепно-мозкових, 58 спинномозкових та нерви внутрішніх органів. З метою дослідження чутливих і рухових розладів нижче місця перетину, він широко використовував поперечні і поздовжні перерізи спинного мозку.

Детально описав анатомічну будову серця, вінцеві судини й артеріальну (боталову) протоку. При цьому перегородку серця Гален помилково вважав проникною для крові (як це має місце у плода). На його думку, кров могла безперешкодно переходити з правого серця в ліве, минаючи периферичні судини і відомі нам кола кровообігу (бо не знав кругового руху крові). Ця помилкова точка зору упродовж багатьох століть вважалася в Європі абсолютно правильною і не підлягала критиці аж до XVI ст., коли іспанський учений-богослов М. Сервет у своїй праці «Відродження християнства» уперше в Європі описав мале коло кровообігу. Математичне й експериментальне обґрунтування кругового руху крові було надано лише в 1628 р. англійським ученим У. Гарвеєм.

Гален широко займався лікувальною практикою. Його вчення про хвороби носило гуморальний характер і ґрунтувалося на уявленнях про чотири головні соки організму: кров, слиз, жовту та чорну жовч. Він був досвідченим хірургом і вважав анатомію фундаментом хірургії. *«Мені часто доводилось, – писав він, – водити рукою хірургів, мало досвідчених в анатомії, і тим самим рятувати їх від публічної ганьби».*

Зробив значний внесок у розвиток фармакології. Ряд лікарських засобів, одержуваних шляхом механічної та фізико-хімічної обробки природної сировини (як запропонував Гален), до теперішнього часу носять назву «галенові препарати» (термін, уведений Парацельсом, 1493–1541 рр.).

Гален жив у період кризи рабовласницького ладу, коли в філософії пожвавилися ідеалістичні тенденції. Великий вплив на формування його світогляду мали філософія Платона, яка поряд з космологічним дуалізмом (ідеї та матерії) визнавала антропологічний дуалізм (тіла і душі), та вчення Арістотеля про доцільність усього створеного в природі (телеологія).

Зважаючи на вчення Платона про пневму, Гален вважав, що в організмі пневма мешкає в різних видах: в мозку – «душевна» (*spiritus animalis*), у серці – «життєва» (*spiritus vitalis*), в печінці – «природна» (*spiritus naturalis*). Усі життєві процеси він пояснював дією нематеріальних сил, які утворюються при розкладанні пневми. Нерви несуть «душевну силу» (*vis animalis*), печінка дає крові «природну силу» (*vis naturalis*), пульс виникає під дією «пульсуючої сили» (*vis pulsativa*) і т. п. Він правильно описував те, що бачив, але отримані результати трактував ідеалістично. В цьому і полягає дуалізм вчення Галена.

У середні віки католицька церква і схоластика використовували ідеалістичні сторони вчення Галена і пов'язали їх з богослов'ям. Так виник галенізм – спотворене, одноможе розуміння вчення Галена. Спростування галенізму, відновлення справжнього змісту цього вчення, а також виправлення низки помилкових положень, потребували багатьох століть.

Праці Галена упродовж 14 століть були основним джерелом медичних знань на Близькому і Середньому Сході та в Європі. В історії науки він був і залишається родоначальником експериментальної анатомії і фізіології, блискучим терапевтом, фармацевтом і хірургом, лікарем-філософом і дослідником, який пізнає природу.

З II ст. н. е. територія Римської імперії почала скорочуватися під натиском сусідніх держав і племен.

У 395 р., після смерті імператора Феодосія, колись могутня імперія розділилася на дві частини: Західну Римську імперію, яка перестала існувати в 476 р., і Східну Римську імперію, яка пережила еволюцію і стала унікальною державою – державою РOMEІВ, Візантією, яка проіснувала до 1453 р.

Знакові події. Видатні постаті

- Основою медичного вчення Стародавнього Риму служили знання, отримані з грецької медицини. Передусім користувалися працями Гіппократа, що містять описи багатьох захворювань і способів їх лікування.
- Медичні школи в Стародавньому Римі з'явилися в епоху республіки.
- Вважалося, що лікар повинен володіти знаннями з різних дисциплін. Деякі лікарі навчалися у військових госпіталях. Допомагаючи пораненим, вони набували нових знань у галузі анатомії та фізіології.
- Александрія зберегла певне значення як медичний центр. Так, є безсумнівним вплив александрійської школи на найвизначнішого представника медицини в Римі – Галена. Лікарі александрійської школи своїми дослідженнями сприяли нагромадженню знань з анатомії і фізіології.

Методи лікування та лікарські засоби

- Застосовувані методи лікування поєднували в собі лікарську терапію, а також різні магичні та релігійні ритуали. Лікарі знали про користь здорового харчування, фізичних вправ, режиму дня і свіжого повітря.
- Значне поширення в Стародавньому Римі отримала травологія. Вважається, що саме вона стала основою сучасних знань про лікарські рослини. З медикаментозних засобів використовували трави, мінерали і зілля з декількох різних інгредієнтів.

- До нашого часу дійшов каталог, написаний військовим лікарем Діоскоридом. У ньому описано близько 600 видів лікарських рослин і майже 1000 трав, які він використовував для лікування своїх пацієнтів. Іншим джерелом вичерпних відомостей про лікарські рослини були книги Плінія.
- Спочатку цілющі трави збирали і сушили у будинку, бо аптек у Римі не було. Зілля з них також готували самостійно. Пізніше з'явилися бродячі торговці – фармакополи, які пропонували лікарські рослини і готували з них настоянки і порошки. Однак фармакополів вважали відвертими шарлатанами.
- У I ст. н. е. у Стародавньому Римі з'явився ботанічний сад Антонія Кастора, в якому вирощували багато відомих цілющих трав.
- Якщо в Стародавній Греції найбільш відомим лікарем був Гіппократ, то в Римі особливо шанували Клавдія Галена. Він займався медициною і наукою, а також залишив велику кількість праць, присвячених фармакології і методам терапії. Ним описано 304 цілющих рослини, 80 ліків тваринного і 60 мінерального походження. Він застосовував їх у вигляді відварів, настоянок, порошоків та інших форм.
- На відміну від Гіппократа, Гален вважав, що лікарські рослини поряд з корисними ефектами можуть чинити шкідливу дію. Саме цілющі властивості він намагався «витагати» з них. Деякі медикаментозні препарати, вперше описані ним, використовуються і донині.
- Щоб зберегти боєздатність армії, надавати хірургічну допомогу в боях, потрібна була організована військово-медична служба. Були створені військові госпіталі (валетудінарії, буквально – здоровниці), виділялися табірні лікарі, лікарі легіонів і т. п.
- Завдяки численним рабам здійснювали будівництво великих споруд для міського благоустрою та санітарії: водопроводи, каналізації, лазні та ін. Пам'ятками міського благоустрою Стародавнього Риму залишаються і великі лазні-терми (з III ст. до н. е. і пізніше). Деякі з них були розраховані на тисячі відвідувачів одночасно. При термах були майданчики для фізичних вправ і змагань, для відпочинку і прийняття їжі, для народних зборів та ін.
- У законах римлян містилися постанови санітарного характеру: заборона ховати небіжчиків у середині міста, розпорядження користуватися для пиття водою не з Тибру, на берегах якого розташований Рим, а джерельною з Сабінських гір та ін. Спостереження за проведенням санітарних заходів було обов'язком спеціальних міських чиновників (не лікарів) – едилів.
- В імператорському Римі була введена посада архіатрів – головних лікарів, які спостерігали за іншими лікарями. Згодом архіатри з'явилися у віддалених провінціях Римської імперії як посадові особи для спостереження за здоров'ям римських воїнів і чиновників. Лікарі перебували при цирках, театрах, громадських садах, а також при об'єднаннях ремісників, коли вони виникли.

- Лікуванням у Стародавньому Римі займалися зазвичай іноземці. Спочатку раби з військовополонених, потім вільновідпущенники іноземці, переважно греки чи вихідці з країн Сходу – Малої Азії, Єгипту та ін.
- Економічне становище лікарів у Римі відрізнялося від економічного становища в Стародавній Греції. У Греції лікарська діяльність була справою особистої угоди хворого і лікаря. Держава залучала лікарів до роботи під час епідемій або воєн. У Римі ж були елементи державної лікарської діяльності та лікарської справи, тому медицина отримала значні можливості для свого розвитку і значною мірою втратила зв'язок із релігійними нормами.
- Храмова медицина в Римі відіграла незначну роль.

Термін «середні віки», точніше, «середній вік» (лат. *medium aevum*) виник в Італії в XV ст. у середовищі гуманістів, які відокремили свій час від історії стародавнього світу. Вчені Нового часу ввели це поняття до наукового обігу, назвавши Середньовіччям період в історії Європи від падіння Західної Римської імперії в 476 р. до XV ст. Верхню межу європейського Середньовіччя – XV–XVI ст. – сучасні історики обґрунтовують важливими подіями і явищами, які позначили кризу середньовічних інститутів і становлення нового світу:

- завершення централізації великих держав;
- становлення буржуазного індустріального суспільства;
- розвиток гуманістичного світогляду;
- криза католицької церкви і початок Реформації;
- великі географічні відкриття і розвиток колоніалізму;
- падіння Візантії та подальші зміни в міжнародних відносинах, економічному і культурному житті Європи.

Поняття Середньовіччя пов'язано із західноєвропейською історією. Але в практиці дослідження та викладання воно використовується стосовно історії Сходу. Хронологічні рамки європейського Середньовіччя (V–XV ст.) для арабської державності, Китаю або Індії, які мають свою специфіку розвитку, не працюють. Крім того, в межах історії середніх віків, зазвичай, вивчається історія Візантії, яка не є органічною частиною європейського середньовічного світу, але тісно з ним пов'язана, насамперед, через античну спадщину і християнську культуру. Ця держава, розташована на стику трьох

континентів – Європи, Азії та Африки, – була пов'язана з історією східних суспільств і держав. Таким чином, у цьому розділі висвітлено основні віхи історії медицини та лікування в Західній Європі, Візантії та середньовічному Сході. При цьому зазначимо, що історико-географічне поняття Західної Європи охоплює ареал західного католицького світу (за винятком кількох держав, наприклад Польщі). З держав середньовічного Сходу розглянуті арабські ісламські держави, держави Середньої Азії та Закавказзя, а також Китай.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

V–XV ст.

Основні етапи західноєвропейського Середньовіччя та їхня характеристика

1. Раннє Середньовіччя (476 р. – середина XI ст.) – період від падіння Західної Римської імперії до формування феодалних відносин у Західній Європі.

На цей час припадає:

- » етап Великого переселення народів у IV–VII ст., завоювань і міграцій варварських племен на територію імперії;
- » утворення варварських королівств і ранньофеодалних монархій на їхній основі;
- » становлення нових феодалних відносин у синтезі античних і варварських елементів;
- » християнізація германських племен;
- » розвиток християнської церкви (оформлення її доктрини у працях «отців церкви» і постановках Вселенських соборів), становлення структури церкви на основі п'яти центрів християнства: в Римі, Константинополі, Антіохії, Єрусалимі, Александрії;
- » поглиблення протиріч між західною (латинською) церквою з центром у Римі і східною (грецькою) в Константинополі та іншими центрами у Візантії, які призвели до схизми (розколу) в 1054 р. За західною християнською церквою закріпилися назва католицька (вселенська), за східною – православна (ортодоксальна).

2. Розвинуте (класичне, високе) Середньовіччя (середина XI– XIII ст.) – період піднесення феодалізму як системи економічних, соціальних і культурних відносин:

- » демографічне піднесення й освоєння значних площ для сільського господарства;
- » розвиток феодалних монархій і початковий етап зміцнення королівської влади;

- » розвиток рицарства і його участь у Хрестових походах на Схід (1096–1270 рр.);
- » піднесення і розвиток міст і міської культури, боротьба міст за самоврядування та активізація діяльності городян;
- » заснування і розвиток університетів на основі античної системи освіти і розвиток схоластики;
- » боротьба католицької церкви за збереження позицій у феодалних державах і конфлікти зі світською владою;
- » заснування багатьох чернечих і рицарських орденів;
- » поширення єресей.

3. Пізні Середньовіччя (XIV–XV ст.) – період кризи феодалних інститутів і поява елементів буржуазного суспільства:

- » зміцнення королівської влади і завершення централізації Франції, Англії, Іспанії, Данії;
- » Столітня війна між Англією і Францією (1337–1453 рр.), яка прискорила процеси централізації в державах;
- » поява парламентів і становлення станової монархії;
- » розширення ролі бюргерства в економічному та політичному житті суспільства;
- » становлення світогляду гуманізму в Італії, діяльність Ф. Петрарки, Дж. Бокаччо, К. Салютаті щодо розвитку гуманістичних ідей, які стали основою Відродження (Ренесансу). Відродження сприймається дослідниками як явище і, водночас, етап, органічно пов'язаний із Середньовіччям, що народжується в його лоні, але, водночас, стає його антитезою. Хронологічно загальні рамки Відродження охоплюють XIV – середину XVII ст., тобто пізні Середньовіччя і ранній Новий час.

Отже, народи Західної Європи пройшли за цей період шлях від племінних відносин до розвиненого феодалізму, створили своєрідну культуру, що стала фундаментом для подальшого розвитку. Безсумнівний економічний і технічний прогрес, досягнутий середньовічною Європою, забезпечив розвиток ремесла, торгівлі і зростання міст. Народи Європи створили національну писемність, пристосували латинський алфавіт до своїх діалектів. Представники середньовічної культури залишили видатні пам'ятки літератури, архітектури, філософської, юридичної та економічної думки. З'явилися елементи майбутнього подолання і руйнування ідеологічної монополії церкви.

Через об'єктивно сформовані історичні обставини варварські племена, які завоювали територію Західної Римської імперії в V ст., не могли стати безпосередніми наступниками пізньоантичної культури. У ранньому Середньовіччі відбувається занепад античної спадщини, але вона відіграла важливу роль у становленні нового світу, багато її досягнень були сприйняті та стали основою нових інститутів і явищ.

Унаслідок розриву тісних зв'язків з античною спадщиною в IX–XI ст. центр наукової медичної думки перемістився до країн арабського халіфату. Візантійській і арабській медицині ми зобов'язані збереженням цінної спадщини медицини Стародав-

нього світу, яку вони збагатили описом нових симптомів хвороб, лікарських засобів. У розвиненому і пізньому Середньовіччі відбуваються значні якісні зміни в галузі наукового знання, хоча і стримувані католицькою церквою. Значну роль у розвитку науки, особливо її прикладного боку, відіграли міста, які стимулювали підприємливість, пошук ефективних і функціональних рішень у господарському житті. Знайшло це відображення і в медицині. Потреби міського життя визначили нові методи пізнання дійсності. Дослідні – замість умоглядних, критичні та раціональні – замість сліпої віри в авторитети.

Почало розвиватися дослідне знання

- Петро Пілігрим (IX ст.) першим проводив експериментальне вивчення магнетизму.
- Р. Гроссетест (бл. 1168–1253 рр.) дослідним шляхом перевіряв рефракцію лінз.
- Вільям Оккам (бл. 1285–1349 рр.) був послідовним борцем із папізмом і родоначальником схоластичного номіналізму. У галузі природознавства йому належать гіпотези, що передували відкриттю законів тяжіння, інерції та небесної механіки.
- Буридан (бл. 1300–1358 рр.) і Орезм (1320–1382 рр.) виступили з критикою аристотелівського вчення про рух і тим самим проклали шлях для перетворення Галілеєм динаміки.
- Луллій (бл. 1235 – бл. 1315 рр.), перший європейський алхімік-експериментатор, який багато зробив для обґрунтування ролі хімії в медицині та інших галузях знань.
- Р. Бекон (бл. 1214 – бл. 1292 рр.), мислитель, який одним із перших відкрито закликав до вивчення природи дослідним шляхом, що «вчить, як відкривати речі, здатні продовжити людське життя»; передбачив появу моторних суден, автомобілів, літальних апаратів і хімічної науки; вважав, що наукове знання – «лише частина, поряд з одкровенням, сукупної мудрості, яку необхідно споглядати, відчувати і використовувати на службу богу».

Хвороби у середньовічному світі

Рівень розвитку медицини і лікування безпосередньо залежали від умов життя людини і населення середньовічних держав. На думку деяких учених, середньовічний світ перебував на межі вічного голоду, недоїдання і вживання поганої їжі.

Від 907 до 1040 р. в Західній Європі зареєстровано 28 голодних років. Це свідчить про те, що голод був звичайним явищем. У 1032–1035 рр. великий голод спустошив Грецію, Італію, Францію та Англію.

Неякісне харчування викликало низку епідемій, спричинених споживанням непридатних до їжі продуктів. Передусім, це найбільш вражаюча епідемія гарячки

(maldesardents), яку викликали ріжки (можливо, що й інші злаки); ця хвороба з'явилася в Європі наприкінці X ст.

Як розповідає хроніст Сігеберт Жамблуазький, 1090 р. «був роком епідемії, особливо в Західній Лотарингії. Багато хто гнив заживо під дією «священного вогню», який пожирав їх нутро, а спалені члени ставали чорними, як вугілля. Люди вмирали жалюгідною смертю, а ті, кого вона пощадила, були приречені на ще більш жалюгідне життя з ампутованими руками і ногами, від яких йшов сморід».

Близько 1109 р. багато хроністів відзначають, що «вогняна чума», «pestilentia ignearia», «знову пожирає людську плоть».

У 1235 р., згідно зі свідченнями Вінсента з Бове, «великий голод панував у Франції, особливо в Аквітанії, так що люди, немов тварини, їли польову траву. В Пуату ціна сільськогосподарського зерна піднялася до ста су. І була сильна епідемія: «священний вогонь» пожирав бідних у такій великій кількості, що церква Сен-Мексен була сповнена хворими».

«Священним вогнем», «вогняною чумою» називали ерготизм, або «Антоніїв вогонь» (французькою Ergot – ріжки) – отруєння людини і тварин алкалоїдами ріжків, які потрапляли в борошно із зерен жита, заражених склероціями. Низька температура і висока вологість призводили до масштабного зараження посівів. Під час голоду люди були змушені їсти уражені ріжками посіви, що призводило до масштабних епідемій ерготизму. Назва «Антоніїв вогонь» пов'язана з вірою в те, що св. Антоній (засновник чернецтва, який жив у IV ст.) може зцілювати від цієї хвороби.

Рис. 34. «Спокуса святого Антонія». І. Босх (пом. у 1516 р.). Учені та мистецтвознавці вважають, що на його творчість вплинув ерготизм або «Антоніїв вогонь» – отруєння ріжками

Про поширення епідемії свідчать такі дані. В 1087 році в Німеччині і Франції вибухнула епідемія чуми. У 1089 р. Францію, Німеччину, Англію і Скандинавію вперше відвідав «священний вогонь». У 1092 р. спостерігався нечуваний падіж худоби і велика смертність людей. У 1094 р. чума охопила Німеччину, Францію і Нідерланди. В 1147 р., під час Другого хрестового походу, голод і хвороби знищили більшу частину німецького ополчення. За словами безіменного автора хроніки «Константинопольське спустошення», «...живих не вистачало, щоб ховати мертвих». Під час «дитячих» хрестових походів 1212 р. загинули від виснаження і хвороб десятки тисяч малолітніх хрестоносців.

Рис. 35. Епідемія чуми у середньовічному місті

Лікар. Такий одяг використовувався під час епідемії. Пташиного вигляду одяг із шкіри вкривав лікаря з голови до п'ят; вважалося, що таке вбрання здатне захистити від зарази. У великий клюв клали трави, які приємно пахли, щоб фільтрувати заражене повітря; у жезлі був ладан, який, як вважали, міг захистити від нечистої сили. Навіть отвори для очей, куди вставлялися лінзи, були захищені

Священник благословляє хворих на чуму

Найважчою була епідемія чорної смерті (чуми) у середині XIV ст. На підставі миських хронік, церковних записів про поховання, літописів, спогадів сучасників та інших джерел історики вважають, що у великих містах, – таких як Відень, Будапешт, Прага, Париж, Марсель, Флоренція, Лондон, Амстердам та ін., – тоді вимерло від половини до 9/10 населення. У низці країн Європи кількість померлих досягла близько 50% населення. В цілому в Західній Європі від епідемії чуми померло майже 25% населення або понад 26 млн осіб.

У художній літературі більшості країн відобразилися спустошливі середньовічні епідемії, розруха в усіх галузях господарського і громадського життя, які їх супроводжували, відчай і моральний розпад. Автор поеми «Про чорну смерть» Сімон Ковіно (Франція) писав, що кількість похованих людей перевищувала кількість тих, хто залишилися живими, міста знелюдніли. Дж. Боккаччо (1313–1375 рр.) писав у «Декамероні»: «... смертоносна чума відкрилася в областях сходу і, позбавивши їх незліченної кількості жителів, дійшла, розростаючись плачевно, і до заходу. Не допомагали проти неї ні мудрість, ні передбачливість. Повітря здавалося зараженим і смердючим від запаху трупів...» Схожі картини малювали і руські літописці. У середньовічних писемних джерелах знаходимо незліченні згадки про епідемії, які зазвичай називалися мором – *loimos* (грецькою дослівно чума). Але збережені описи дають підставу вважати, що чумою (мором) називали різні епідемічні захворювання: чуму, тиф (насамперед висипний), віспу, дизентерію тощо.

Досить часто епідемії мали змішаний характер. З інших захворювань активно поширилася в цей період проказа. Під цією назвою переховувано і чимало інших шкірних уражень.

Середньовічний світ, навіть незважаючи на періоди надзвичайних лих, у цілому був приречений на безліч хвороб, які поєднували фізичні нещастя з економічними труднощами, а також із розладами психіки та поведінки.

Погане харчування і жалюгідний стан медицини породжували страшні фізичні страждання і високу смертність. Середня тривалість життя була низькою, навіть не зважаючи на жахливу дитячу смертність і часті викидні у жінок, які погано харчувалися і були змушені важко працювати.

Фізичні дефекти зустрічалися також у середовищі знаті, особливо в раннє Середньовіччя. На скелетах мерovingських воїнів унаслідок поганого харчування були виявлені важкі карієси. Смертність серед немовлят і дітей не обходила навіть королівські сім'ї. Людовик Святий (французький король 1224–1270 рр.) утратив кількох дітей, які померли в дитинстві та юності. Але погане здоров'я і рання смерть були, передусім, долею бідних, умови життя яких були часто на крайній межі.

Найпоширенішою і смертоносною з епідемічних хвороб Середньовіччя був туберкульоз, відповідний, імовірно, тому виснаженню, *languor*, про який згадує безліч текстів.

Далі займали місце шкірні хвороби, насамперед проказа. Але й абсцеси, ганг्रेни, короста, виразки, пухлини, шанкери, екзема (вогонь св. Лаврентія), бешиха (вогонь св. Сільвіана) – усе виставляється напоказ у мініатюрах і благочестивих текстах.

Золотуха, часто туберкульозного походження, була настільки характерною для середньовічних хвороб, що традиція наділяла французьких королів даром її зцілення.

Не менш численними були хвороби, викликані авітамінозом, а також каліцтва. У середньовічній Європі було безліч сліпців із більмами або дірками замість очей, які

пізніше блукатимуть на страшній картині Брейгеля; калік; горбанів; хворих базедовою хворобою; кульгавих; паралітиків.

Іншу вражаючу категорію становили нервові хвороби: епілепсія (або хвороба св. Іоанна), танець святого Віта, мимовільні рухи тулуба, кінцівок, голови, м'язів обличчя як прояв уражень головного мозку при ревматизмі.

Приголомшувала незліченна кількість дитячих хвороб. Страждання діточок намагалися полегшити безліч святих покровителів: гострий зубний біль заспокоював св. Агапій; конвульсії лікував св. Корнелій, св. Жиль та інші; при рахіті допомагали св. Обен, св. Фіакр, св. Фірміні, св. Маку; св. Агапій разом із св. Сиром і св. Германом Оссерським лікували коліки.

Отже, були поширені туберкульоз, малярія, дизентерія, віспа, коклюш, короста, різні каліцтва, нервові хвороби. Бичем Середньовіччя була бубонна чума. Вперше вона з'явилася в Європі у VIII ст. У 1347 р. чума була завезена генуезькими моряками зі Сходу і упродовж трьох років поширилася по всьому континенту. Незачепленими залишилися Нідерланди, чеські, польські, угорські, східнослов'янські землі. Розпізнавати чуму, втім як і інші хвороби, середньовічні лікарі не могли, тому її виявляли занадто пізно. Єдиний рецепт, який використовувало населення до XVII ст., зводився до латинської поради **cito, longe, targe**, тобто втекти із зараженої місцевості швидше, якнайдалі і повертатися як найпізніше.

Іншим бичем Середньовіччя була лепра (проказа). З'явилася хвороба, ймовірно, в епоху раннього Середньовіччя, але пік захворюваності припав на XII–XIII ст., збігаючись із посиленням контактів Європи зі Сходом. Хворим на проказу заборонялося з'являтися в товаристві, користуватися громадськими лазнями. Для прокажених існували спеціальні лікарні – лепрозорії, які будували за межами міста, уздовж важливих шляхів, щоб хворі могли просити милостиню – єдине джерело їх існування. Латеранський собор (1214 р.) дозволив будувати на території лепрозоріїв каплиці та кладовища для створення замкнутого світу, звідки хворий міг вийти тільки з тріскачкою, попереджаючи, так про свою появу. Наприкінці XV ст. в Європі з'явився сифіліс.

Християнська церква і медицина, особливості взаємин

У житті народів середньовічної Західної Європи християнство було суспільним фактором виняткового значення. Втілюючись у форму католицизму, воно об'єднувало європейський світ, позбавлений єдності, цілою мережею міцних, практично нерозривних зв'язків. Це об'єднання воно здійснювало в особі Папи Римського, що був «монархічним центром» католицької церкви, а також за допомогою самої церкви, яка розкинула широку мережу в усіх країнах Західної Європи.

У розвитку медичних знань і лікування в період Середньовіччя християнству і церкві належить особливе місце. Християнство зумовило розвиток благодійності, милосердя, співчуття до нужденних і хворих. Увлення про хвороби як наслідок гріха або випробування в житті людини, надіслані Богом, передбачало участь самої людини, святих у зціленні від хвороб.

Особливість християнського лікування – в поєднанні ірраціонального, містично-го начала – віри, і практичного досвіду. При цьому у різних випадках це співвідношення було різним. На переконання християн, Бог і святі можуть зцілити від хвороби за молитвами людини і церкви. В деяких випадках молитва була пов'язана з використанням медичних навичок, наприклад цілющих властивостей трав та ін.

Ставлення до розвитку медичних знань було двоїтим: з одного боку, визнавалася необхідність лікарської допомоги, з іншого – вона не вважалася єдиним засобом для зцілення. Воля Бога і його милосердя знаходилися в основі цього процесу.

Рис. 36. «Алегорія лікаря у вигляді янгола» зображує лікаря, який зцілює пацієнтів.

«Алегорія лікаря у вигляді диявола» зображує лікаря, який вимагає платню за роботу.
Хендрик Гольціус, 1587 р.

Ще однією особливістю було сусідство християнства та язичницьких вірувань, які не втратили своєї ролі в житті населення середньовічної Європи. При цьому католицька церква засуджувала магію, знахарство, різні язичницькі замовляння і амулети. Релігійні погляди людини Середньовіччя часто були сповнені такими переплетіннями несумісних явищ.

У цьому випадку важливо усвідомити, що глибоке розуміння основ християнської віри було притаманне небагатьом. А на народному, повсякденному рівні прояви релігійності мали свою специфіку, на нього накладали відбиток умови життя людини, її освіченість тощо.

Були поширеними містичні уявлення. Звіздарі, чаклуни, ворожки успішно конкурували з лікарями. Більш того, багато лікарів користувалися їхніми методами і прийомами.

Талісмани і гороскопи, магічні заклинання і містичні повір'я використовували в лікуванні будь-яких хвороб. Летюча миша, вбита рівно опівночі і висушена, вважалася найкращим протизаплідним засобом. Беззастережно визнавалося, що корінь мандрагори кричить ночами людським голосом і допомагає від падуchoї, що доля людини, її здоров'я і можливості зцілення залежать від розташування світил на небосхилі.

Астрологія і кабалістика – спадщина Стародавнього Вавилону і Халдеї, знайшли в середньовічній Європі ніби другу батьківщину. У багатьох європейських університетах були створені кафедри астрології. Середньовічні правителі тримали придворних астрологів (ця посада вважалася високою і почесною в придворних колах). Лікар, який не наслідував дух і букву астрології, був такою ж рідкістю, як священник, який сумнівається в істинності символу віри і догматів Священного писання.

З приводу астрологічних установок вважалася допустимим навіть сперечатися з древніми авторитетами. Арнальводе Вілланова оскаржував положення Галена про те, що на здоров'я людини в основному впливають планети. Він вважав, що у виникненні та перебігу хвороб визначальне значення мають сузір'я, а Місяць «винен» лише у виникненні епілепсії.

Не тільки в астрологічних календарях, але і в медичних працях було описано зв'язок функції й ураження органів і частин тіла з рухом певних планет та розташуванням сузір'їв (від Сатурна залежали стан правого вуха, селезінки, великої гомілкової кістки, плеча і сечового міхура; від Юпітера – стан легенів, печінки і стоп; від Марса – лівого вуха, кровоносних судин, статевих органів і т. д.). Чотири соки організму також підпорядковувалися небесним тілам.

Рис. 37. Пологи. Астрологи складають гороскоп для новонародженого. XV ст.

Ампутація гомілки циркульником під наглядом дипломованого лікаря. XVI ст.

рис. 38. У північнонімецькій лазні. Методика кровопускання («Трактат про кровопускання», 1521 р.)

Календар кровопускань. Гравюра кінця XV ст. (Знаки зодіака розташовані біля вен, які необхідно розкривати у певну пору року)

На підставі розташування сузір'їв визначався найсприятливіший час для кровопускань, приготування ліків та їх прийому. Пілюлі (найбільш поширена тверда лікарська форма до винайдення таблеток у ХІХст.) вважалися найбільш дієвими, якщо вони приготовлені під час найбільшого зближення Юпітера і Сатурна; прийом проносних засобів вважали протипоказаним, якщо Місяць перебував в сузір'ї Овна, Козерога або Тельця.

Християнська церква, яка проголосила примат віри над знанням, канонізувала вчення Галена, перетворивши його в незаперечну догму. В атмосфері Середньовіччя метод Галена, допитливого дослідника й експериментатора, був забутий саме тоді, коли молитви і святі моці вважалися більш ефективними засобами лікування, ніж ліки, коли розтин трупа і вивчення його анатомії визнавалися смертним гріхом, а замах на авторитети вважався єрессю.

Тому наукова медицина в середні віки була розвинена слабко. Медичний досвід перехрещувався з магією, релігією. Значна роль у середньовічній медицині відводилася магічним обрядам, впливу на хворобу за допомогою символічних жестів, «особливих» слів, предметів. З ХІ–ХІІ ст. у цілющих магічних обрядах з'явилися предмети християнського культу, християнська символіка, язичницькі заклинання перекладались на християнський лад, з'явилися нові християнські формули, розквітнув культ святих та їхніх мощей.

Важливо також підкреслити, що роль християнської (католицької) церкви в житті Західної Європи визначалася її значним місцем в усіх сферах життя.

На кінець Середньовіччя церква володіла приблизно 1/22 усіх земель, забезпечуючи не тільки ідеологічний, а й реальний зв'язок між ними. Організувавши володіння землями на засадах феодалних відносин, церква виявилася чи не найбільшим феодалом Середньовіччя і, водночас, могутнім захисником системи феодалних відносин узагалі. Церква об'єднувала розрізнені західноєвропейські країни в їх боротьбі проти спільного зовнішнього ворога – мусульман.

Крім того, до XVI ст. духовенство було єдиним освіченим станом у Західній Європі. Як наслідок, «монополію на інтелектуальну освіту отримали папи, тому самоосвіта отримала переважно богословський характер».

На Заході церква, яка в V–VII ст. зазнала варваризації, була єдиним суспільним інститутом, що зберіг залишки пізньоантичної культури. Із самого початку навернення варварських племен у християнство вона взяла під контроль їхній культурний розвиток і духовне життя, ідеологію, освіту і медицину.

У Західній Європі склалася феодална культура в найбільш типовій її формі; світосприйняття та ідеали, ціннісні орієнтації і критерії, моральні та етичні уявлення середньовічного європейця зводилися до релігійної догматики. Жодне світське знання не йшло в порівняння з пізнанням можливостей спасіння душі.

Тому середньовічні художники і письменники, нехтуючи реальними оточуючими явищами, уважно вдивлялися в потойбічний світ. Типізація переважала над індивідуалізацією. Церковники стверджували, що всі можливі знання вже були викладені насамперед у Святому Письмі, а також у деяких канонізованих працях давнини. Птолемея – в галузі географії та астрономії, Галена – в сфері медицини. Нові відкриття заперечували, а людей, які висловлювали нові ідеї, ставили під підозру як єретиків. Основою будь-якого знання було вчення Аристотеля, односторонньо сприйняте і поставлене на службу богослов'я.

Будь-яке позитивне знання мало право на існування лише як засіб для ілюстрації теологічних істин. На цьому тлі процвітали різні містичні уявлення, які заміняли і витісняли раціональне знання.

Навіть у XVII ст., у часи піднесення матеріалістичної філософії й дослідного природознавства, зберігалася віра в чаклунство, тому боротьба з ним була однією з важливих функцій державних судових органів. Відомий французький суддя А. Ремі (перша половина XVII ст.) пишався, що йому вдалося засудити до спалення близько 900 чаклунів і чаклунок.

Найхарактернішим для Середньовіччя феноменом цілительної практики були святі та їхні реліквії. Розквіт культу святих припадає на високе і пізні Середньовіччя. В Європі налічувалося понад десять найбільш популярних місць поховання святих, куди стікалися тисячі прочан, які бажали повернути собі здоров'я. Святим жертвували дари, стражденні молили святого про допомогу, прагнули доторкнутися до будь-якої речі, що належала святому, зіскоблювали кам'яну крихту з надгробків і т. д. У XIII ст.

оформилася «спеціалізація» святих; приблизно половина всього пантеону святих вважалися патронами певних хвороб.

Гарячкова хвороба обумовила появу особливого культу, який призвів до заснування чернечого ордена. Реформатором (якщо не засновником) цього ордена був знаменитий проповідник Фульк із Нейї. Шанування св. Антонія як цілителя від гарячкової хвороби почалося з 1070 р., коли мощі святого були перенесені в Дофіне, де лютувала гарячка. Виникло переконання, що мощі св. Антонія можуть її вилікувати, і священний вогонь був названий Антонієвим.

Абатство, в якому зберігалися мощі, стало називатися Сент-Антуан-ан-Вьєнна, воно заснувало свої філії аж до Угорщини і Святої землі. Антоніти (або Антоніни) приймали в своїх абатствах-госпіталях хворих, а їхній великий госпіталь у Сент-Антуан-ан-Вьєнна називали госпіталем калік.

Крім зцілення святими, були поширені амулети, які вважалися важливим профілактичним засобом. Отримали актуальність християнські амулети: мідні або залізні пластини з рядками з молитов, з іменами янголів, ладанки зі святими мощами, флакончики з водою зі священної річки Йордан і т. п. Користувалися і лікувальними травами, збираючи їх у певний час у певному місці, супроводжуючи ритуалом і заклинаннями. Часто збір трав приурочували до християнських свят. Крім того, вважалося, що хрещення і причастя теж впливають на здоров'я людини. В середні віки не було такої хвороби, проти якої не було б спеціальних благословень, закляття. Цілющими вважалися також освячені вода, хліб, сіль, молоко, мед, крашанки.

Рис. 39. Лікарські рослини. Літографія, 1850 р.

Шпиталі, лікарні та медико-санітарна справа у Середньовіччі

У середньовічній Західній Європі становлення і розвиток медичної справи був пов'язаний із християнською доброчинністю, а перші християнські шпиталі виникали при кафедральних соборах і монастирях.

Історія середньовічного госпіталю охоплює майже тисячоліття. Інститут шпиталів за тисячу років Середньовіччя зазнав істотних трансформацій, почасти пов'язаних зі змінами в політичному устрої Європи та її господарського життя, частково – з церковними реформами, які, своєю чергою, стали наслідком змін у сфері ідеології й всього духовного клімату.

Лікарні з'являлися в раннє Середньовіччя зазвичай при церквах і монастирях. Уже в VI ст. за статутом св. Бенедикта монахам ставили в обов'язок лікувати і доглядати за хворими.

При західноєвропейських монастирях у VI ст. починають створюватися перші лікарні-богадільні: в VI ст. – у Ліоні, в 529 р. – у Монте-Кассіно, в 651 р. – у Парижі, в 794 р. – у Лондоні, бл. 1000 р. – у Сен-Бернарі.

Ідея створення стаціонарних установ при монастирях для лікування хворих і піклування про людей похилого віку та інвалідів була запозичена, очевидно, з Візантії. Однак перші монастирські лікарні Західної Європи за рівнем лікування і догляду за хворими істотно поступалися лікарням Візантії та арабського Сходу. Якщо не брати до уваги Салерно, де до часу відкриття шпиталю була корпорація лікарів, медичну допомогу в цих лікарнях надавали ченці. Ченці лікували переважно постом і молитвою, хоча не виключено, що в монастирських лікарнях використовували і раціональні засоби, запозичені з народної медицини і праць античних авторів. При монастирях стали складатися медичні школи, підготовка в яких спочатку обмежувалася навчанням методів надання першої допомоги при пораненнях і догляду за пораненими та хворими.

Рис. 40. Лікарі біля ліжка хворого. Із книги Ієроніма Бруншвіґа «Liber de arte destillandi». Страсбург, 1512 р.

Лікарі оглядають хворих у палаті шпиталю. З видання 1682 р.

Рис. 41. Догляд за хворими. Доменіко ді Бартоло (1400–1447 рр.)

Розглядати шпиталь у середні віки як медичний центр – це не просто спрощувати, а фальшувати історію. На зорі Середньовіччя шпиталь був більше притулком для мандрівників, пілігримів, жебраків, ніж лікарнею. Прибулим видавали чистий одяг, їх годували і стежили за дотриманням християнських норм. Приміщення, в яких перебували хворі, мили і провітрювали. Лікарська слава шпиталів визначалася популярністю окремих ченців, які досягли успіху в мистецтві лікування.

Однією з найвідоміших медичних установ початку IX ст. був монастир у Сен-Галлені. В X–XI ст. лікарську допомогу і притулок багатьом мандрівникам і прочанам, а пізніше і рицарям-хрестоносцям, надавали в обителях «рухомого братства», так звані госпітальєри, лицарі-іоаніти ордену святого Іоана Єрусалимського (відомого як Мальтійський орден). У них були три обітничі: послух, бідність й цнотливість та білий восьмикутний (мальтійський) хрест на лівому плечі чорного плаща – або червоного під час війни..

У 70-х роках XI ст. госпітальєри побудували безліч притулків і шпиталів у країнах Європи і на Святій землі (в Єрусалимі, Антіохії). Одним із перших був зведений шпиталь Іоанна Милостивого в Єрусалимі, в якому було створено спеціалізоване відділення очних хвороб. На початку XII століття цей госпіталь міг прийняти близько 2000 хворих.

Орден святого Лазаря Єрусалимського був заснований хрестоносцями в Палестині в 1098 році на базі лікарні для прокажених, яка існувала під юрисдикцією Єруса-

лимської патріархії. Від назви цього ордену пішло поняття лазарет. Орден приймав до своїх лав рицарів, хворих на проказу, і призначався спочатку для піклування за прокаженими. Його символом був зелений хрест на білому плащі. Орден слідував «Статуту святого Августина», але до 1255 р. не був офіційно визнаний Святим Престолом, хоча мав певні привілеї й отримував пожертвування.

В цей же час створювалися також жіночі духовні общини, члени яких доглядали за хворими. У XIII ст. у Тюрингії св. Єлизаветою був створений орден Єлизаветінок. У середньовічній Західній Європі при монастирях спочатку виникали лікарні тільки для ченців, які там проживали. Але через збільшення кількості мандрівників приміщення лікарень поступово розширювалися. На територіях монастирських земель монахи вирощували лікарські рослини для потреб своєї лікарні.

Практично в усіх містах Європи в XII ст. стали з'являтися лікувальні установи, засновані світськими громадянами, але до середини XIII ст. такі лікарні ще продовжували залишатися під керівництвом чернецтва. Ці притулки зазвичай розташовувалися біля міської стіни, на околиці міста або перед міськими воротами. В них завжди можна було знайти чисте ліжко і хорошу їжу, а також догляд за хворими.

Пізніше почали призначати в лікарні лікарів, які не належали до конкретного ордену.

З другої половини XIII ст. у багатьох містах почався процес так званої комуналізації лікарень: міська влада прагнула брати участь в управлінні лікарнями, аби повністю приборати їх до своїх рук. Доступ в такі лікарні був відкритий бюргерам, а також тим, хто зробить спеціальний внесок.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. лікарні стали вважатися світськими установами, але церква продовжувала надавати їм своє заступництво, вигоду у вигляді недоторканності майна лікарні. Це було дуже важливо для організації лікарської діяльності, бо заможні громадяни вкладали охоче свої гроші в лікарні, тим самим забезпечуючи їх збереження. Лікарні отримували земельні ділянки, запаси зерна, якщо був неврожай, і надавали людям позички. Отже, лікарня виконувала роль не тільки медичної установи, а й богадільні. Хворі лежали поряд із людьми похилого віку і бідняками, які зазвичай охоче оселялися в лікарні: адже там їм був забезпечений притулок та їжа. Серед мешканців були і не хворі або немічні, але охочі закінчити свої дні в лікарні. За ними доглядали, як за хворими.

Медико-санітарна справа значно поживалася з розвитком міст і активністю городян щодо їх благоустрою.

У період розвиненого Середньовіччя в містах став відроджуватися давньоримський інститут міських лікарів, які стали називатися міськими фізиками.

Під час спалахів епідемії видавали спеціальні регламенти, в яких були зазначені обов'язкові заходи проти занесення і поширення інфекційних хвороб. Прокажених, яких чимало з'явилося в Європі вже після Першого хрестового походу, в міста не до-

пускали. Біля міських воріт ставили воротарів для затримання хворих на проказу. У сільських місцевостях прокажених зобов'язували попереджати про свою появу звуками тріскачки, рогу, дзвіночка.

У великих містах, насамперед портових (Венеція, Генуя), дійшли думки про заснування карантинів (сорок днів) з метою попередження занесення зарази матросами, хрестоносцями і різним бродячим людом. Запровадили посаду попечителя здоров'я у портах. Епідемії змусили створити основи протиепідемічної служби.

Перші санітарні кордони були введені в Клермонті (бл. 630–650 рр.). У 1374 р. влада Мілана створила за межами міста «чумний будинок» для ізоляції хворих і підозрілих. У Модені, Венеції, Генуї, Рагузі (сучасний Дубровник) мандрівники і купці підлягали ізоляції та спостереженню упродовж карантину. У XIII–XIV ст. у Італії, Німеччині та інших регіонах було покладено початок санітарному законодавству та міській санітарії.

Міська влада вживала різних заходів для боротьби з поширенням епідемій. Так, у 570 р. був відкритий перший лепрозорій у Західній Європі. У першій чверті XIII ст. у зв'язку з наслідками Хрестових походів, які сприяли значному поширенню прокази, в одній лише Франції було відкрито 2 тис. лепрозоріїв, а всього в Західній Європі – 19 тисяч.

Медицина та університети

У IX–X ст. загальний рівень освіти в Західній Європі підвищується. Засновуються великі соборні школи в Шартрі, Реймсі, Йорку та інших містах для підготовки вищого духовенства. Раніше з'явилися світські школи – палацова школа Карла Великого, вища школа в Турі (796 р.), заснована відомим просвітителем раннього Середньовіччя Алкуїном (бл. 735–804 рр.), та інші.

На базі соборних і великих світських шкіл виникли університети в Парижі (1215 р.), Болоньї (1158 р.), Оксфордї (XII ст.), Падуї (1222 р.), Кембриджі (1209 р.), Неаполі (1224 р.), Саламанці (1218 р.), Монпельє (1289 р.), Празі (1348 р.), Кракові (1364 р.) та ін. Сама ідея університету як вищої загальноосвітньої школи була новою. У період еллінізму прототипами університетів були Афінська академія та Александрійський музейон, у середні віки вищі школи існували в Константинополі та державах мусульманського світу.

В університетах, світських школах; розвивалися раціоналістичні та пантеїстичні філософські вчення, які підривали офіційну церковну догму. Будучи дітищами міської культури, усі вони на Заході характеризувалися опозицією до феодалізму. Ця опозиція на ті часи виражалася передусім в опозиції до католицької церкви, влади Римської курії і в тяжінні до королівської влади. Звідси спільність інтересів цих шкіл та прагнення об'єднатися в корпорації.

Траплялися й конфлікти з владою. Внаслідок цих конфліктів університети іноді в повному складі або частково знімалися з одного міста і переходили до іншого.

Так, у XII ст. частина професорів і студентів з Англії у Сорбонні (вища школа, яка пізніше стане основою Паризького університету), після видання англійським королем Генріхом II Плантагенетом заборони там навчатися, переїхала в Англію і поклала початок найстарішим англійським університетам – Оксфордському і Кембриджському.

У 1231 р. у Франції викладачі окремих спеціальностей (медицини, юриспруденції тощо) отримали право виділятися в особливі колегії, що одержали назву факультету (від слова *facultas* – здатність, у даному випадку – здатність викладати ту чи іншу спеціальність). Пізніше під словом факультет стали розуміти відділення університету, на якому викладалася певна спеціальність. Члени факультету обирали собі голову – декана (*decanus* – десятник). Викладачі мали вчені ступені бакалавра, магістра та доктора наук. Від 1600 р. існує звання професор, запозичене з давнього Рима, де професорами називали публічних учителів граматики і риторики.

Учнів університетів називали студентами (від дієслова – *studere* – вчити, студіювати, вивчати). Вони об'єднувалися (разом з викладачами) в земляцтва або провінції та нації, обирали голову свого університету – ректора (*rector* – правитель). В епоху Середньовіччя обов'язковою умовою для кандидата в ректори був духовний сан, хоча б нижчих щаблів. Ця вимога диктувалася аж ніяк не релігійними, а юридичними міркуваннями. Справа в тому, що серед студентів того часу було багато духовних осіб (ченці, диякони, священники, іноді навіть єпископи). Вони теж здійснювали проступки, що підлягали суду (юрисдикції) ректора. Але духовні особи не підлягали суду світських осіб. Ректор же, що мав духовний сан, однаково міг судити студентів і світського, і духовного звання. Звідси необхідність обирати в ректори осіб, що мали духовний сан.

Середньовічні університети користувалися великою автономією. Вони керувалися власними законами, мали свій суд і поліцію. Університети, наслідуючи устрій цехової організації (типової для міст середньовіччя), були своєрідними автономними федеральними республіками у своїх містах і навіть у державах.

Із часу їх заснування і аж до XV–XVI ст. університети були головним чином навчальними закладами для духовенства. Це було цілком природним явищем, оскільки духовенство в цей період монополізувало всі сфери діяльності, які вимагали освіти. У деяких університетах провідне становище займали студенти, в інших – викладачі. Так, наприклад, у Болонському університеті студенти обирали професорів і навіть ректора, які, вступаючи на посаду, приносили виборним представникам від студентства присягу покірності.

У Паризькому університеті, навпаки, університетське самоврядування здійснювалося лише корпорацією викладачів. Устрій життя в університетах був подібний до дисципліни церковних установ. Навчальні статuti і програми контролювалися цер-

ковною владою, провідну роль відігравали богословські факультети. Вступаючи до університету, студенти складали присягу, схожу на присягу священника, зокрема давали обітницю безшлюбності.

Завдання учених в середньовічних університетах зводилося до підтвердження правильності офіційно визнаних учень і до написання коментарів до них. Завдання ж учених-медиків полягало насамперед у вивченні та коментуванні Галена: його вчення про цілеспрямованість усіх процесів в організмі, про «пневму» і потойбічні «сили».

Загалом викладання в університетах Середньовіччя до середини XIII ст. було ще відносно вільним від впливу церкви. Воно велося на основі праць Гіппократа і Галена. З філософських систем викладалися системи Платона і Арістотеля. З XII ст. до програми викладання стали залучати праці Ібн Сіні і Аль-Разі. Викладання цього періоду мало особливість: воно було схоластичним.

Схоластиком називався метод викладання, що характеризується такими трьома ознаками.

1. Переконавання, що усі знання, необхідні людині, містяться у працях загальноновизнаних авторитетів. Звідси випливало прагнення: в усіх питаннях науки триматися лише цих авторитетів.
2. Переконавання, що наука полягає в умінні виводити усі нижчі поняття з вищих за допомогою аргументів, які містяться в працях авторитетів, і за допомогою прийомів формальної логіки.
3. Зневага до досліду.

Такий спосіб викладання і вирішення наукових питань прирікав науку на застій. Однак діяльність схоластів цього періоду (до середини XIII ст.) мала для медицини того часу і деяке позитивне значення. Схоласти ввели до програм медичних факультетів обов'язкове вивчення класиків античної медицини і медицини Сходу.

Студенти заучували напам'ять те, що говорили професори, які читали (у буквальному сенсі цього слова) тексти Галена, Гіппократа, Ібн Сіні та інших авторів і давали коментарі до них. Складання коментарів до праць авторитетних авторів вважалося тоді основною формою наукової творчості. Слава і блиск середньовічного професора полягали, передусім у його начитаності, вмінні обгрунтувати кожне висловлене положення цитатою з авторитетного джерела. Практичному навчанню на медичних факультетах більшості університетів не приділялося серйозної уваги. Анатомія вивчалася за підручниками, які майже не були ілюстровані.

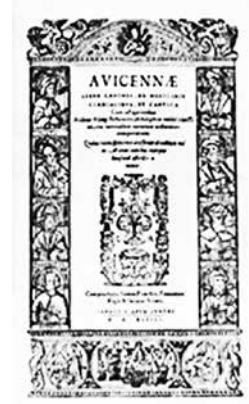

Рис. 42. Ібн Сіна – Авіценна між Галеном і Гіппократом. З латинського перекладу «Канону лікарської науки». Титульний аркуш книги Ібн Сіни «Канон лікарської науки», надрукованої у Венеції латиною у 1544 р.

Абстрактно викладалися і клінічні дисципліни. Лише у двох університетах (Салерно і Монпельє), заснованих на базі медичних шкіл, викладання практичної медицини велось на доволі високому рівні. Ці школи відіграли важливу роль у розвитку медицини в Західній Європі.

Відносна свобода викладання в цей період визначалася й тим, що де-не-де вже почалося анатомування людських трупів. Сицилійський король Фрідріх II, який розмовляв і писав шістьма мовами, вивчав Арістотеля і праці вчених Сходу, сам писав праці з природознавства, у 1238 році надав своїм університетам (Салернському, Неаполітанському та ін.) дозвіл на розтин людського трупу, правда, лише один раз на 5 років.

З XIII ст. університети стають полем протистояння між університетською наукою та церковними інститутами. З цього часу колишня схоластика, раніше вільна від впливу церкви, стає зняряддям богослов'я.

Одним із перших, у 1204 р. проти церкви виступив Аморі Віденський, магістр філософії Паризького університету. Він прийняв філософію Арістотеля і «єресь» Ібн-Рошта (дещо пом'якшивши останню) і виступив з пантеїстичною ідеєю, що бог розлитий по всій природі, а того бога, якого пропагувала церква, немає. Багато студентів, його послідовників, стали говорити, оскільки бога немає, то не повинно бути і церкви з усіма її догмами і атрибутами. Католицька церква реагувала на єресь Аморі приблизно так само, як мусульманська – на єресь Ібн-Рошти, тільки більш жорстоко. Вона заборонила вивчення Арістотеля, спалила 10 послідовників Аморі, викопала з могили і спалила останки самого Аморі.

Слідом за Аморі виступив один із чудових учених епохи класичного Середньовіччя Роджер Бекон (1214–1294 рр.). Англієць, він походив із дворянської родини, яка під час боротьби короля з баронами стояла за короля і після тимчасової перемоги баронів була вигнана з Англії. Навчався Бекон (до вигнання) в Оксфорді, потім у Паризькому університеті, і з ранньої юності захопився Арістотелем, механікою і фізикою александрійських учених і алхімією східних мудреців. Згодом став викладачем математики в Оксфорді, але, як і раніше, захоплювався природознавством. Зі своєю ненаситною жадобою до знань він через 40 років розорився на дослідах і купівлі книг. За порадою друзів постригся в ченці францисканського ордена. Папа, дізнавшись про його наукові праці, запропонував викласти результати письмово.

Через 15 місяців, у 1267 р., Роджер Бекон представив йому тритомну працю «Opus majus, opus minus, opus tertium», яка стала великою енциклопедією математично-природничих наук того часу, але Бекон вніс до неї єретичні ідеї. Він доводив Папі, що науки в християнському світі дійшли майже до повного занепаду, вимагав реформи викладання і науки на основі дослідів. Він писав: «Тільки дослід дає справжнє й остаточне вирішення питання» і ще: «Уміння робити досліди стоїть вище усіх знань і мистецтв».

До цієї ж енциклопедії він вніс багато інших нових ідей. Зокрема, в розділі про механіку писав, що можна побудувати кораблі з такими механізмами, які приводили б корабель у рух силою лише однієї людини; вози, які зможуть рухатися без запряжки з неймовірною швидкістю і винайти літальні машини, «сидячи в яких, людина може приводити в рух крила, які вдаряють по повітрю, подібно пташиним».

У розділі про фізику першим пояснив явище веселки зламом сонячних променів у краплях дощу; писав про прозорі тіла, які можуть бути оброблені так, що віддалені предмети здадуться близькими, а дрібні предмети – великими.

У розділі про хімію описав способи отримання фосфору, магнію, вісмуту, першим у Європі склав рецепт пороху, вказав на його значення для військової справи.

Роджера Бекона можна назвати чудовим винятком у науці XIII ст. Основне його значення для історії науки полягає в тому, що він першим у Західній Європі поставив питання про необхідність переходу до дослідного пізнання. Папа наклав на працю Роджера Бекона анафему, а його самого наказав ув'язнити.

Через 10 років його звільнили, потім знову ув'язнили на 14 років. Через 2 роки після чергового звільнення він помер, покинутий і забутий усіма. І лише подальшим століттям судилося розсіяти морок забуття, що огорнув пам'ять про нього, і поставити ім'я Роджера Бекона на чолі списку великих учених нового часу.

Аморі та Бекон були далеко не єдиними жертвами богословської реакції в науці. Після Аморі церква спалила тіло професора Падуанського університету Піетро з Абано (1215–1294 рр.), книги Арнольда з Вілланови (1235–1312 рр.), ув'язнила і піддала тортурам низку інших учених-вільнодумців. Ці розправи були одним з напрямів Папської політики стосовно університетів. Інший напрям цієї політики полягав у відродженні богослов'я в університетах. Відомі діячі чернечих орденів – домініканці

та францисканці – перетворили колишню схоластику, вільну від впливу церкви, на справді церковну схоластику, класичну богословську схоластику Середньовіччя.

Головне гасло церковної схоластики було проголошено домініканцем Фомою Аквінським (1224–1274 рр.): «Будь-яке пізнання – гріх, якщо воно не має на меті пізнання Бога».

Перше, з чого почали жebraкуючі ордени (до яких належали францисканський та домініканський), наслідуючи гасло Фоми Аквінського, фальсифікацію вчення Арістотеля. Папи, вирішили вони, діяли недостатньо тонко, забороняючи Арістотеля. Це не досягало мети. Набагато доцільніше стало дозволити викладати Арістотеля, але при цьому привести його вчення до згоди із вченням церкви.

Гасло Фоми Аквінського поширилось і на медицину. Медицину викладали на основі праць Галена, Гіппократа, Ібн Сіні, Аль-Разі. Але усі ці лікарі не були християнами. Тому було поставлено завдання – узгодити їхні погляди із вченням церкви, з постулатом Фоми.

Приблизна розкладка лекцій із медицини в університетах Середньовіччя, починаючи з середини XIII ст.

- У ранкові години вивчали теоретичну медицину (курс 3 роки). Перший рік – «Канон» Ібн Сіні з коментарями преподобного отця Якова Фривульського. На другий – Гален із коментарями преподобного отця Трузіана. На третій – «Афоризми» Гіппократа з коментарями Галена.
- З першої години дня вивчали практичну медицину (курс 3 роки). Перший рік – хірургію Аль-Разі з коментарями отця Аркулана, на другий і третій роки – лихоманки і загальна терапія за Ібн Сіною з коментарями отця Діна.
- З трьох годин дня проводили доцентські курси. Раз на рік або на два роки дозволяли секцію тварин. За традицією, встановленою Галеном, секцію здійснювали на живій свині, іноді розтинали собаку.

Як коментатора «Афоризмів» Гіппократа залучали Галена. Його коментарі вважалися так само близькими духу християнської церкви, як і коментарі преподобних отців. Не менш характерним є те, що з усіх творів Гіппократа дозволяли лише «Афоризми», іноді «Прогностику». Тобто ті твори, де містилися лише медичні спостереження Гіппократа і де не було його філософії та політичних поглядів.

Власне викладання відбувалося своєрідно. Професор читав обрану ним працю і кожен фразу коментував фразами преподобних отців. Про будь-який відступ від текстів, тим більше про будь-яку демонстрацію хворого, не могло бути й мови.

Розвиток медичних знань і практики

Однак наступ церкви на медицину міг лише затримати її розвиток, але не припинити його. Після Роджера Бекона і в медицині з'явилися борці за дослідний напрям у науці.

Незважаючи на великі труднощі для наукової діяльності, існуючі в середні віки через панування церковної схоластики, у двох областях медицини, таких як хірургія та інфекційні хвороби, накопичувався значний матеріал, який сприяв подальшому збагаченню медичної науки.

Нагромадженню хірургічних знань, насамперед практичних навичок, сприяли численні війни. Хірурги у Середньовіччі були різко відокремлені від учених докторів, які закінчили університети, і перебували здебільшого на становищі виконавців, майже слуг.

Жорсткі правовий і побутовий поділи були відбитком загального станово-цехового ладу Середньовіччя. Ченцям, у руках яких була зосереджена справа освіти, заборонялося займатися хірургією: «...церкві ненависне кровопролиття», – свідчили настанови низки церковних соборів. Хірурги, своєю чергою, ділилися на різні групи: каменесечці, костоправи, цирульники (вони ж кровопускачі) та ін. Нижчу групу становили банщики – мозольні оператори, що належали до того ж хірургічного цеху.

Крім основної маси хірургів-практиків, були й окремі представники академічної медицини, професори університетів, які відзначились своєю діяльністю в хірургії і залишили в ній слід. Так, успішно працювали в галузі хірургії Салічето, який викладав у Болонському університеті; Анрі де Мондевіль (1260-1320 рр.), який викладав у Монпельє; Гвідо Ланфранкі (XIII–XIV ст.), змушений у 1290 р. втекти з Мілана до Парижа, де створив хірургічну школу; Мондіно де Луцци, який викладав у Болоньї та ін.

Настанови з хірургії («Хірургія») Анрі де Мондевіля з Монпельє (кінець XIII ст.) представляли компіляцію з творів Гіппократа, Галена і східних лікарів. Олександр Бенедетті описав видалення грижі та ринопластику.

З XIV ст. стало відомо про вогнепальні поранення. Вже в битві біля Кресі (1346 р.) використовували вогнепальну зброю. У 1460 р. з'явився перший опис вогнепальних поранень. Роль хірургів, особливо у військах, виконували переважно цирульники. У німецьких військах вони отримали назву *Feldscheere* (польові ножиці), звідси виник термін «фельдшер». Решта галузей медицини (акушерство, лікування очних і шкірних хвороб тощо) в цей період не виявляли ознак розвитку. Виникає навіть враження, що вони забуті.

Одним із найбільших учених-хірургів Середньовіччя був Гі де Шоляк (XIV ст.) – учень шкіл Монпельє і Болоньї, який викладав у Парижі, склав об'ємне керівництво з хірургії («*Collectorium artis chirurgicalis medicinae*», 1363 р.).

Між різними групами лікарів і хірургів велася боротьба, продиктована нагальними матеріальними інтересами, про що свідчили численні судові позови. Особливо

розвиненою цехова організація хірургії була у Франції. Серед хірургів-практиків, поряд з великою кількістю невігласів і шарлатанів, були й сумлінні емпірики, які накопичували досвід хірургічної допомоги. Особливо помітними були переваги хірургів на полях битв, де академічна медицина з її схоластичним методом лікування виявилася нікчемною. З численних воєн Середньовіччя практична хірургія вийшла значно збагаченою. На основі величезної хірургічної практики зросла хірургічна наука.

Рис. 43. Генріх VIII вручає Томасу Вікарі грамоту на честь приєднання до гільдії цирульників і хірургів. Ганс Гольбейн Молодший. 1541 р. Зал цирульників-хірургів, Лондон, Велика Британія.

Серед хірургів існувала професійна градація. Більш високе становище обіймали так звані «довгополі» хірурги, які відрізнялися довгим одягом – мантіями. Вони мали право виконувати найбільш складні операції, наприклад, каменесічіння чи грижесічіння. «Короткополі» були переважно цирульниками і займалися «малою хірургією»: кровопускання, видалення зубів і т. п. Найнижче становище посідали хірурги-банщики, які виконували найпростіші операції, наприклад, зняття мозолів. Між різними категоріями хірургів відбувалася постійна боротьба

У Франції, де офіційна медицина особливо завзято не допускала рівноправності з хірургією, хірурги все ж першими домоглися її.

Об'єднання (братства) хірургів отримали, крім права на індивідуальне ремісничче учнівство, можливість відкривати школи, коледжі хірургів. Ці школи поступово завоювали все кращу репутацію. Так, досвід практиків-цирульників, які доволі низько стояли в середньовічній медичній ієрархії, послужив основою для розвитку хірургічної науки, а саме, діяльності одного з основоположників наукової хірургії цирульника А. Паре.

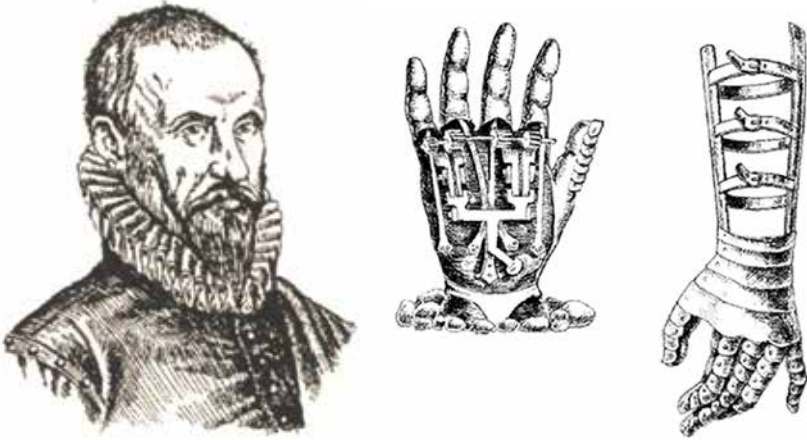

Рис. 44. Протези, сконструйовані Амбруазом Паре

Рух у бік дослідного знання найперше знаходить своє вираження в спробах вивчення анатомії саме людини.

Упродовж десяти століть анатомія мало вивчалася. Анатомування людських трупів було заборонено. Негативне ставлення в християнському вченні до анатомування небіжчиків пояснюється уявленнями про тіло і душу людини, загробне життя.

У Європі одне з перших письмових свідчень про розтин відноситься до XIII ст. Відомий хірург Салічето (1201–1277 рр.) здійснив у Болоньї перший судово-медичний розтин племінника маркіза Паллавічіні. Лише у 1238 р. Фрідріх II дозволив професорам Салернської медичної школи розтинати для демонстрації один труп на 5 років. У 1241 р. було дозволено розтин трупів із судово-медичними цілями.

Незважаючи на заборону Папи (у 1300 р. буллою Папи Боніфація VIII заборонялося розсічення людських трупів під страхом відлучення від церкви), в 1316 р. виходить у світ «Анатомія» Мондіно де Луччі (Болонья). Крім анатомічних відомостей, щоправда, досить недосконалих, у ній описані патологічні зміни в органах і надані деякі вказівки для хірургів. Він мав двох прозекторів (з них одна жінка) і застосовував ін'єкції для вивчення судин. Його підручник складався переважно з текстів, узятих з поганого перекладу Галена.

Рис. 45. Мондіно де Луччі на кафедрі анатомії (гравюра з книги Іоанна Катема «Fasciculus medicinae», 1493 р.)
Урок анатомування у школі цирульників. XVI ст.

Праця Мондіно упродовж 200 років була єдиним керівництвом з анатомії людини в Західній Європі. Пізніше стала поштовхом для учених Європи до більш поглибленого вивчення цього предмета.

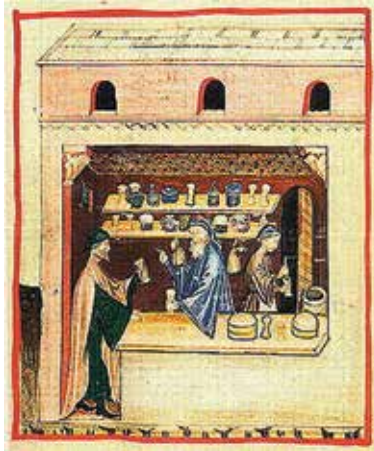
Рис. 46. Учитель-хірург читає лекцію студентам. Гравюра на дереві, бл. 1497 р.
Урок анатомії для цирульників. Середньовічна медицина в Європі

За прикладом Фрідріха II прагнення анатомів до дослідного знання підтримують деякі королі. Час від часу деяким університетам дозволяли робити розтин трупів. Медичний факультет у Монпельє в 1376 р. отримав дозвіл розкривати трупи страчених. У Венеції в 1368 р. було дозволено проводити один розтин на рік. У Празі регулярні розтини почалися лише в 1400 р., тобто через 52 р. після відкриття університету. Віденський університет отримав такий дозвіл з 1403 р., але за 94 р. (з 1404 р. до 1498 р.) там було зроблено усього 9 розтинів. У Грайфсвальдському університеті перший розтин людського трупа було здійснено через 200 років після організації університету. Розтин зазвичай робив цирульник, а професор-теоретик у цей час читав уголос латиною анатомічну працю Галена.

У 1490 р. анатом Олександр Бенедетті побудував у Падуї перший анатомічний театр. Розтини, які здійснювались дуже рідко, були сенсаційною подією для того міста, де їх проводили. На секцію збиралися не тільки студенти, а й городяни, навіть дами. Але не завжди ця подія відбувалася задовільно. Зазвичай розтин робив цирульник, а професор і близько не підходив до секційного столу. Він сидів на високій кафедрі і гучним голосом читав латиною анатомію Галена. Цирульник мав по ходу читання показувати ту чи іншу частину трупа. Оскільки латини він не знав, нерідко виходило невпадат. Розтин тривав 2–3 дні й обмежувався лише порожнинами. М'язів, судин, нервів зовсім не торкалися.

Для фармації епохи Середньовіччя характерні складні лікарські прописи. Число інгредієнтів, нерідко несумісних за дією, в одному рецепті доходило до декількох десятків. Особливе місце серед ліків посідали протиотрути: так званий теріак, що містив 70 і більше складових частин (основний складник – зміїне м'ясо), а також мітрідат (опал). Теріак вважався також засобом проти всіх внутрішніх хвороб, зокрема «морової» лихоманки. Ці засоби цінувалися дуже дорого.

Рис. 47. Приготування теріака – уявної універсальної протиотрути для усіх видів отруєнь (гравюра із середньовічного медичного кодекса). Середньовічна монастирська аптека. XII ст. Лікар і фармацевт (мініатюра з рукопису «Хірургія» Роджера із Салерно)

Фармація в середні віки була тісно пов'язана з алхімією, метою якої були пошуки філософського каменю, здатного перетворювати неблагородні метали в золото, а також життєвого еліксиру і панацеї – усецілювального засобу від усіх хвороб. Усе це сприяло накопичуванню досвіду під час дослідження речовин.

У середні віки як на Заході, так і на Сході лютували епідемії. Тому найбільшим досвідом збагатилася медицина в галузі інфекційних хвороб. Була також розвинена практична медицина, якою займалися банщики-цирульники. Вони робили кровопускання, вправляли суглоби, ампутували кінцівки. Професія банщика в суспільній свідомості асоціювалася з «нечистими» професіями, пов'язаними з хворим людським тілом, кров'ю, небіжчиками. На них довго лежала печатка несприйняття. У пізні Середньовіччя авторитет банщика-цирульника як практичного лікаря став зростати, саме до них найчастіше зверталися хворі. До майстерності банщика-лікаря пред'являли високі вимоги. Він повинен був упродовж восьми років пройти шлях учнівства, скласти іспит у присутності старійшин цеху банщиків, представника міської ради і докторів медицини. У деяких містах Європи наприкінці XV ст. цехи лікарів-хірургів засновувалися з числа банщиків (наприклад у Кельні).

Лікарська школа в Салерно та її місце у розвитку медицини

Найвідомішою серед лікарських шкіл у середні віки була Салернська – перша медична школа Західної Європи. Вона завідувала лікарнями, супроводжувала в походах армії і перебувала при королях і принцах. Її праці були прийняті за зразок в інших училищах. Особливою славою користувалася гігієнічна поема «Regimen Sanitatis». До Салернської школи належали лікарі з духовною і світською освітою, а також жінки.

Перша згадка про Салерно в хроніках відноситься до 197 р. до н. е. В епоху ранньої Римської імперії воно було відомим як місце відпочинку і, можливо, курортного лікування.

У IX ст. н. е. Салерно стало столицею Лангобардського герцогства, а у 1075 р. було завойовано норманами, і герцог Роберт Гюїскар влаштував там свою резиденцію. Розвитку і процвітанню міста сприяло його вигідне місцерозташування. Успішно розвивалася торгівля зі Сходом, яка особливо поживилася від часу Першого хрестового походу (1096–1099 рр.). У Салерно вже в IX ст. існувала корпорація лікарів, що займалась не тільки лікуванням хворих, а й навчанням лікарського мистецтва. Ця медична школа склалася як школа практичного спрямування.

Рис. 48. Салернська лікарська школа. XI–XII ст.

Гравюра, де зображені лікарі та пацієнти Салернської лікарської школи

Рис. 49. Хірургічні операції з видалення геморою, носових поліпів та розсікання рогової оболонки (з рукопису Салернської лікарської школи, XI ст.)

Найкраще з того, що було створено античною медициною, дбайливо зберігалось і розвивалося саме там, в «civitas Hippocratica» («громаді Гіппократа»), яку по праву стали називати Салерно. На відміну від інших медичних шкіл раннього Середньовіч-

ча, Салернська школа мала світський характер. Як і Салернський шпиталь, який був, по суті, першою громадською лікарнею в Західній Європі (820 р.), медична школа в Салерно була заснована духовенством і фінансувалася за кошти міста і плати за навчання. На викладачів і учнів школи не поширювався целібат (обітниця безшлюбності), уведений щодо усіх дипломованих лікарів, студентів і професорів університетів і скасований лише у 1452 р. Декани – пріори школи – не мали духовних звань. Більш того, в XI–XV ст. у Салерно навчалися і навіть викладали жінки.

В історії Салернської школи розрізняють два періоди: грецький, який тривав від початку існування школи до XII ст., і греко-арабський – з XII ст.

Уже в епоху раннього Салерно там були створені праці практичного характеру, наприклад, «Антидотарій», де описані найбільш вживані лікарські засоби, які використовували салернські лікарі (IX–XI ст.). На межі XI–XII ст. «Антидотарій» мистив близько 60 рецептів, але в подальшому його переробляли і доповнювали.

У Салернському «Антидотарії» вперше кількість лікарських засобів була зазначена у точному ваговому прописі: у гранах, унціях, скрупулах і драхмах.

Існував і «Пасіонарій» – практичний посібник із діагностики різних захворювань, автором якого вважають вченого лангобарда Гаріопонта (або Гарімпота), який жив, імовірно, у VIII ст. Існує, однак, і думка про більш пізнє походження цього твору (IX ст.). На розвиток Салернської школи значний вплив мала лікарська і перекладацька діяльність видатного лікаря XI ст. Константина Африканського (бл. 1020–1087 рр.). Перекладаючи медичні праці з арабської мови на латину, Константин познайомив з ними Салерно.

Починаючи з XI ст., найбільш відомими видатними лікарями школи були Іоан Платеарій – автор короткого практичного посібника з медицини, широко відомого ще у XVI ст.; Кофо – автор праць про лихоманки і місцеві патології, починаючи з голови і до нижньої частини тулуба; а також Феррарій – автор праці про лихоманку.

Власна медична література Салерно була настільки обширною, що до середини XII ст. на її основі було створено всеосяжний трактат «Про лікування захворювань», в якому йшлося про лікування всіх відомих на той час хвороб «з голови до п'ят». Оригінальною і новою за своїм характером була праця Архіматтея «Про прихід лікаря до хворого», де, крім діагностичних і лікувальних порад, обговорювалися питання лікарської етики, взаємовідносин лікаря з хворим і т. д. Книга Архіматтея (Archimattheus) мала широку популярність.

Досить відомий був Роджер Салернський (XII ст.) – автор першої в Західній Європі систематичної праці з хірургії «Хірургія Роджера» (1170 р.), укладеної, очевидно, на основі пізньоантичних, візантійських і арабських джерел. «Хірургія Роджера» упродовж 100 років була основним підручником і довідковим посібником з хірургії.

Рис. 50 Хірургічні операції (мініатюра з рукопису «Хірургія Роджера» із Салерно)

• 1

• 2

• 3

Рис. 51. Хірургія Роландо да Парма. Вид. 1382 р. Учень Роджера.

Видалення каменів із сечового міхура (1)

Лікування пахової грижі (2)

Обстеження при травмі черепа (3)

Випускником Салернської школи був Корбейль, якого вважали засновником медичної школи в Парижі.

У середині XII ст. у Салерно працювали два видатні лікарі-вчені – Мавр та Урсо. Першому належить трактат про сечу і праця про кровопускання, до якого середньовічна медицина вдавалася дуже часто. Другий – автор твору про сечу та «Афоризми». Їхні праці високо цінувалися сучасниками і в подальші століття. В другій половині XII ст. Музандін написав працю про приготування страв і напоїв для хворих.

Рис. 52. Доктор медицини проводить уроскопію і дає поради хворому. XV ст.

Середньовічна діаграма діагностики хвороб за станом сечі

До початку XIII ст. слава Салернської школи була настільки великою, що в 1224 р. імператор Фрідріх II (1212–1250 рр.) надав їй виняткове право присвоювати звання лікаря і видавати ліцензії на право лікарської практики на території його імперії. Була затверджена постійна навчальна програма. Навчанням в школі передував трирічний підготовчий курс, потім п'ять років вивчали медицину, після чого слідувало річне стажування у досвідченого лікаря.

Навчання в Салерно мало переважно практичний характер. Студенти старших курсів супроводжували своїх викладачів під час обходів у госпіталі, брали участь в ог-

лядах хворих; стажисти виконували функції помічників лікаря. Багато уваги приділяли гігієні та дієтетиці.

Анатомію викладали за малюнками або на трупах свині. Лише у 1238 р. Салернським професорам були дозволені анатомічні демонстрації. Але публічний розтин трупа людини був можливий один раз на п'ять років (одна демонстрація за весь курс навчання).

Традиції Салернської школи частково продовжила медична школа Монпельє, на діяльність якої позитивний вплив справила спадщина арабської медицини. Медична школа при домініканському монастирі в Монпельє була заснована у 768 р. Наприкінці XI – на початку XII ст. до викладання в Монпельє почали залучати випускників Салернської школи. У 1137 р. школа відокремилася від монастиря, а в 1180 р. їй було надано право навчати і викладати навіть євреям і сарацинам (арабам).

У 1145 р. в Монпельє відкрили міський шпиталь, на базі якого проводили практичне навчання студентів школи. У 1220 р. було затверджено статут школи. Залишаючись формально підпорядкованою єпископу, школа отримала право мати власну виборну адміністрацію на чолі з канцлером, світською особою, обрання якої затверджував єпископ. Одним з перших канцлерів школи в Монпельє був Роджер Салернський. Відповідно до статуту, випускникам школи надавали наукові ступені: бакалавра, тим, хто склав іспити за половину курсу; ліценціата, тим, хто пройшли повний курс навчання з правом на лікарську практику; магістра – особам, яких запрошували в корпорацію викладачів школи.

Викладання проводили за тією ж системою, що й в Салерно. У 1289 р. школа увійшла до складу відкритого в Монпельє університету.

На межі XIII–XIV ст. у Монпельє близько 10 років викладав Арнальдо де Вілланова – вихованець Салерно і Монпельє, один з ушлюблених лікарів Середньовіччя. Коло його інтересів було винятковим: він займався токсикологією (наукою про отрути і протиотрути), пошуком засобів для продовження життя і боротьби зі старістю, написав книгу про лікувальні властивості вина, склав «Бревіарій», стислий нарис практичної терапії.

Особливо багато було зроблено ним для розробки питань дієтетики і гігієни. На початку XIV ст. він, вивчаючи праці Салернської школи, виклав у віршах її медичне кредо в галузі дієтетики, здорового способу життя і методів попередження захворювань у «Салернському медичному кодексі». Ця праця, видана вперше в 1480 р., пізніше виходила багато разів багатьма європейськими мовами і перевидавалася понад 300 разів.

У цілому ж рівень практичної медицини в середньовічній Європі був значно нижчим, ніж у Візантії та країнах арабського Сходу.

У XIV ст. починається розвиток анатомії на підставі розтинів. У 1316 р. Мондіно де Луччі видає свій підручник з анатомії, що містить точні зображення органів,

намагаючись замінити ту частину першої книги «Канону лікарської науки» Ібн Сіні, яка присвячена анатомії. Сам Мондіно мав можливість зробити розтин тільки двох трупів, тому його підручник був компіляцією. Основні свої анатомічні пізнання Мондіно почерпав з поганого, повного помилок арабського перекладу твору Галена. Однак більше двох століть книга Мондіно залишалася підручником з анатомії. Тільки в Італії наприкінці XV–XVI ст. розтин людських трупів з метою викладання анатомії став більш частішим явищем.

Знакові події. Видатні постаті

Медицина середньовічної Європи хоч і розвивалася повільно, але активно використовувала знання, отримані за часів Античності. Був накопичений значний досвід у галузі хірургії, розпізнавання і попередження інфекційних хвороб, розроблено низьку заходів протіепідемічного характеру. Виникли лікарняна допомога, форми організації медичної допомоги в містах, санітарне законодавство тощо.

- Саме у середні віки з'явилися перші лікарні, а також зріс інтерес до низьки захворювань, що ставали причинами епідемій.
- Дозріли умови для докорінних змін у сфері ідеології, культури і природних наук.
- У середньовічній Західній Європі, порівнянно з Античністю, емпірична наука перебувала в занепаді, пріоритет мали теологія і схоластика. Зосереджувалась наука в університетах. Лікуванням займалися ченці і світські люди. Найвідомішою з лікарських шкіл в Європі була Салернська. Праці цієї школи були прийняті як зразок для інших шкіл. До Салернської школи належали лікарі духовного і світського звання, а також жінки. Вони завідували лікарнями, супроводжували в походах армії та перебували при королях і принцах.
- Тільки з XIII ст. у небагатьох представників медицини стають помітними зміни в уявленнях про способи лікування та прагнення вивчати природу шляхом спостережень і дослідів.
- Значне місце в житті людини і суспільства посідала релігія, передусім християнство, католицька церква. Християнство відіграло важливу роль у розвитку лікарень, шпиталів, формуванні гуманного ставлення до хворих і страждених.
- Розвинувся культ святих, які, на думку вірян, зціляли від різних хвороб.
- У ранньому Середньовіччі з'явилися перші лікарні. Спочатку їх організовували при церквах і монастирях для жебраків, мандрівників і знедолених. Лікуванням займалися ченці. У пізньому Середньовіччі лікарні стали відкривати заможні горо-

дяни. Пізніше у цьому процесі стала брати участь і місцева влада. У такі стаціонари мали право звертатися бюргери і ті, хто зробив спеціальний внесок.

- У середні віки особи, які займалися оперативною діяльністю, називалися цирульниками, які об'єднувалися в цехи, за аналогією з іншими ремісниками. Вони займали більш низьке загальне становище, порівняно з дипломованими лікарями. Цирульники в кращому випадку прислужували лікарям.
- Розвинутою галуззю була практична медицина, якою переважно займалися банщики-цирульники. До їхніх обов'язків входили: кровопускання, вправлення суглобів, ампутації кінцівок і низка інших процедур. Банщики-цирульники в той час не користувалися повагою в суспільстві. Це було пов'язано з тим, що у простого народу їхній образ неодмінно асоціювався з хворобою і нечистотами. Тільки в пізньому Середньовіччі авторитет лікарів став зростати, зросли також і вимоги до їх майстерності. Банщик-цирульник перед тим, як займатися практикою, мав пройти восьмирічне навчання, а потім скласти іспит у присутності найстарших представників професії, докторів медицини й одного із членів міської ради.
- У низці європейських міст із-поміж числа банщиків-цирульників пізніше були сформовані цехи хірургів.
- Охочі вивчати хірургію наймалися до одного з майстрів (цирульника) як учні; учні супроводжували майстрів під час приватної практики, виконували маніпуляції за їхніми дорученнями і, таким чином, готувалися до майбутньої діяльності.
- Визначну роль у розвитку середньовічної хірургії відіграли німецький цирульник Герсдорф і французький – Амбруаз Паре. Перший почав робити ампутацію кінцівок із використанням шкірних клаптів без шва, другий удосконалив ампутації, застосував лігатуру артерій, відновивши давній, але забутий метод накладення лігатур. А. Паре рішуче виступив проти припікання ран розпеченим залізом або кип'яченою олією. Він усіяко прагнув полегшити страждання поранених і однаково ретельно лікував простих солдатів і воєначальників.

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Візантійська цивілізація стала безпосередньою наступницею греко-римської цивілізації та володаркою усіх її надбань у політичній, економічній, соціальній сферах. Упродовж десяти століть свого існування вона була центром своєрідної культури, яка виросла на античній спадщині, але була збагачена значними та принципово новими здобутками.

Рис. 53. Мапа Візантійської імперії

В історії науки спадщина Візантії не може розглядатися як надбання однієї країни; на її великій території нині розташовані Греція, Болгарія, Сербія, Північна Македонія, Чорногорія, Хорватія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Румунія, Туреччина, Угорщина, Італія, Єгипет і багато інших країн Середземномор'я. За тисячоліття своєї історії Візантія змогла зберегти і систематизувати античну спадщину, а також створити оригінальну середньовічну культуру, яка значно вплинула на розвиток культури і медицини багатьох народів світу.

Періодизація історії Візантії

Наприкінці IV ст. під натиском Великого переселення народів Римська імперія, яка здригалась від постійних криз, ослабла ще більше. Її східні провінції, які включали Грецію, Центральні і Східні Балкани, Малу Азію, Сирію, Палестину і Єгипет, уже за Діоклетіана (284–305 рр.) отримали самостійне управління, яке зміцнилося у 395 р. внаслідок поділу за заповітом імператора Феодосія I.

Початок історії Візантії зазвичай пов'язують із подіями 395 р. і виділяють такі періоди:

- IV – середина VII ст. – ранній період, на який припадають передумови для виділення території Східної Римської імперії в окрему державу і процес її формування. Імператор Константин (306–337 рр.) переніс столицю в засноване і розбудоване ним місто в східній частині імперії – Константинополь. Раніше на цьому місці було грецьке містечко Візантія, яке пізніше дало назву всій державі Ромеїв, що знаходилась на західному березі Босфору. Ідеологічні основи Візантії формувалися у вигляді християнства (зміна статусу після падіння Західної Римської імперії в 476 р.). Змінам сприяла і діяльність Юстиніана Великого (527–565 рр.), реформи якого визначили розрив з античними інститутами в їх класичному вигляді, а також зовнішньополітичні проблеми середини VI – середини VII ст. (завоювання арабів і втрата значних територій в Азії);
- Середина VII–XII ст. – середньовізантійський період, який має внутрішній поділ (середину IX ст. і кінець XI ст.). Якщо у попередні три століття імперія пережила глибокий переворот у соціально-економічній структурі та в політичній системі, набула ознак середньовічної монархії, то тепер настала епоха її піднесення, злету могутності і багатогранної культури. До XII ст. Візантія за своїм державним, економічним і соціальним устроєм усе більше походила на західноєвропейські держави. Завершує період епоха Комнінів (1081–1185 рр.), після якої імперія як єдина держава практично перестала існувати. Хрестові походи поглибили кризу імперії, а результатом Четвертого хрестового походу 1202–1204 рр. стало завоювання хрестоносцями Константинополя, розпад Візантії й утворення Латинської Романії (1204–1261 рр.), комплексу держав на чолі із завойовниками;
- 1261–1453 рр. – пізньовізантійський період, пов'язаний із династією Палеологів. Імперія втратила значні території і вже не змогла відновити колишню могутність. У 1453 р. після захоплення Константинополя турками останні візантійські землі увійшли до складу Османської імперії, і Візантія припинила своє існування. Однак вплив візантійської культури на країни Сходу і Заходу відчувався упродовж багатьох наступних століть.

Розвиток медичних знань

Головним джерелом і основою медичних знань у Візантійській імперії були «Гіпократів збірник» і твори Галена, витяги з яких служили базисом для компіляцій, відповідних духу християнства. Пошук наукового пояснення природи хвороби призупинився, і на перший план вийшло вивчення практичних засобів лікування, вироблених у попередні століття.

Будучи практиками, візантійські лікарі описували і свої власні спостереження, нерідко уточнюючи описи окремих рослин і їхні лікувальні властивості. Інтерес до лікарських рослин в імперії був настільки великим, що ботаніка поступово перетворилася на практичну галузь медицини, яка займалася майже винятково цілющими властивостями рослин.

Рис. 54. Збирання лікарських рослин. Гравюри із французького травника. *Eaues artificielle*. Ліон, 1483 р.
Середньовічна книга про цілющі рослини

Основними джерелами знань про рослинний світ були праці «батька ботаніки» Теофраста (372–287 рр. до н. е.) і римського лікаря, грека за походженням, Діоскорида. Його праця «Про лікарську матерію» упродовж майже шістнадцяти століть була неперевершеним підручником з лікування за допомогою лікарських препаратів.

Згодом приготуванням ліків стали цікавитися і ремісники-хіміки. У період Середньовіччя хімія як науки ще не існувало. Відбувалось кількісне і якісне накопичення відомостей практичного характеру, складалися спеціальні керівництва з виготовлення різноманітних речовин, переважно барвників і ліків.

Нагромадженню певних хімічних знань сприяла і алхімія, що виникла в перші століття нашої ери і досягла найбільшого розвитку в середні віки. Алхіміки вірили в трансмутацію металів і можливість отримання хімічним шляхом золота, срібла і доро-

гоцінних каменів, займалися пошуками філософського каменю й еліксиру довголіття, який би (як вони вважали) позбавив людину від хвороб і забезпечив довге життя (і навіть безсмертя).

Хоча вихідна посилка алхіміків була хибною, їхня практика сприяла розширенню знань про хіміко-технічні процеси і методи їх вивчення.

Бурхлива епоха IV–VII ст. залишила набагато більше письмових медичних джерел, ніж уся подальша історія Візантії. Це був період створення багатотомних енциклопедичних зведень, узагальнюючих спадщину давнини, а також досвід візантійських лікарів. Почерпаючи свої знання з трактатів видатних учених давнини, візантійські медики врятували їх від забуття і передали наступним поколінням.

Одним із найвидатніших лікарів Візантії був Орібасій з Пергама (325–403 рр.), грек за походженням. Медицину він вивчав в Александрії, яка в той час зберігала славу найбільшого медичного центру Середземномор'я. Його вчителем був знаменитий у той час лікар Зенон з о. Кіпр.

Згодом Орібасій став другом і лікарем імператора Юліана Відступника. Високоосвічений Юліан не прийняв християнство і всіляко прагнув зберегти спадщину давньогрецької язичницької цивілізації (в галузі медицини зокрема). За його пропозицією Орібасій уклав свою основну енциклопедичну працю «*Collecta medicinalia*» («Лікарське зібрання») у 72 книгах, з яких до нас дійшли лише 27. Він узагальнив і систематизував лікарську спадщину від Гіппократа до Галена, включаючи праці Геродота, Діоскорида, Діокла та інших античних авторів. Про ці твори сучасним дослідникам відомо лише те, що встиг повідомити Орібасій.

На прохання сина Євстафія, який вивчав медицину, Орібасій склав скорочений варіант обширної праці, так званий «*Synopsis*» («Огляд») у дев'яти книгах. Він став посібником для тих, хто вивчав лікарські науки. Ще більш коротким витягом із «Синопсиса» стала інша відома праця Орібасія «*Euporista*» («Загальнодоступні ліки»). Вона призначалася для людей, які не мали медичної освіти і займалися приготуванням ліків у домашніх умовах. Обидві праці в V ст. були перекладені латиною і дійшли до нас у повному обсязі.

За свої наукові погляди і відданість античним традиціям Орібасій зазнавав гонінь з боку церкви і після загибелі Юліана (у перському поході в 363 р.) був тимчасово вигнаний із Константинополя.

Після Орібасія у Візантії було кілька видатних енциклопедистів-медиків. Серед них Аецій з Аміди (502–572 рр.). Він також навчався в Александрії, потім служив начальником імператорського почету і лікарем при дворі Юстиніана. Основна праця Аеція – керівництво з медицини «*Tetrabiblos*» («Чотирикнижжя») в 16 книгах, що є компіляцією праць Орібасія, Галена, Сорана та інших авторів, містить також рецепти єгипетської та ефіопської медицини, охоплюючи майже всю практичну медицину Середземномор'я того часу.

Відомим сучасником Аеція був Александр із Трал (бл. 525–605 рр.), син лікаря і брат архітектора Анфімія, будівничого храму св. Софії в Константинополі. Його 12-томна праця про внутрішні хвороби та їх лікування мала популярність упродовж усього Середньовіччя. Вона була перекладена латиною («*Libri duodecim de re medica*»), сирійською, арабською і єврейською мовами, стала широко відомою як на Заході, так і на Сході, де Александра за життя називали Цілителем. Основним матеріалом для цієї праці послужила власна лікарська практика Александра. Точність у постановці діагнозу і прагнення з'ясувати причини хвороб вигідно відрізняли його від інших колег. Грунтуючись на власному досвіді, він дозволяв собі не погоджуватися з деякими висновками Галена і критикував їх.

Головним завданням лікаря Александр вважав профілактику. Він багато подорожував. Жив на території Греції, Італії, Галлії, Африки. Помер у Римі, куди був запрошений Папою Григорієм Великим (590–604 рр.) під час епідемії чуми як архіатр. Це була страшна «чума Юстиніана», яка, вийшовши з Єгипту, спустошила майже всі країни Середземномор'я і трималася близько 60 років. В одному Константинополі в розпал епідемії в 542 р. щодня вмирало кілька тисяч осіб.

Видатним лікарем Візантії був Павло з о. Егіна (625–690 рр.). Його діяльність нерозривно пов'язана з Александрією, де він навчався і працював, коли місто входило до складу Візантійської імперії, а також після її завоювання арабами (які високо цінували його як хірурга, акушера і викладача). Павло склав дві великі праці: про жіночі хвороби (до нас не дійшла) і медико-хірургічний збірник у сімох книгах «*Compendii medicis libri septem*», який відрізняється оригінальністю думки, ясністю викладу і чітким знанням предмета. Грецький Схід рано дізнався і оцінив його, а латинський Захід користувався протягом усього Середньовіччя.

Особливу цінність представляє шоста книга цієї праці – ґрунтовний підсумок розвитку хірургії до VII ст. (мала хірургія, вчення про переломи, вивихи і ампутації, порожнинна, військова та пластична хірургія). В епоху Відродження багато медичних факультетів, наприклад Паризького університету, наказували викладати хірургію тільки за цією книгою. Описані в ній радикальні операції вважалися класичними аж до XVII ст., а самого Павла з Егіни шанували як найсміливішого хірурга свого часу.

Візантійські лікарі використовували не тільки античну спадщину, а й досвід арабської медицини. Грецькою мовою перекладалися медичні арабські рукописи. Широку популярність здобули прописи арабських лікарських препаратів. Вплив арабської медицини більше відчувається в творах пізніх візантійських авторів. Серед них праця про властивості їжі Симеона Сіфа (IX ст.) і книга з лікознавства «*Opus medicamentorum*» Миколи Мірепса (XIII в.), які використовували для викладання в Європі до XVII ст.

Лікарняна справа

З історією Візантії тісно пов'язані виникнення і розвиток монастирських лікарень і лікарняної справи. Як відомо, перший чернецький монастир (кіновія) був заснований в Єгипті в 320 р. Згодом монастирі стали з'являтися в Палестині, Сирії та інших областях Візантійської імперії. Зі Східної частини Римської імперії монастирі мігрували до Західної.

Рис. 55. Перша лікарня у Парижі (*Hotel-Dieu*), побудована у 651 р.

Шпиталь для прочан у Середземномор'ї. Гравюра, 1496 р.

Перші ксенодохії, тобто монастирські притулки для скалічених і хворих подорожніх (прообрази майбутніх монастирських лікарень) виникають саме в Східній частині імперії. Василій Великий (330–379 рр.) закріпив це в укладеному ним Статуті кіновітських громад, який зберігав своє значення в усі часи православного чернецтва. Василь Великий поряд з Григорієм Ниським і Григорієм Богословом належить до отців церкви – розробників ключових її положень і християнської доктрини.

Порівнянно з латинським Заходом, лікарська справа у Візантії стояла на більш високому рівні. Перша велика християнська лікарня була побудована в Кесарії в 370 р. саме Василем Великим. Вона була схожа на маленьке місто і мала стільки будівель, скільки типів хвороб тоді розрізняли. Була там і колонія для прокажених, прообраз майбутніх європейських лепрозоріїв.

Лікарні у Візантійській імперії були поширені повсюдно. Так, на території Західної Вірменії в Севастії вже в IV ст. славилася лікарня для бідних, іноземців, калік і німецьких.

Про високу організацію лікарняної справи у Візантії свідчить опис однієї з лікарень Константинополя, заснованої Іваном II при монастирі Пантократора в XII ст. В ній було п'ять відділень, включаючи відділення жіночих хвороб. Загальна кількість місць досягала 50. Лікарня мала постійний штат лікарів-фахівців (хірургів, повитух) та їхніх помічників, які працювали в дві зміни (чергувалися через місяць). У кожному відділенні було по два лікаря, які приймали й тих хворих, що приходили. Лікарі отримували платню грошима і продуктами, користувалися безкоштовним житлом і монастирськими кінями, але не мали права приватної практики без спеціального дозволу імператора. При лікарні працювала школа, де навчали мистецтву лікування. Аптеки, що з'явилися у Візантії, представляли собою склад ліків, які там і готували, і продавали. В аптеках були також супутні товари, наприклад прянощі, чорнило. Серед ліків були і такі, як від боягузтва, нерозділеного кохання, для розуму тощо.

Освіта і медицина

Освіта у Візантійській імперії в ранній період зберігала світський характер. У IV–VII ст. основними його центрами залишалися античні міста. Александрія славилася медичною школою, яка функціонувала і після завоювання її арабами (до початку VIII ст.). Як уже зазначалося, з александрійської лікарської школи вийшли Орібасій, Аецій, Павло і багато інших видатних візантійських лікарів. В Афінах, столиці риторики і філософії, продовжувала працювати заснована Платоном Афіньська Академія (закрита при Юстиніані). Бейрут був центром юридичної освіти. Газа славилася риторською школою, яка довгий час зберігала еллінські традиції. Викладання велося грецькою мовою.

У цей період, не зважаючи на релігійність візантійського суспільства, в основу освіти були покладені не пам'ятники християнської писемності, а праці античних авторів, доповнені численними тлумаченнями. Навіть у константинопольському «Аудиторіумі» («*Auditorium specialiter nostrum*») – єдиному візантійському університеті, заснованому Феодосієм II в 425 р. (тобто через майже сторіччя після визнання християнства як державної релігії), богослов'я не викладалося. Воно не входило до дисциплін вищої школи і вивчалось у родині та церкві.

Система навчання була розрахована на отримання світської освіти. Найвизначніші діячі церкви Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський здобули блискучу світську освіту в кращих граматичних, риторських і філософських школах імперії. Медицина входила в програму візантійської освіти і викладалася у тісному зв'язку з чотирма основними предметами вищої пізньоантичної школи: математикою, геометрією, астрономією і музикою, які об'єднувалися під назвою «*Quadrivium*» (латиною – чотиридоріжжя). Крім них, повний курс візантійської вищої школи мистив вивчення граматики, діалектики і риторики (з IX ст.). Їх сукупність називали тривіум («*Trivium*»). Перераховані сім вільних мистецтв (латиною – *artes liberales*, грецькою – *paideian*) становили основний зміст вищої загальної освіти вже в період пізньої античності. Вони

зберігалися упродовж майже тисячоліття і в середні віки були покладені в основу факультетів вільних мистецтв в університетах Західної Європи.

Незважаючи на свій практичний характер, медицина у Візантії продовжувала бути теоретичною дисципліною, яку вивчали за працями видатних медиків античності (християнська релігія забороняла пролиття крові й анатомування небіжчиків). Особлива увага приділялася прийомам лікування, виробленим у попередні століття, і вивченню лікарських засобів.

У ранньовізантійський період найбільшу популярність мала Александрійська школа. Вчитися там прагнули всі, хто хотів стати лікарем. У пізній Візантії крупними центрами медичної освіти стали школи в Константинополі й Охриді (Македонія). За свідченням сучасників, навчання медицини мало характер дискусії. Після завершення навчання учні складали іспити спеціально призначеній колегії лікарів і отримували свідоцтва та звання архіатра, але й мали змогу займати державні посади. Однак у більшості випадків вони займалися приватною практикою.

Медицина на середньовічному Сході

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ КИТАЙ

Історія середньовічного Китаю охоплює період із 220 до 1644 рр. (від падіння імперії Хань до маньчжурського завоювання й утворення імперії Цин). Китайська цивілізація до III ст. накопичила значний досвід, який був успішно використаний у наступні століття. Перша в історії Китаю державна медична школа – Імператорська медична академія – заснована у 618 р. На медичному відділенні вивчали сім дисциплін: внутрішню медицину (сім р.), дитячі хвороби (п'ять р.), хірургію (п'ять р.), хвороби вуха, горла, носа і зубів (чотири р.), психічні хвороби (три р.), голковколювання і масаж. На лікарському відділенні – способи вирощування лікарських рослин у спеціально влаштованому ботанічному саду, способи приготування з них ліків. Лікознавству присвячено дві праці: «Тисяча золотих прописів» у 50 томах – автор Сунь Симяо, і «Великий травник» у 52 томах – автор Лі Шичжень.

РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ В АРАБСЬКИХ ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Особливості розвитку арабської державності

Найдавнішою місциною розселення арабських племен був Аравійський півострів. Саме тут зародився іслам. Його засновник Мухаммед з Мекки (570–632 рр.) створив першу в Західній Аравії мусульманську громаду (умма), що поклала початок новій ісламській державі. Внаслідок подальших арабських завоювань за межами Аравійського півострова ця держава перетворилася на велику теократичну державу – халіфат.

Рис. 56. Арабський халіфат наприкінці VIII – на початку IX ст.

На першому етапі завоювань (у середині – другій половині VII ст.) були підкорені великі візантійські (Сирія, Палестина, Єгипет, Каїр) і перські (Сасанідський Іран) володіння, значна територія Вірменії та Грузії. Наприкінці VII – на початку VIII ст. були підкорені Північна Африка (Магриб), Іспанія, велика частина Середньої Азії та Закавказзя. У цих регіонах поширювалися іслам і арабська мова (інструменти управління поліетнічною імперією), що багато в чому визначило подальший розвиток науки і культури в період халіфату Омейядів (або Дамаського халіфату, 661–750 рр.) і халіфату Аббасидів (або Багдадського халіфату, 750–1258 рр.).

Унаслідок політичної і соціальної кризи, IX–XIII ст. стали часом розпаду Багдадського халіфату на низку дрібніших ісламських держав – еміратів і халіфатів. Багдадський халіф зберігав тільки релігійну першість, але політичну втратив. Завоювання

Багдада монголами у 1258 р. і падіння династії Аббасидів завершили етап класичного ісламу, коли араби відігравали провідну роль у житті ісламської держави і суспільства.

Захопивши Іран, Сирію і Єгипет, де в наукових центрах розвивалася грецька філософія і наука, халіфи й інші вожді мусульман сприяли перекладам арабською мовою найважливіших наукових праць. Основна робота перекладачів припала на IX ст., роки правління халіфа аль Мамуна, який спеціально для цього організував у Багдаді «Дім мудрості». Завдяки роботі перекладачів було збережено спадщину попередніх цивілізацій. До X ст. склався тип середньої і вищої мусульманської школи – мадраса (медресе). У кожному великому місті створювалися бібліотеки з читальними залами і кімнати для релігійних і наукових дискусій, приміщеннями для перекладачів і переписувачів книг. У XII ст., коли в Західній Європі було лише два університети (Салерно, Болонья), то тільки в одному Кордовському халіфаті (територія Піренейського півострова) – 70 бібліотек і 17 вищих шкіл, у яких серед інших дисциплін викладали медицину.

Теоретичні основи середньовічної арабської медицини

Арабомовна медицина упродовж восьми століть посідала провідне місце в регіоні Середземномор'я. У сфері теорії хвороби араби сприйняли давньогрецьке вчення про чотири субстанції та чотири тілесні соки. У лікуванні внутрішніх хвороб основну увагу приділяли встановленню правильного режиму і тільки потім прописували ліки. Перші гігієнічні вимоги містилися в Корані.

Аптеки в арабській лікарській практиці

Араби відіграли важливу роль у становленні і розвитку фармації та створенні фармакопеї. Перша аптека була відкрита в Багдаді в 754 р. Вони вперше сконструювали і ввели у вжиток перегінний куб, водяну баню, застосували фільтрування, дистиляцію. Вчений Джабір (Ал-Джобер), відомий в Європі під іменем Гебера (VIII–IX ст.), отримав сірчану й азотну кислоти, нітрат срібла, хлорну ртуть тощо.

Лікарні в арабських халіфатах

Перша лікарня в мусульманському світі була заснована в 707 р. для хворих на лепру. Лікарні загального типу будували на гроші халіфів, принців, багатих людей або лікарів. Обслуговуючий персонал складався з лікарів і медичного персоналу. При лікарнях створювали бібліотеки і лікарські школи. Перший тип лікарень: учні супроводжували вчителів на обходах і відвідували разом хворих не дома. Другий тип: невеликі лікарні, створювалися відомими лікарями і релігійними діячами, які їх фінансували. Третій тип: військові лікувальні установи. Вони пересувалися разом з армією і розміщувалися в наметах, замках і т. п. Разом з чоловіками працювали і жінки-лікарі, які доглядали за пораненими.

Видатні постаті та знакові новації

- АР-РАЗІ (Абу Бакр Мухаммад ібн Закарія ар-Разі). Відомий перський учений написав перший енциклопедичний твір з медицини арабською мовою «Всесяжна книга з медицини» («Kitabal-Hawi») в 25 томах. Інша енциклопедична праця Ар-Разі «Медична книга» в 10 томах, стала узагальненням знань того часу в галузі теорії медицини, патології, лікування. Йому належить перша монографія з педіатрії – «Дитяча практика». Спеціально для нужденних пацієнтів була написана книга «Для тих, у кого немає лікаря» (850–923 рр.). В хірургії Ар-Разі одним із перших застосував вату (волокно бавовни) при перев'язках. Йому ж належить винайдення і застосування кетгуту. «Про віспу і кір» – найоригінальніша праця середньовічної арабомовної медичної літератури. Ар-Разі вважав, що «один лікар не може лікувати всі хвороби», тому надавав великого значення спеціалізації лікарів.
- ІБН АЛ ХАЙСАМ (965–1039 рр.). Першим пояснив злам променів у середовищах ока і дав назви його частинам (рогівка, кришталік, склоподібне тіло). Першим запропонував використовувати для корекції зору в літньому віці двоопуклі лінзи (окулярі). Ним же написана капітальна праця «Трактат з оптики».
- ІБН АН-НАФІС (бл. 1210–1288 рр.). Відкрив легеневий кровообіг. У праці «Коментарі до розділу анатомії в «Каноні» Ібн Сіні» ан-Нафіс дійшов висновку, що кров з правого шлуночка по легених стовбурах надходить у легені і там, збагачуючись повітрям, повертається до серця – в ліве передсердя, а потім у лівий шлуночок, де (на його думку) формується душа.
- АБУЛКАСІС (Абуль-Касім Халаф ібн аль-Аббас аль-Захраві, бл. 936 – 1013 рр.). Застосував кетгут в абдомінальній хірургії та для підшкірних швів, шов ниткою з двома голками. Першим застосував лежаче положення при операціях на малому тазі (згодом воно стало класичним). Описав туберкульозне ураження кісток, зокрема ураження хребта. Впровадив в очну хірургію операцію з видалення катаракти (термін введений аль-Захраві). Розробив понад 150 хірургічних інструментів і був єдиним автором античності і середньовіччя, який їх описав і представив у малюнках. Розробив методику місцевого припікання при хірургічних операціях – каутеризацію.
- АБУ ІМРАН МУЗА БЕН МАЙМУН МАЙМОНІД або МОШЕ БЕН МАЙМОН (1135–1204 рр.) Єврейський філософ і богослов, який працював в ісламській державі Альморавідів на Піренеях. Його медична діяльність багато в чому заснована на досвіді арабських лікарів. Відома КЛЯТВА ЛІКАРЯ МАЙМОНІДА: *«Я готовий почати роботу по своїй професії, допоможи мені, Боже, щоб встигати в цій роботі. Дай мені любов до науки і людей. Звільни мене від сердолюбства і марнославства, так як ці риси перешкоджають любові до правди і любові до людини. Зміцнюй моє тіло і мою душу, щоб завжди бути готовим допомагати людям, як багатим, так і бід-*

ним, хорошим і поганим, приятелям і лікарям, щоб в своїх хворих я бачив тільки людину. Дай, Боже, моїм хворим віру в мене і в мої знання, щоб вони слухалися моїх порад і їх виконували. Видали від ліжка хворого всяких знахарів, невігласів, порадників та їх рідних. Вклади в мою душу бажання вислуховувати поради та вказівки справжніх мудреців із середовища моїх колег, які бажують вчити мене, так як наука велика і широка. Зміцнюй мою душу проти невігласів, які мудрують і намагаються спалювати мене. Допоможи мені не відхилятися від правди, без огляду на небезсторонність і лестощі».

СЕРЕДНЯ АЗІЯ

У IX–XI ст. одним із найважливіших центрів науки Сходу стала Середня Азія. Після розпаду Багдадського халіфату наприкінці IX ст. намісник Мавераннахра (територія Середньої Азії) і Хорасана (територія Ірану) Ісмаїл Саманід, що правив у 902–907 рр., оголосив ці землі єдиною державою, яка досягла свого розквіту в X ст. Столиця держави – Бухара, розмовна мова – дарі (фарсі), арабська мова – мова релігії та науки.

Видатні постаті та знакові новації

АБУ АЛІ АЛ ХУСЕЙН ІБН АБДАЛЛАХ ІБН АЛ ХАСАН ІБН АЛІ ІБН СІНА – АВІЦЕННА (980–1037 рр.). Головна праця усього життя великого лікаря, якій він віддав понад 20 років, це знаменитий «Канон лікарської науки». До XVIII ст. провідні університети Франції, Іспанії, Італії, Англії, Німеччини та інших країн вивчали «Канон» майже 600 років.

Підхід Ібн Сіни до вивчення здоров'я і хвороби докорінно відрізнявся від його попередників. До нього усі лікарі вивчали хворобу: чому людина захворіла і що треба робити для її одужання. Великий учений вважав, що потрібно вивчати здорового, тобто шукати відповідь на питання, завдяки чому людина здорова? Головне – зберегти здоров'я, а не боротися з хворобами. Він був переконаний, що головним в лікуванні є навіювання, далі йдуть ліки і вже в останню чергу – ножі.

Саме Ібн Сіна вказав на захворювання інфарктом міокарда. Дав опис 20 видів лихоманок, їх причин і лікування. Зробив величезний внесок у вчення про інфекційні хвороби. Висловив припущення про заразність чуми, вказав на переносників збудника захворювання – щурів. Описав і відділив від інших хвороб сибірську виразку, холеру, проказу (дав їй назву – лепра). Виділив вітряну віспу в самостійне захворювання.

У допастерівську епоху говорив про те, що існують дрібні тварини, які викликають захворювання. Рекомендував перед вживанням кип'ятити або фільтрувати воду. Описав прояви, лікування і причину сказу, що вважався в Європі найбільш загадковою хворобою до XIX століття. Одним із кращих ліків Ібн Сіна вважав питво, приготоване з печінки скаженої собаки. Через століття це отримало розвиток у формі щеплення!

Ібн Сіна відомий і як хірург. Його операції з видалення злоякісних пухлин – прообраз сучасних. Ним описані операції каменерозсікання, трахеотомії з новим, щадним способом пришивання шкіри до країв розрізу (використовується і сьогодні). Нові способи лікування ран і травм, зокрема, травм черепа. Спосіб вправлення вивиху плеча носить його ім'я.

Ніхто до Ібн Сіни не розробляв наукових основ психіатрії. Вперше поставив педіатрію на наукову основу. Велику увагу приділяв лікарській терапії та лікознавству.

ЗАКАВКАЗЗЯ

Закавказзя або Південний Кавказ – частина Кавказу, геополітичний регіон, розташований на кордоні Східної Європи і Передньої Азії, що лежить на південь від Головного, або Вододільного хребта Великого Кавказу. Закавказзя – регіон, що з глибокої давнини був сполучною ланкою між країнами Сходу і Заходу (перехрестя торгових шляхів між Близьким і Середнім Сходом, Європою, міграційних хвиль, пересування армій завойовників, які прагнули опанувати стародавніми і середньовічними державами Кавказу). Широкими були торгові та культурні зв'язки цих держав між собою і з суміжними країнами Європи і Сходу: Іраном, Індією, Китаєм та ін.

Рис. 57. Мапа регіонів Кавказу в XI ст.

У IX–VI ст. до н. е. ці території заселяли Урарту і Скіфське царство, одні з найдавніших держав світу. В другій половині I тисячоліття до н. е. – Ервандідська Вірменія, Велика Вірменія, Колхідське царство, Кавказька Албанія, Абхазьке царство. Від стародавніх цивілізацій залишилися шедеври архітектури, видатні літературні пам'ятки. В VII–XI ст. місцеве населення складало три основних етнолінгвістичних групи: вірмени, кавказці та іранці.

Медицина у Закавказзі – ВІРМЕНІЯ

Видатні постаті та знакові новації

- Мхітар Гераці (XII ст.). Склав свою основну працю «Розрада при лихоманках» у 1184 р., де описав причини, розвиток і лікування гострих інфекційних захворювань. На п'ять століть раніше Бернардіно Ромаціні вказав на вплив роду занять на походження хвороби.
- Амірдовлат Амасіаді (XV ст.). У своїй праці «Лікознавство» дав вказівки для збирачів рослин про те, в яку пору року збирати рослини, листя, коріння, як їх слід зберігати. Описав різноманітні засоби для внутрішнього і зовнішнього застосування. Особливу увагу приділив сильнодіючим речовинам і визначив для них максимальні добові дози. Велика книга «Користь медицини» присвячена усім розділам медицини. Йому належить енциклопедичний словник лікарських речовин і лікувальних прийомів «Непотрібне для неуків», в якому надана інформація про лікарські засоби середньовіччя.
- Розтин трупів послужив сприятливим фактором для розвитку хірургії у Вірменії. У своїй хірургічній практиці лікарі застосовували методи активної та раціональної допомоги.

Медицина у Закавказзі – ГРУЗІЯ

Видатні постаті та знакові новації

- Іоане Петріці (XI–XII ст.), відомий грузинський філософ. Наголошував на необхідності вивчення лікарем основ загальної філософії.
- Шота Руставелі (XII ст.). Його поема «Витязь у тигровій шкурі» містить низку історико-медичних відомостей. У поемі йдеться про анамнез, якому в той час лікарі надавали серйозне значення. З поеми відомо, що кожен полководець мав своїх фахівців із лікування ран і вилучення чужорідних тіл; хірургів, які супроводжували полководців у походах. Деякі воїни також мали змогу лікувати рани і мали запас лікарських засобів і перев'язувальний матеріал.

**ЛІКУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:**
від давнини до середини XVI століття

Історія лікування, періоди:

- **Стародавній** – від появи пралюдини на українських землях близько 1 млн років тому до появи першої держави, створеної автохтонним слов'янським населенням у IX ст.;
- **Середньовіччя** –
 - » формування передумов для становлення держави у V–VIII ст.;
 - » становлення і розвиток держави у східних слов'ян – Київської держави, Русі-України (IX–XIII ст.) і Галицько-Волинського князівства (1199–1340 рр.);
 - » втрата державності та включення до складу інших держав (1340–1569 рр.) від розпаду Галицько-Волинської держави до Люблінської унії в 1569 р., коли внаслідок об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського (ВКЛ) велика частина українських земель опинилася у складі утвореної Речі Посполитої.

Лікування на українських землях у стародавні часи

Цей період є дуже тривалим і охоплює час від появи першої людини (пралюдини) на території України до Великого переселення народів і розселення слов'ян, коли виникли передумови для становлення власної держави на наших землях.

Він ділиться на такі підперіоди:

- кам'яний – 1 млн років тому – середина IV тис. до н. е.;
- мідно-кам'яний – середина IV – середина III тис. до н. е.;
- бронзовий – середина III – I тис. до н. е.;
- ранній залізний – I тис. до н. е. – V–VII ст. н. е.

Цю періодизацію запропонували археологи, спираючись на те, які головні матеріали використовували для виготовлення знарядь праці на певному етапі, – камінь, метали (мідь, бронза, залізо). Хронологічні рамки стародавності в Україні в цілому збігаються із загальною періодизацією всесвітньої історії, але мають свої особливості. Поява розвинутої цивілізації і державності відбувається пізніше, ніж, наприклад, у Месопотамії чи Єгипті; природно-кліматичні та географічні умови зумовили специфіку окремих періодів життя людини, як і її появу. Основними джерелами з історії лікування у стародавній період є дані археології, а також письмові джерела: грецькі, римські, візантійські (що стосується більш пізнього періоду давнини).

Кам'яний вік

Про медичні знання цього часу є дуже мало відомостей. Дослідники, щоб картина була повнішою, порівнюють рідкісні знахідки з аналогічними знахідками в інших частинах Європи.

Для розуміння умов розвитку людини і людського суспільства, його культур, зокрема медичних знань в Україні, подаємо характеристику основних періодів її історії.

Кам'яний вік, найдовший період в історії людства й українських земель (більше мільйона років), ділиться на підперіоди:

- **палеоліт** – давній кам'яний вік (від грец. «палеос» – давній, «літос» – камінь);
- **мезоліт** – середній кам'яний вік («мезос» – середній);
- **неоліт** – новий кам'яний вік («неос» – новий).

Знакові події палеоліту

- Поява першої людини (пралюдини, людиноподібної мавпи) на території України, про що свідчить знахідка кісток на стоянці Королево в Закарпатті.
- Розселення людей у межах України, поява стоянок (поселень), найбільш значущі з них – Мізинська, Кирилівська, Межиріч, Молодове, Київ-Коба та ін.
- Розвиток суспільства – від первісного стада до родової громади.

- Розвиток привласнювального господарства (збиральництво, полювання, риболовля), еволюція знарядь праці з каменю, використання дерева, кістки.
- Становлення людини сучасного типу (близько 40 тис. років тому).
- Поява релігійних уявлень у формі язичництва (пізній палеоліт) і елементів мистецтва.

Знакові події мезоліту

- Зміна флори і фауни внаслідок кліматичних змін (похолодання).
- Приручення людиною тварин (собака).
- Використання для полювання лука і стріл.
- Поява човнів, плотів, рибальських гачків, лиж.
- Удосконалення жител і знарядь праці.

Знакові події неоліту

- Неолітична революція – перехід людини від привласнювального господарства до відтворювального (землеробства і скотарства).
- Перехід від матріархату до патріархату, зміна ролі жінок і чоловіків у родових громадах.
- Поява нових технологій (свердління, шліфування, пиляння та ін.), які значно поліпшили якість життя людини.
- Поява ткацтва і гончарного круга.

Мідно-кам'яна доба

Неоліт або мідно-кам'яна доба – період, який, по суті, є перехідним, сполучною ланкою між епохою каменю і металу. Він завершує неоліт і випереджає період бронзового віку.

В мідно-кам'яну добу на території України найбільш виразний слід залишили дві археологічні культури:

- » трипільська – землеробська,
- » середньостогівська – скотарська.

Трипілля – значний і яскравий період нашої історії, багатий знахідками. Уперше предмети вжитку (зокрема розмальовані охрою керамічні вироби) були знайдені наприкінці XIX ст. біля с. Трипілля (сучасна Київська обл.), що дало назву і культурі. Але батьківщиною трипільців є Румунія, звідки вони через Буковину і Покуття пересели-

лись в Україну і розселилися на Правобережжі, і тільки в межах Середнього Подніпров'я вийшли на лівий берег Дніпра.

Основні риси трипільців

- Основа господарства – землеробство, а також скотарство, полювання.
- Будівництво протоміст – великих поселень (у деяких чисельність жителів досягала 100 тис. осіб).
- Будівництво двоповерхових будинків і практика облицювання стін та їх розпису.
- Розмальовування предметів кераміки природними фарбами.
- Домінування матріархату, що знайшло відображення в культових предметах (матері-прародительки).
- Розвиток магії (знахідки ритуальних предметів і символіки).

Учені не мають достовірних відомостей про лікування у трипільців, але намагаються інтерпретувати різні знахідки, роблять висновки про використання їх із магичними цілями. Можливо, деякі предмети пов'язані з лікуванням хвороб.

Бронзова доба

Це період розселення скотарських племен, які прийшли зі сходу, з центрально-євразійської частини і принесли багато нових елементів життя, зокрема господарських і культурних.

Основні досягнення

- Використовували бронзу – сплав міді та олова (більш міцний, ніж мідь).
- Основа господарства – скотарство (тваринництво).
- Використовували колесо і вози.
- Уперше почали споруджувати кургани, тобто насип над похованнями (племена ямної культури).
- За формою поховань племена отримали назви – ямні, катакомбні, зрубні, а також за місцем перших знахідок.

Кургани і поховання стали важливим джерелом для вивчення цих племен. Знахідки решток кісток дали можливість антропологам краще пізнати особливості життя людини бронзової доби. Факти свідчать про наявність лікарської практики у племен,

які жили в межах України в ті часи, а саме трепанації черепа в похованнях катакомбної культури. В деяких черепахах знайшли просвердлені отвори, зроблені за життя людини. Галузь знання, яка вивчає хвороби давніх людей за кістковими рештками, має свою назву – палеопатологія. В останні десятиліття, завдяки значним технологічним досягненням, вона використовує різні методики дослідження кісток із поховань. Отримана інформація дає змогу скласти уявлення про зріст, вік людини, її харчування та хвороби. Але їхнє лікування, як і багато інших питань – майже не розкрита тема.

Ранній залізний вік

Ранній залізний вік охоплює період із I тис. до н. е. до V–VII ст. н. е., коли відбувалося Велике розселення слов'ян. Його початок на території України пов'язаний з появою кочівників, а верхня межа періоду є умовною, оскільки залізо як основний матеріал для знарядь праці і полювання зберігав своє значення ще багато століть.

Першою групою кочівників, які прийшли в Степи Європи з Іранського нагір'я, стали кіммерійці, скіфи та сармати. Саме кіммерійці (IX–VII ст. до н. е.) принесли в наші землі традицію обробки заліза. Вони підкорили значну частину Північного Причорномор'я, де проживали осілі землеробські і скотарські племена.

Письмові відомості про кіммерійців дуже фрагментарні, тому неможливо з достовірністю говорити про їхні медичні знання і досвід лікування. Деякі асирійські тексти свідчать, що кіммерійці мали досвід лікування травами, з яких готували багатоскладові ліки. Під час бою допомогу пораненим у спеціальних візках надавали хірурги. Вони вміли надавати допомогу і породіллям.

За походженням та способом життя кіммерійці були схожими на скіфів, які згодом заселили Степ і панували там у VII–III ст. до н. е. Тому за аналогією зі скіфами, про яких набагато більше інформації як письмової, так і археологічної, можна припустити, чим і як лікувалися ці кочівники.

Про скіфів ми дізнаємося з розкопок численних могильників-курганів, городищ по Дніпру, в Криму, з грецьких джерел, зокрема з праць грецького історика Геродота, який відвідав грецькі держави, хоча в Скіфії не бував. Про них згадує у своїх працях і Гіппократ (тезка відомого лікаря).

У V–IV ст. до н. е. частина скіфів-кочівників починає переходити до осілості, утворюється напівкочова держава – Велика Скіфія, розквіт якої пов'язаний з правлінням царя Атея (IV ст. до н. е.). Скіфи мали торговельні і культурні зв'язки з грецькими містами-колоніями у Північному Причорномор'ї: Ольвією (на правому березі Бузького лиману), Тірою (у гирлі Дністра), Херсонесом (біля сучасного Севастополя), Керкінітідою (Євпаторія), Пантікапеєм (на місці нинішньої Керчі), Феодосією та іншими, менш відомими грецькими полісами.

Скіфи торгували з греками продуктами скотарства, хутрами, зерном, лікарськими рослинами, деревом, а від них отримували різні ремісничі вироби, предмети побуту, посуд, прикраси.

Рис. 58. Відомі електрова (золото-срібна) ваза із зображенням сцен лікування у скіфів (IV ст. до н. е.), знайдена у 1830 р. у кургані Куль-Оба в околицях Керчі

Скіфи, як і кожний народ, мали певні знання щодо лікування різних хвороб і ушкоджень, які були отримані як емпіричним шляхом, так мали і містичний характер. У них були свої знахарі. Під час розкопок Чортотлицького кургану біля Нікополя, Куль-Обського кургану неподалік від Керчі було знайдено золоті і срібні вази із зображенням скіфів. На одній із них зображений скіф, який надає медичну допомогу (перев'язка нижньої кінцівки, видалення зуба). Деякі скіфи були знайомі з медициною греків, мали лікарську практику в Афінах (Анахарсіс, Томсаріс).

Геродот згадує про практику бальзамування у скіфів, яка, найімовірніше, передбачала тимчасову збереженість тіла в обрядових цілях.

Дані палеопатології в результаті вивчення кісток із поховань скіфів розкривають деякі особливості їхнього стану здоров'я: зміни в харчуванні призвели до зміни зовнішнього вигляду і тривалості життя. Виявилось, що скіфське населення через велику кількість чоловічих гормонів у жінок та їхню недостатню кількість у чоловіків відрізнялося підвищеним жировідкладенням. Жінки ставали чоловікоподібними, товстіли, у них починала рости борода, а чоловіки – жінкоподібними (усі жирові відкладення у них накопичувалися в нижній частині живота). Висновки антропологів побічно підтверджують і письмові джерела. Гіппократ у своєму трактаті «Про повітря, води і місцевості» пише: «...за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті, нерозчленовані, вологі і слабкі; <...> внаслідок огрядності і гладкості тіла за зовнішнім виглядом всі схожі один на одного;.. Така природа не може бути плодливою».

Сьогодні таке захворювання пов'язують з ендокринними порушеннями. Можливою його причиною вважається калорійне харчування з великою часткою жирів і вуглеводів, яке призводить до ожиріння і діабету.

У III ст. до н. е. у наші степи вторглися племена сарматів, які витіснили та частково асимілювали скіфів і зайняли степи Приазов'я та Нижнього Придніпров'я. Сармати

панували в степовій частині України до II–III ст. н. е. Вони наслідували багато ознак культури своїх попередників, зокрема в галузі лікування. Іранські кочівники були добре знайомі з лікарськими рослинами, використовували для лікування продукти тваринництва, зокрема кобиляче молоко.

Наступні після сарматів хвилі кочівників, які приходили у наші степи зі сходу, а саме з Великого Степу – Центральної Азії, Південного Сибіру, Далекого Сходу, – належали до тюркської спільноти.

Насамперед слід згадати гунів і аварів. Гуни, що вторглися в степи Східної Європи наприкінці IV ст., розбили готів і рушили далі в Західну Європу, що дало поштовх подальшому розселенню слов'ян. Авари пройшли тут транзитом в другій половині VI ст. і створили каганат в центральній частині Європи (територія сучасної Угорщини).

З кочівників тюркського походження, які залишили глибокий слід в нашій історії, необхідно назвати булгар (протоболгар) і хозар. Перші створили протодержаву на великій території – від Каспію до Дунаю, куди входило Нижнє Подніпров'я і Причорномор'я у першій половині VII ст. Їм на зміну прийшли хозари, які витіснили булгар, у другій половині VII ст. підпорядкували Хозарський каганат, що в пізніше став сусідом держави русичів, серйозним противником, з яким будуть вести війни перші князі Київської держави.

Тривале сусідство з кочовими народами наклало відбиток на життя і традиції осілого слов'янського населення. В II–IV ст. готами (германські племена) були завойовані зокрема грецькі міста-держави у Північному Причорномор'ї. Деякі з них так і не відродилися. Завойовники залишили після себе пам'ятки, що найбільше представлені в черняхівській археологічній культурі. З нею пов'язане слов'янське населення наших земель.

Помітний слід в історії України залишили стародавні греки, про поліси яких було сказано вище. Їхня поява в Північному Причорномор'ї припадає на період Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н. е.). Тобто їх розселення на Півдні України співпало з пануванням скіфів.

Грецький світ на українських землях був своєрідним острівцем Великої Греції – центру давньогрецької цивілізації в Середземномор'ї. Її досягнення в галузі медицини і лікування також знайшли застосування в причорноморському регіоні. Найцікавіший матеріал дають археологічні розкопки Ольвії, Тіри, Херсонесу, Пантікапея та інших полісів.

Про розвиток в Ольвії одного з найбільш важливих напрямів медицини того часу – хірургії – свідчать медичні інструменти, знайдені під час археологічних досліджень. Колекція нараховує понад 50 таких експонатів. Це ложечки, зонди (однобокі, лопаткоподібні, вушні, з розщепленою лопаткою у вигляді пласкої голки), голки, вилкоподібні і пласкі припалювачі, гачки, пінцети, інструмент у вигляді зубила, інструмент для вилучення наконечників стріл.

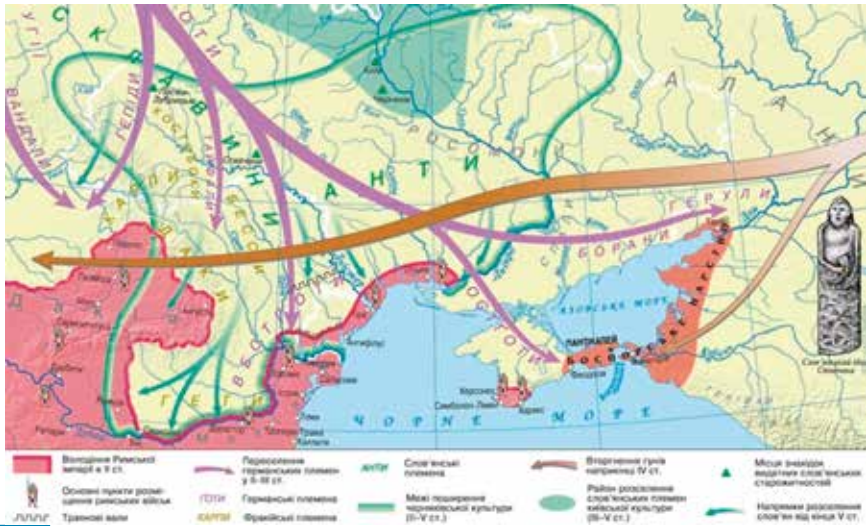

Рис. 61. Українські землі у II–V ст.: вторгнення готів, гунів, початок розселення слов'ян

Основні дати ранньої історії слов'ян

- II–I тис. до н. е. – поява праслов'ян на історичній арені.
- I–II ст. н. е. – перші письмові згадки про слов'ян під іменем венедів у творах римських авторів Плінія Старшого, Тацита, Птолемея.
- II–IV ст. – експансія готів і гунів (кінець IV ст. – середина V ст.), яка призвела до поділу праслов'янської спільноти на антів і склавинів. Археологічними відповідностями ранніх слов'ян вважають зарубинецьку і черняхівську археологічні культури.
- IV–VII ст. – велике переселення народів у Євразії (германців, тюрків, слов'ян, арабів).
- V–VII ст. – велике розселення слов'ян (що становить частину Великого переселення народів). Слов'яни заселяють значну частину Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, починають формуватися групи східних, західних і південних слов'ян:
 - » західні слов'яни – поляки, чехи, словаки;
 - » східні – українці, білоруси, росіяни;
 - » південні – болгари, серби, чорногорці, хорвати, боснійці (пізніше – босняки-слов'яни-мусульмани), македонці, словенці.

Етногенез цих народів триває століття.

Рис. 62. Мапа розселення східних слов'ян, IX ст.

У 602 р. знаходимо останню згадку про антів у письмових джерелах: розпад спільності на племінні об'єднання, які стали основою певних етносів (народів).

Праслов'яни населяли південні береги Балтійського моря, береги Вісли, Дніпра, Дністра та їхніх приток. Предки слов'ян, як свідчать численні археологічні розкопки, жили великими поселеннями у лісостеповій смузі (у межах сучасних Харківської, Полтавської, Київської, Кіровоградської, Вінницької та інших областей). Їхні поселення – городища, були укріплені земляними валами і ровами. Під час розкопок знайдено не тільки залишки жител, а й сліди гончарного, ковальського та ливарного ремесел.

За даними літописів часів Київської держави, племена слов'ян різнилися між собою звичаями і побутом, «имяху потому обычаи свои закон отцов своих и преданья, каждо свой нрав» (Лаврентіївський літопис). Займалися вони переважно землеробством, вирощували сільськогосподарські культури, молотили на ручних жорнах, розводили худобу, займалися полюванням, рибальством.

Слов'яни, як і їхні численні сусіди, були язичниками. Як провідну верховну силу славили бога Сонця, вірили в існування всіляких інших надприродних істот, які нібито живуть у болотах, лісах, на полях, у джерелах, помешканнях людей. Між цими надприродними істотами були добрі і злі, які могли вселятися в людину і викликати різні хвороби. Уже в ті часи серед слов'ян були чоловіки і жінки, які краще за інших знали цілючі властивості рослин, уміли допомагати при ушкодженнях. Це були волхви, знахарі, відуди. Слов'янська релігія мала свої обряди, святилища (капища, які будувалися зазвичай із дерева на берегах річок і озер). Культові обряди, як і обряди інших стародавніх народів, передбачали також заходи гігієнічного характеру. Дослідники давнього побуту східних слов'ян вважають, що місцем культу в них були лазні.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (IX–XIII ст.)

Передумови утворення власної держави на українських землях пов'язані з Великим розселенням слов'ян у V–VII ст. Територію сучасної України заселили племена, які згодом об'єдналися у сім племінних союзів, – поляни, деревляни, сіверяни, волиняни, (бужани, дуліби), тиверці, уличі і білі хорвати. Перший досвід об'єднання в союз пов'язаний із VII ст., коли західні племінні союзи об'єдналися в Дулібський племінний союз, що був недовговічним.

Більш міцним виявилось об'єднання навколо полянського союзу, де на межі VI–VII ст. був заснований Київ, сформувалась династія Києвичів. У другій половині IX ст. Середнє Подніпров'я і земля полян стали потужним центром консолідації для місцевих племінних утворень, а князі Аскольд і Дір були правителями досить міцної, хоч і порівняно невеликої держави.

Подією, яка засвідчила наявність у русичів держави зі столицею в Києві, став похід князя Аскольда на Константинополь у 860 р. і підписаний унаслідок цього договір із Візантією. Облога слов'ян змусила ромеїв піти на поступки північним сусідам. Джерела фіксують назву держави як Руська земля.

Відомо, що Аскольд прийняв хрещення, побудував християнську церкву св. Іллі в Києві, але не навернув населення в православ'я. Правління Аскольда і Діра завершило перший етап будівництва держави на наших землях і підготувало наступний, пов'язаний із Київською державою на чолі з Рюриковичами.

У 882 р. до Києва з військом прийшов новгородський правитель Олег, який належав до варягів. Так русичі називали норманів, своїх північних сусідів, які були учасниками багатьох подій історії північних слов'янських племен.

Літописець зазначає, що Олег вбив правлячих у Києві Аскольда і Діра, об'єднав під своєю владою більшу частину східнослов'янських земель в єдину державу і проголосив столицею Київ. На карті Європи з'явилася значна за площею держава, центр якої знаходився саме на українських землях. Це спонукало їх вступити в більш активні політичні, військові, економічні та культурні відносини як усередині слов'янського світу, так і з неслов'янськими сусідами: фіно-уграми, тюрками, греками (візантіяцями) та ін.

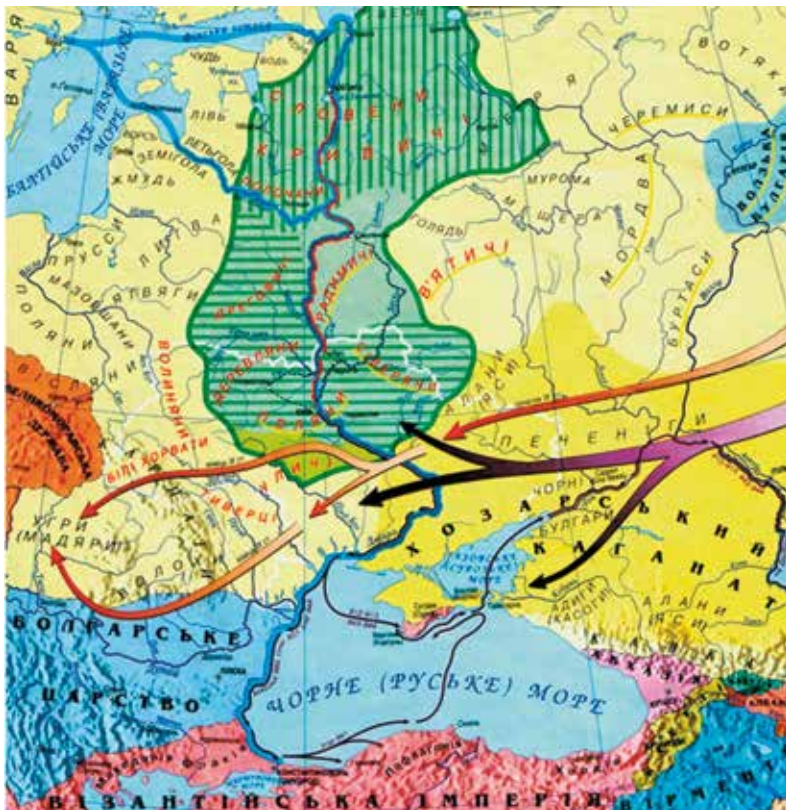

Рис. 63. Київська держава наприкінці IX–X ст.

Основні періоди історії Київської держави

1. Період становлення і формування територіальних та ідеологічних основ, зміцнення влади князів київських:
 - » Олег – 882–912 рр.
 - » Ігор – 912–945 рр.
 - » Ольга – 945–957 рр.
 - » Святослав – 957–972 рр.

Рис. 64. Київська держава у роки князювання Ольги і Святослава (945–972 рр.)

На цей час припадає поява у другій половині IX ст. слов'янської абетки – кирилиці. Незважаючи на те, що до хрещення на Русі вже були передумови розвитку власної писемності, та її становлення відносять саме до цього періоду. Підлегли Болгарського

царства, грецькі ченці Константин, у чернецтві Кирил (827–869 рр.), і брат його Мефодій (бл. 815 – 885 рр.) спочатку склали глаголицю, а пізніше кирилицю. Їхні учні завершили формування слов'янської абетки. Метою було поширення християнства серед язичників-слов'ян, просвітництво через слово Боже, для чого його необхідно було донести в писаному, книжному вигляді. Першою формою писемної мови стала церковнослов'янська, якою перекладали тексти з грецької, болгарської, латини.

2. Період розквіту держави, пов'язаний із прийняттям християнства і становленням церкви, різними реформами, які зміцнили центральну княжу владу, розвиток міжнародних зв'язків і престижу.

- Володимир Великий – 980–1015 рр.:
 - » прийняття християнства як державної релігії, зміцнення влади династії завдяки появі єдиної релігії й ідеології;
 - » початок будівництва кам'яних церков;
 - » заснування першої школи при церкві для дітей знаті;
 - » карбування перших монет (із символом влади Рюриковичів – тризубом);
 - » будівництво укріплень на східних кордонах від печенігів.

Одним із найбільших і знакових досягнень Володимира Великого є прийняття християнства як державної релігії у 988 р. До цього християнство вже було відомим на наших землях. Християнські джерела свідчать, що на початку I тис. з проповіддю в Криму і Подніпров'ї побував апостол Андрій Первозваний. Через римські, пізніше візантійські володіння в Криму, християнські громади з'явилися на Півдні України. Хрещення прийняли князі Аскольд, Ольга. Але тільки Володимир, прийнявши християнство, вдалося зміцнити його як державну релігію. Велике значення для поширення ідей християнства в Київській Русі мали її давні зв'язки з Болгарією – посередницею в передачі культури, писемності та релігійної літератури. До кінця X ст. Русь-Україна почала активно взаємодіяти з візантійською економікою і християнською культурою.

Прийняття християнства Київською державою, а також ідинастичні шлюби мали важливі політичні наслідки. Вони сприяли централізації держави і зближенню її з християнськими країнами (Візантією, Болгарією, Чехією, Францією, Англією, Німецькою імперією, Грузією, Вірменією та ін.). Усе це було поштовхом до розвитку культури, освіти, науки.

- Ярослав Мудрий – 1019–1054 рр. :
 - » перший писаний закон русичів – «Руська Правда» або «Правда Ярослава», – уніфікація правового простору і подолання язичницьких традицій;
 - » зміцнення православної церкви: заснування в Києві митрополії, будівництво найбільшого в державі собору – храму св. Софії, підтримка чернецтва і заснуван-

ня монастиря на Київських горах Антонієм і Феодосієм, відкриття монастирів і майстерень з перекладу та переписування книг при них;

- » значне розширення кордонів держави завдяки завоюванням, розгром печенігів;
- » розбудова Києва;
- » «шлюбна дипломатія» як запорука зміцнення міжнародних зв'язків.

Ярослав Мудрий, третій син Володимира I Святославича, прославився як один з найосвіченіших князів Русі-України. Витративши молодість на боротьбу за престол, зрілі роки князь присвятив просвітництву і зміцненню християнства.

Внаслідок важкої травми Ярослав сильно кульгав, а наприкінці життя вже не міг пересуватися без сторонньої допомоги. У 1036–1037 рр. Київ оточили потужними кріпосними стінами і стали називати містом Ярослава. Пізніше побудували Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення, храм святої Софії і монастирі святих Георгія та Ірини. За свідченням літописців, Ярослав Мудрий говорив на п'яти мовах, а книги «читав часто і в ночі і дні». З волі князя слов'янською мовою перекладали грецькі трактати, що склали знамениту бібліотеку храму Софії Київської. Його онука Янка Всеволодівна в 1086 р. заснувала жіночу школу при Андріївському монастирі.

Ярослав Мудрий започаткував писане законодавство, приступивши до створення кодексу, уперше оприлюдненого під назвою «Руська Правда» і доповненого наступними поколіннями князів. Згодом усі редакції «Правди» об'єдналися в збірнику «Закон Руський», де вміщено правила, що стосувалися захисту життя і майна княжих дружинників, становища залежних людей, обов'язкового і спадкового права, в тому числі і для всіх мешканців Русі.

За правління Ярослава Мудрого Київська держава досягла високого міжнародного визнання. «Не в поганій країні вони були владиками, але в руській, яка відома і чутна у всіх кінцях землі», – сказав про спадкоємців Ярослава митрополит Іларіон.

Рис. 65. Гобелен-триптих
«Київська Русь».

Л. Козаченко,
1982 р.

3. Період кризи і час занепаду центральної влади, розвиток феодалних інститутів (поява вотчинного землеволодіння, зміцнення окремих гілок Рюриковичів і зростання князівської еліти на місцях), посилення зовнішньої загрози (боротьба з половцями):

- » Ізяслав Ярославич – 1054–1068 рр.
- » Триумвірат Ярославичів – 1068–1072 рр.
- » 1072–1113 рр. – занепад влади київського князя і посилення децентралізації
- » Володимир Мономах – 1113–1125 рр.
- » Мстислав Володимирович – 1125–1132 рр.

У другій половині XI ст. відновилася боротьба за київський престол. Постійні міжусобиці і набіги половців призвели до послаблення держави. Великий князь Київський Володимир II Мономах та його син Мстислав Володимирович стримали розпад держави, змогли відновити і навіть примножити деякі досягнення культури. Але після смерті Мстислава місницькі інтереси князів, які зміцнювали свої вотчини, призвели до ослаблення влади київських князів.

4. Період політичної та економічної децентралізації, формування удільних князівств (Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Галицьке, Волинське) – 1132–1240 рр.

Події, які прискорили занепад держави:

- » занепад торгового шляху із варяг у греки;
- » 1169 р. – напад на Київ Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського, вивезення з міста християнських святинь;
- » 1236–1240 рр. – монгольська навала і захоплення Києва у 1240 р., що призвело до остаточної втрати столичного статусу та економічного занепаду міста майже на три століття.

Основні джерела з історії медицини і лікування в Русі-Україні

Письмові джерела:

- Візантійські хроніки, твори арабських мандрівників і письменників, твори польських і німецьких хроністів, болгарських богословів.
- Особливо цінним джерелом про медичні знання, з якими знайомилися русичі, був «Шестоднев» Іоанна Болгарського.
- Найбільш інформативними є літописи:
 - «Повість временних літ» (складена у 1113 р. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором) – перший письмовий опис історії слов'ян та їхньої держави, де містяться дані про побут, культуру як знаті, так і простого населення, «Київський літопис», 1199–1200 рр., – продовження «Повісті...»

Законодавчі пам'ятки:

- » «Руська Правда», яка має кілька частин – «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів» і «Статут» (1113 р.), які висвітлювали зміни в соціальному житті Київської держави.

Релігійні джерела:

- » Києво-Печерський патерик (XIII ст.) – збірник житія святих, ченців Києво-Печерського монастиря; житія святих, які не ввійшли до цієї збірки – «Ізборник» (1073 г.), де поряд з релігійними текстами міститься опис життя князів .
- » Медичний трактат грецькою мовою «Мазі» (XII ст.), який написала Євпраксія, дочка князя київського Мстислава Володимировича.

Речові джерела: пам'ятники архітектури, фортифікації і дані археології.

Київська держава в період Середньовіччя була однією з найзначніших держав Європи. Виникнувши у IX ст. на місці невеликих князівств, вона швидко стала могутньою державою, яка мала розвинену культуру, зокрема медицину. Культуру Русі-України збагачували контакти як із Заходом, так і зі Сходом.

Особливо важливими були досить тісні зв'язки з Візантією – найбільшою християнською державою, яка в економічному та інтелектуальному відношенні тривалий час була лідером у середні віки.

Ці зв'язки значно розширилися і зміцнилися після прийняття християнства (X ст.), хоча тісні відносини з ромеями, які супроводжувалися проникненням досягнень античної культури, почалися ще в дохристиянські часи. Це відносилось і до медицини, яка в той час зовсім не обмежувалася знахарством або застосуванням народних засобів лікування. Вона була складовою частиною культури, живилася її досягненнями, відповідала її загальному рівню.

У Русі-Україні можна виділити дві основні форми медицини, які перетиналися і співіснували:

- народна, заснована на язичницькій традиції; люди, які нею займалися, називалися чарівниками і знахарями;
- офіційна медицина (підтримувана владою, яка розвивалася з оформленням держави і прийняттям християнства).

Її можна умовно поділи на дві гілки:

- » церковна, яка об'єднувала християнське (православне) вчення про хвороби і практичний досвід їх лікування, що не суперечив цьому вченню. Її носіями були як місцеві слов'яни, так і греки (візантійці), яких запрошували князі, особливо на першому етапі поширення християнства;

- » світська, яку представляли люди релігійні, але вони не мали духовного сану; лікарі, що жили в миру. Сюди можна віднести іноземну медицину: поодинокі представники інших держав і релігій (наприклад, німці, поляки, вихідці зі Сходу), які також займалися лікуванням.

Народна медицина в Русі-Україні

Народна медицина в Русі-Україні, як і в цілому у східних слов'ян, була частиною язичницької культури, а традиції народного лікування склалися століттями. З часів зародження вона відрізнялася від інших видів медицини тим, що поєднувала в собі знання цілющих властивостей природних речовин і віру в чудодійні сили.

Рис. 66. Амулет від хвороб, знайдений у районі Заслав'я.

Свердла, зубила та пінциети, які використовувалися в хірургічній практиці слов'ян у XII–XIII ст.

Медицинський текст на бересті. Русь-Україна

До нашого часу дійшли передані в усній формі замовляння, зверненні до язичницьких божеств, здатних прогнати хворобу.

Лікарі-знахарі називалися волхвами, чарівниками, ведунами, чаклунами, відьмами. В народі їх вважали посередниками між людиною і таємничими силами природи, боялися та вірили, що вони можуть повернути таємниці природи як на благо, так і на шкоду людині. Вони займалися різними магічними приворотами та відворотами, лікарською справою, ворожінням, напусканням і зняттям порчі тощо. До них зверталися по медичну допомогу не тільки прості люди, а й князі та члени князівських родин.

Медицина язичницької Русі-України втілювалася в магії волхвів. Вони володіли таємними знаннями. В Київській державі здебільшого волхви були єдині, хто знав хоч якісь прийоми лікування. Усамітнено проживаючи в лісах, вони використовували цілющі сили природи з різними цілями. У давній літературі волхвами називали прихильників усього таємничого і незбагненого (служителів дохристиянських культів,

знахарів, відунів, відьом, східних мудреців і звіздарів). Арабський письменник Ібн Руста писав, що *«волхви іноді наказують царю русів принести їх творцеві жертву, яку вони забажають: жінок, чоловіків, худобу. А якщо знахарі наказують, то не виконати ці накази ніяк неможливо. Взявши людину або тварину, знахар накидає їй на шию петлю, вішає жертву на колоду і чекає, поки вона не задихнеться, і потім говорить, що це жертва Богу»*.

Волхви, які складали основну частину жрецького стану дохристиянської Русі-України, займалися, крім того, і лікарським знахарством. У цьому їм допомагали жінки (відьми, від слова відати – знати), яких пізніше, у XII ст., вже у християнській літературі, називали *«бабы богомерзкие»*. Волхви мали знати цілющі властивості трав. Це знання було результатом спостережень, які велися, починаючи, мабуть, ще від первісного суспільства. Правомірно вважати, що волхви були цілителями, лікували людей раціональними засобами народної медицини з використанням деяких досягнень давніх греків. Про це свідчать і записки арабських учених (арабського мандрівника Ахмед Ібн-Фадлана, який у 20-х рр. X ст. відвідав волзьких булгар, де бачив русів, арабський письменник Ібн Руст або Ахмед Ібн-Даста, який близько 30-х рр. X ст. записав відомості про слов'ян та їхніх сусідів).

Дії волхвів представляли собою магичні способи лікування, різні за ступенем «мудрості»: від простого неосвіченого знахарства до майже наукової прогностики.

Фантастичні описи живої і мертвої води, які так часто повторювалися в переказах, ґрунтувалися на знаннях про цілющі сили цілком реальної мінеральної води. Звичний для сучасної людини Нарзан у давнину називали богатир-питвом або кислою водою. Знахарі рекомендували його для зміцнення здоров'я після тяжкої недуги або радили пити людям слабкої статури.

Як оповідають биліни, волхви зцілили Іллю Муромця, який, імовірно, заслаб за 33 роки сидіння на печі. *«Испив чарочку питьица медвяного»*, молодик зміг повернути собі богатирську силу.

Напої на основі меду були основним лікувальним засобом знахарів. Гаряча суміш меду з кобилячим молоком виліковувала застуду. Схожою дією наділяли панти оленя і риб'ячу печінку, яка містить велику кількість вітаміну А. Сирою печінкою язичницькі знахарі виліковували курячу сліпоту. Це захворювання характеризується нагноєнням і пошкодженням рогівки ока, внаслідок чого людина в сутінках втрачає гостроту зору. Вночі хворі нічого не розрізняють і абсолютно безпорадні. Хвороба була відома ще в Давньому Єгипті, згадувалася в «Гіппократовому збірнику», де як ліки рекомендували з'їдати бичачу печінку з медом.

Волхви надавали допомогу кожному, хто до них звертався, не вимагаючи платні. Простий люд, щоб позбавитися від недуги, віддавав перевагу лікуванню, а представники знаті частіше цікавилися ворожінням.

Рецепти язичницьких лікарів узагальнені в численних травниках і лікарських порадиниках, складених після хрещення Русі монастирськими переписувачами. До на-

шого часу збереглося не більше 250 старовинних рукописів. З текстів можна уявити різноманітність ліків, які виготовляли з усього, що надавала природа. Вважали корисними полин, багно (богульник), кропиву, подорожник, бодягу, цибулу, часник, хрін. З липи використовували квіти, з берези – листя, з ясеня – кору. Настій ялівцевих ягід служив для знезараження ран, а під час епідемій підпаленими гілками цього чагарника обкурювали приміщення з метою профілактики.

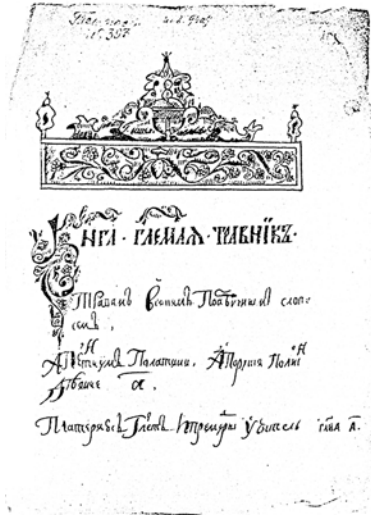

Рис. 67. Сцена траволікування: досвід і знання слов'янських народів у лікуванні травами. Лікування. Текст із давньоруської лікарської книги за списком XVIII ст.

Широко використовували мінерали як талісмани, порошки для прийому всередину. Майбутні матері носили кулони з яхонтом (застаріла назва мінералу корунду). Від різі в животі рекомендували розтертий хризоліт. Волхви знали і використовували цілющу силу мідного купоросу, срібла, скипидару, селітри, миш'яку, ртуті, сурми, оцту.

Народні лікарі вміли робити кровопускання, трепанації черепа, а також лікувати травами, накладати лубки; рани лікували за допомогою різних мазей, припікання.

Медичною і ветеринарною допомогою на території давньої України займалися переважно волхви, ведуни і кметі. Кметями називали усебічно обдарованих людей, які вміли допомогти і навчити. Набутий досвід лікарі передавали з покоління в покоління. Спадкового лікаря в народі називали ученим лікарем, якого поважали і ретельно виконували його настанови.

Медичні знання слов'ян були на високому рівні. Цілющі властивості рослин, які сучасні вчені відкрили порівняно недавно, наші предки вивчали упродовж століть і передавали з покоління в покоління. Велику популярність мали ліки, приготовані з рослин: полину, кропиви, подорожника, багна, злоненависника (бодяги), цвіту липи, листя берези, кори ясени, ялівцевих ягід, а також цибулі, часнику, хрону, березового соку тощо.

Вживали мазі з живих рослин, насіння, коріння, квітів. Були відомі олії троянди, лілеї, липи, горіха, бука, гірчиці, абрикоса і сливи, а також із насіння дикої груші та яблуні. Готували порошки не тільки з рослин та різних їхніх частин, а й з мінералів і кісток. Тодішнім лікарям були відомі стимуляційні, протизапальні, заспокійливі і знеболюючі трави (валеріана, блекота, мак, дурман, беладона), які застосовували у різних пропорціях, що довало змогу робити оперативні втручання на кінцівках, черевній порожнині і черепі.

Слов'яни дуже часто вирощували лікарські рослини, заготовляли їх і продавали сусіднім народам. Серед таких трав були валеріана, будяк, чебрець, часник, лопух, глід, пустирник, деревій і звіробій. Останній наші пращури шанували особливо і не помилилися. Сучасні вчені отримали з нього сильний антибіотик іманин, якого «боятися» стрептококи, дифтерійна паличка, збудники правця і газової гангрені. Вважалося також, що часник у поєднанні з медом і бджолиним воском запобігає виникненню тромбів і має яскраво виражену знезаражувальну дію. До речі, часник і черемша в слов'янській народній медицині посідали одне з перших місць, тому що вважалися перевіреним засобом від безлічі хвороб. Ними лікували навіть зміїні укуси.

Слов'яни знали правила збирання рослин. Зібрані в середині дня – краще зберегіалися, бо роса на них уже висохла, в нічний (під час молодика) – містили більше корисних речовин, які накопичувалися саме після заходу сонця. Коли наставав час запасати лікарські трави, слов'яни вдавалися і до магічних обрядів, і збирали рослини або у полудень, або вночі, під час молодика.

Знахарі добре знали не тільки особливості рослин, але були обізнані і про властивості засобів тваринного походження. Серед ліків тваринного походження особливо місце посідали мед, сира печінка тріски, кобиляче молоко.

Згодом досвід народної медицини був узагальнений у численних травниках і лікарських порадах, більшість яких були складені після прийняття на Русі християнства і поширення грамотності.

Народна медицина слов'ян та профілактика хвороб

Волхви не тільки вміли боротися навіть із важкими захворюваннями, а й займалися їхньою профілактикою. Наприклад, під час епідемії чуми знахарі радили кілька разів на день намазувати своє тіло соком часника, щоб уникнути попадання в організм чумної бактерії.

Зведення давніх правил здоров'я

Волхви і знахарі підходили до лікування комплексно. Вони не тільки застосовували лікарські засоби, а й давали поради щодо здорового способу життя. Цих заповідей дотримувалася більшість слов'ян, тривалість життя яких була набагато вищою, ніж інших народів. Заповіді були емпіричним висновком, заснованим на життєвому досвіді, але є актуальними настановами дотепер.

Сім «заповідей здоров'я» давніх слов'ян

- Не об'їдатися і харчуватися відповідно до віку.
- Займатися тим, що цікаво.
- Багато рухатися.
- Спати в прохолодному приміщенні.
- Постійно тренувати мозок.
- Любити близьких.
- Уникати самотності, злоби і ненависті.

Офіційна медицина в Русі-Україні

Новий етап у лікуванні почався з розвитком писемності і прийняттям християнства у Київській державі. Як і будь-яка монотеїстична релігія, християнство не відрізнялося терпимістю до поган (язичників). Заняття волхвуванням вважалося злочинним діянням, а знахарі жорстоко переслідувалися. Але поширення християнства зайняло чимало часу, бо довго змішувалося з язичницькими традиціями попереднього періоду. Це відобразилося і на практиці лікування. Поряд з вченням християнства про духовні причини хвороб, принципово новим розумінням хвороби і ставленням до неї у пріоритеті стали церковні таїнства, молитви для лікування. У народній свідомості і повсякденні зберігали своє місце волхви, відуні, знахарі.

Періодом політичного і культурного піднесення Русі-України було правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Закладені у цей період традиції не були втрачені і розвивалися за їхніх наступників.

Письмові джерела фіксують поняття, яким називали лікарів, – лічці. Про них ідеться в «Правді Ярослава» – законодавчій пам'ятці; в «Ізборнику» – збірнику релігійних текстів, у якому поряд з перекладами фрагментів біблійних книг і творів візантійських письменників, були перелічені деякі хвороби і наведені відомості про їх лікування, рекомендації щодо дотримання тіла в чистоті, поради щодо харчування у різні пори року.

Однією з найпопулярніших книг XI ст. був «Ізборник Святослава». Перекладений із грецької мови в Болгарії, він двічі переписувався на Русі (1073, 1076 рр.) при сині Ярослава Мудрого князі Святославі, звідки й отримав назву. «Ізборник» за змістом вийшов за рамки початкового завдання (пов'язати суспільні відносини на Русі з нормами нової християнської моралі) і набув ознак енциклопедії. В ньому також описані деякі хвороби, що відповідають уявленням того часу, про їхні причини, лікування і попередження, наведені поради про харчування («си́лы в ово́щи велики», або «*питье безмерное*» само по собі «*бешенство есть*») і рекомендації тримати тіло в чистоті, систематично митися, проводити обмивання.

В «Ізборнику» йдеться також про лічців-різалників (хірургів), які вмели розрізати тканини, ампутувати кінцівки, інші хворі або змертвілі частини тіла, робити лікувальні припікання за допомогою розпеченого заліза, лікувати пошкоджене місце травами і мазями. Описано навіть ножі для розтину і лікарські точила. Водночас в «Ізборнику» наведені й недуги невеликовні, перед якими медицина того часу була безсилою.

Лікарі спеціалізувалися на цілєнніх різних хвороб, у тому числі шкірних і внутрішніх. Також були костоправи, почечуйної справи майстри (лікування геморою).

До наших днів дійшло близько 250 руських травників і лікарських порадників. У них містяться описи численних традиційних методів лікування як часів дохристиянських, так і християнського періоду.

Отже, з розвитком християнства лісових чаклунів змінили народні лікарі, які називалися лічці.

Церковний статут Володимира Великого, прийнятий у 996 р., проголосив лікарні церковними установами, а самих лічців (лікарів) – людьми церковними, підлеглими єпископу.

Із впровадженням писаного законодавства при Ярославі Мудрому склався стан вільних лікарів, які лікували князів і бояр за солідну плату. Незважаючи на те, що засоби приватних лікарів виходили з традицій народної медицини, придворні лікарі трималися незалежно від знахарів, не визнаючи і монастирських лічців.

Представники різних професій зосереджувались у містах, серед них були й ті, які займалися лікувальною справою. Вони спеціалізувалися на лікуванні ран, переломів (різальники), пусканні крові (рудомети), видаленні зубів (зубоволоки), лікуванні очей, допомагали породіллям. Ці народні лічці користувались довірою у населення і представників влади. Часто лікування проводили в лазнях.

«Руська Правда» свідчить про значення здоров'я людини і турботу про нього. Людина, яка завдавала шкоди здоров'ю іншій, мала сплатити штраф до державної скарбниці і видати потерпілому гроші для оплати за лікування. В законі уперше йдеться про право вимагати відшкодування збитку з людини, яка завдала каліцтво не тільки тому, кому було завдано збитків, але і до скарбниці держави, а також право лікаря (лічця) брати винагороду за надану допомогу, так звану мзду. Якщо людина отримала каліц-

тво у бійці, то кривдникові належало виплатити 3 гривні потерпілому і винагороду кожному, хто візьметься лікувати рану.

Лічці стали організаторами сімейних шкіл, у яких медичні знання переходили від батька до сина. Передаючи свої знання, вони строго берегли таємницю лікування усередині сімейних шкіл.

Лічці успадковували значний досвід попередніх поколінь язичницьких лікарів і широко використовували в своїй справі не тільки рослинні засоби (такі як листя берези, часник, полин, хрін, подорожник, цибуля, чемериця, чорниця тощо) і різні магічні замовляння, але і продукти тваринного та мінерального походження. Наприклад, розтертий у порошок хризоліт застосовувався при сильних болях у животі, а жінкам для полегшення пологів рекомендували носити рубін. Та найвідомішим цілющим засобом і дотепер стає так звана кисла вода або Нарзан. Назва означає богатир-вода.

Крім місцевих світських лікарів, були в Русі-Україні також іноземці, які через різні обставини опинилися на її території.

В Києво-Печерському патеріку, який описував життя ченця Агапіта, згадується лікар-вірменин. Будучи «зело хитрим во врачевани, яко прежде не было таково», він ставив діагноз відповідно до пульсу, звертав увагу на зовнішність пацієнта. В описі лікарської діяльності Агапіта про нього ще буде сказано.

Придворний лікар чернігівського князя Святослава Давидовича (відомий далі як ченець Нікола Святоша) також завоював славу «зело искусного во врачевани».

Монастирі та їхнє значення у розвитку медицини і лікування

Князь Володимир Великий, прийнявши хрещення, будував церкви і лікарні, запровадив десятину для убогих, сиріт, старих і немічних. Розвиток християнства і християнської церкви продовжив Ярослав Мудрий. При ньому була заснована Київська митрополія, сформувалася адміністративна система управління церквою. При церквах і монастирях були засновані скрипторії – майстерні з переписування рукописів. Вони стали культурними центрами Русі-України, осередками знань, зокрема медичних. Сюди надходили античні і ранньосередньовічні медичні рукописи.

З ініціативи князя був зведений Софійський собор, який відіграв особливу роль у зміцненні позицій християнства в Київській державі. В XI ст. стала розвиватися монастирська медицина, з'явилися монастирські лікарні. Як і в історії католицької середньовічної Європи, догляд за хворими і стражденими, усіма нужденними, був невід'ємною частиною християнського служіння ченців.

На території України перші монастирі виникають у Криму ще в період римського панування, пізніше – у Візантії. Після хрещення Русі Володимиром виникають монастирські обителі і в інших регіонах.

Але найбільшу популярність в історії Русі-України отримав монастир, який виник на Київських горах у роки правління Ярослава Мудрого.

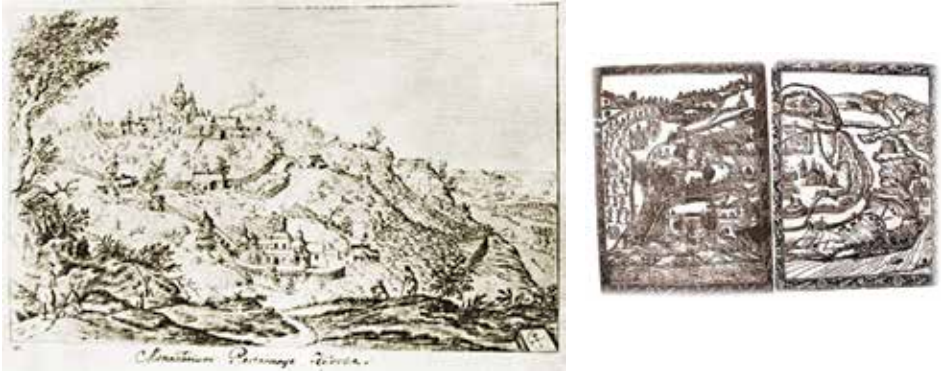

Рис. 68. Києво-Печерський монастир на малюнку Абрахама ван Вестерфельда, 1651 р.

Сучасна назва – Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, – один із перших за часом заснування монастирів Київської держави. Заснований у середині XI ст., за правління Ярослава Мудрого, ченцем Антонієм, родом з Любеча, та його учнем Феодосієм

Його засновником був Антоній (бл. 983–1073 рр.), родом із Любеча на Чернігівщині. Він прийняв чернечий постриг в одному з афонських монастирів і після декількох років перебування на Афоні повернувся на рідні землі. Побудував першу печеру для усамітненої молитви на горі за Києвом, куди стали стікатися інші пустельники. Антоній, таким чином, дав життя Києво-Печерському монастирю, який значно розрісся за кілька десятиліть. Утворилися Дальні печери, засновані Антонієм, і Ближні, засновані його учнем Феодосієм.

Антоній приніс у монастир знання і досвід, отримані на Афоні. Це півострів на північному сході Греції, де нині розміщуються 20 монастирів. Півострів територіально входить до Греції, але має автономію. За часів Антонія монастирів було менше, але вже тоді вони ставали школою чернецтва для багатьох поколінь ченців, зокрема зі слов'янських земель. Підпорядковувалися вони грецькій (візантійській) церкві на чолі з патріархом у Константинополі, тому традиції ученості цієї держави також активно сприймалися чернецтвом.

Відомості про Антонія загалом містяться у «Повісті временних літ» та Києво-Печерському патерику. Зокрема, в літописі про нього йдеться: «Яко же бо он, великий, покрываа свою святость, больныа исцеляше от своае яди, мияся тем врачевное зелие подаваа, и тако здрави бываху молитвою его». Хоча про методи лікування Антонія більше не сказано нічого, стає зрозумілим, що він застосовував, висловлюючись сучасною мовою, тільки терапевтичні та психотерапевтичні засоби лікування.

Рис. 69. «Пречудний лічець» Антоній та його учень преподобний Агапіт, який вилікував онука Ярослава Мудрого, майбутнього київського князя Володимиром Мономахом.

Лікування хворих: купання у цілющому джерелі. Медична практика часів Київської держави

Соціальне служіння монахів не було самоціллю. Вони прагнули усамітнитися від світу, але їхній духовний досвід приростав і практичними знаннями. Монастир поступово ставав духовним і культурним центром держави.

У монастирі допомогу насамперед надавали хворим ченцям, багато з яких там і помирали. Окремі келії призначалися для тяжкохворих, за якими брати доглядали цілодобово.

Згодом при монастирі виникає богадільня, де ченці надавали допомогу і мирянам. Люди, що страждали заразними, шкірними та психічними захворюваннями, приходили сюди з усієї Русі, незмінно отримуючи допомогу і надію на зцілення.

Саме Києво-Печерський патерик містить перелік вимог до ченців, які лікували або доглядали за хворими. Лічці повинні були, крім догляду за хворими, виконувати найтяжчу чорну роботу; бути терпимими у поводженні з ними; не піклуватися про особисте збагачення. Монастирські лікарі повинні були дотримуватися лікарської моралі. Наприклад, проявляти самопожертву, добросердя, гуманність, уважність до усіх, хто звернувся по допомогу. Вони не мали права відмовитися від особистої участі у процесі лікування, часом виконуючи найбруднішу роботу. «Церковна клятва Гіппократа» вимагала від лікаря терпимості до важкохворих, чуйності стасовно до одержимих. Не підлягало обговоренню питання про оплату, марнославство і турботу про власний добробут. Унаслідок відчуженості від усього, що стосувалося власної особистості, представники монастирської медицини користувалися повагою в народі.

Рис. 70. «Києво-Печерський патерик» – зібрання життєписів ченців Києво-Печерського монастиря від часу його заснування, укладений у XIII ст. та уперше надрукований у 1661 р.

Києво-Печерський патерик містить інформацію про лікарську етику, засновану на християнському вченні та моралі: лічець повинен бути зразком людяності аж до самопожертви.

Нагадаємо, що це стосувалося ченців Печерського монастиря, які прославилися даром цілительства: патерник містить численні розповіді про таких ченців. За свої чесноти деякі з них згодом були канонізовані православною церквою. Найбільш відомими є Агапіт і Даміан.

Рис. 71. Лікування в Русі-Україні.

Медицина у Київській державі IX–XIII ст. Монастирська лікарня

Агапіт, монах і монастирський лікар, один з учнів Антонія (пом. у 1095 р.), завоював прихильність киян завдяки «безмездной», тобто безкоштовній лікарській допомозі усім нужденним.

У Київській державі медичною практикою займалися також іноземні лікарі. Вони приїжджали зі східних регіонів (Вірменія, Сирія та ін.) і, звичайно ж, поряд з візантійською, були знайомі і з арабської медициною. Таку ж популярність як Агапіт, мав у Києві ще один лікар, про якого літопис повідомляє, що був він *«арменин родом и верою, хитр бе врачеванию, яко таков не бе прежде его»*. Цей лікар нібито тільки поглянувши на хворого ставив діагноз та робив прогноз хвороби, *«еже только видел болящего, познаваше и поведа ему смерть, нарек ему день и час»*.

Літописець описав суперечку, яка виникла між лікарем-вірменином і Агапітом. Вірменина, який прийшов до хворого Агапіта та передбачив по пульсу *«и емь его за руку, рече»*) його смерть на третій день, він викриває у відсутності лікарської майстерності. Водночас до Агапіта з Києва прийшов хворий. Перемагаючи себе, ченець встав і дав йому ліки, які сам приймав, та показав їх вірменинові – *«се есть зелие, разумей и виждь»*, запропонувавши визначити їх. Вірменин помилився, вважаючи ліки іноземними, привезеними з Александрії (факт дуже важливий, який свідчить про тісні зв'язки Київської держави з Візантією, контакти місцевих медиків зі своїми зарубіжними колегами). Це викликало негативну реакцію Агапіта: *«Посмеав же ся блаженный невежество его, дасть зелие болящему, и тогда здрава сотвори»*.

Суперечка Агапіта з лікарем-вірменином (по суті, медичний диспут) закінчилася сваркою, і ченець вигнав його зі своєї келії. Але коли Агапіт помер, вірменин прийшов до Печерського монастиря і, з повагою, в пам'ять про нього, постригся у ченці. Він до кінця своїх днів жив і помер у Києво-Печерському монастирі.

Своєрідний медичний диспут Агапіта і вірменина можна розглядати і як свідчення певної конкуренції між монастирськими і мирськими лікарями. Ця конкуренція виникла ще й тому, що монастирські лікарі надавали допомогу безкоштовно, а мирські (світські) – за платню.

Як зазначається у патерику, одного разу тяжкохворий Володимир Мономах запросив до себе Агапіта, але той відмовився залишати монастир і надіслав володареві своє зілля, яке швидко допомогло, і цілений князь надіслав у монастир багаті дари. Однак лікар не прийняв підношень, порадивши віддати князівські подарунки бідним мирянам. *«I почули в місті, – зазначено в патерику, – що в монастирі є якийсь лічець, і багато хворих приходили до нього і видужували»*. Згадується в патерику і преподобний Аліпій або Алімпій, який був відомий передусім як іконописець, але прославився і як цілитель. Він виліковував маззю прокажених після того, як їх не могли вилікувати волхви і невірні люди. Чернець успішно лікував проказу, користуючись маззю власного приготування.

Рис. 72. Цілительство в Русі-Україні. Монастирський «лікарський льох» – своєрідна аптека.

Сцена лікування хворого «чепучинним сидінням» (потогінна процедура). Мініатюра з «Вертограда» за списком XVII ст.

Монастирська медицина, яка набирала обертів, особливо боролася з народною медициною. Вона зводила дії магів і чарівників, а також іноземців, які були іновірцями, до бісівської справи. Чаклунів, відунів та інших активно переслідували. Спійманих іноді навіть спалювали на вогнищах. Ці заходи були схожі на дії європейської інквізиції. Але, незважаючи на запеклу боротьбу, лікування на Русі так і не стало церковним привілеєм. Це видно із джерел, у яких продовжує згадуватися народне лікування та медицина. З часом ці два напрями набували все більше відмінностей і відокремились один від одного.

Санітарна справа у Київській державі

За рівнем розвитку санітарної справи Київська держава у X–XIII ст. випереджала деякі країни Західної Європи. Про це свідчать розкопки стародавнього Новгороду – міста на півночі держави, де було знайдено близько 50 садиб, оснащених лазнями, водопроводами і водостоками. Окремі площі були покриті дерев'яними мостовими (X–XI ст.), у Західній Європі перші мостові з'явилися лише у XIV ст., а водопровід – у XV ст.

Особливе місце у житті русичів мала лазня (баня). Вона була невід'ємною частиною медико-санітарного побуту і здавна вважалася чудовим засобом лікування. На-

родні лікарі вже тоді зрозуміли, яку користь отримує організм при видаленні з нього шкідливих речовин разом з потом. Вологе гаряче повітря допомагало справлятися з простудними захворюваннями, піднімало настрій, справляло позитивний вплив на втомлену людину.

Рис. 73. Цілюща парова лазня.
«Мильна» трава

Лазня в будинку або садибі була найчистішим місцем. Там не тільки милися, але й приймали пологи, доглядали за новонародженими, лікували застуду, хвороби суглобів і шкіри, вправляли вивихи, робили кровопускання і «наклали горщики», прообрази сучасних лікувальних банок. У лазні знахарі вправляли вивихи, розтирали тіло лікарськими мазями, пускали кров, зціляли хвороби суглобів.

Перша згадка про лазню міститься в згаданому літописі від Нестора – «Повісті временних літ», яка датується 1113 р.

У ньому наведено розповідь апостола Андрія Первозванного про лазні: «Удивительное видел я в Славянской земле на пути своем сюда. Видел бани деревянные, и разожгут их докрасна, и разденутся, и будут наги, и обольются квасом кожевенным, и поднимут на себя молодые прутья, и бьют себя сами, и до того себя добьют, что едва слезут, еле живые, и тогда обольются водою студеною, и только так оживут». Як м'якучий засіб тут згаданий квас, який застосовували при вимочуванні шкір. В одному з «Ізборників» XIII ст. йдеться про рослинний м'якучий засіб – мильну траву.

Відомий учений і акушер Н. М. Максимович-Амбодик писав: «Руська лазня дотепер вважається незамінним засобом від багатьох хвороб. У лікарській науці XVIII ст. немає таких ліків, які були б рівними силою... лазні» (1783 р.).

Хірургічне мистецтво в Русі-Україні

У Русі-Україні, як і в країнах Західної Європи, хірургія вважалася ремеслом, на відміну від медицини, яка вивчає внутрішні хвороби. «Залізна хитрість» (хірургічне

мистецтво) лікарів і хірургів протиставлялася «хитростям зеленым» докторів, які лікували здебільшого коріннями і травами.

Наші предки були талановитими хірургами. Вони вміли вправляти вивихи, лікувати переломи, розкривати абсцеси, видаляти зуби і навіть ампутувати кінцівки. При хірургічному втручанні слов'янські лікарі застосовували природні анестетики – давали хворому опій або алкогольні напої, коріння мандрагори та інші знеболюючі засоби.

При перев'язках використовували сфагнум, білий мох, який є чудовим бактерицидним засобом, а пластиром була смола сосни або пластини берести.

Серед хірургів-різальників були костоправи, кровопускачі, зубоволоки. Вони проводили операції черепосверління, червосічіння, ампутації кінцівок. Присипляли хворого за допомогою мандрагори, маку або вина. Інструменти дезінфікували на вогні. Рани обробляли березовою водою, вином або золою, зашивали волокнами льону, конопель. Вміли робити тонкі нитки з кишок тварин.

У XI–XIV ст. до порожнинних операцій (череворозтину) різальники ставилися як до різання великого, приступали до цієї операції після довгої молитви богам. Для хворого така операція була пугалом страшніше страху. Зазвичай після неї він залишався в лікарні на пів року. Одужання в більш короткий термін вважалося дивом. У літописі XI ст. згадується про те, як князь Київський Святослав, син Ярослава Мудрого, загинув від різання желве (лімфатичного вузла).

У XV ст. слово «різальники» витіснило слово «цирульники». Воно походить від латинського *circus*. Так називали хірургію в університетах Франції, Італії та Польщі.

Розвиток хірургічної практики безпосередньо був пов'язаний із розвитком анатомічних знань. Виникнення анатомії в Русі-Україні, як і в інших країнах, було пов'язано насамперед з потребою надання лікарської допомоги при травмах і пораненнях, отриманих на війні. В описах хірургічних операцій з приводу збройних ушкоджень застосовували такі терміни, як розрізання тканин, розпластаність тілес.

Відомості з анатомії містяться у знаменитому «Шестодневі» Іоанна Болгарського (X ст.), який переписували на наших землях до XVIII ст. Особливо багато уваги приділено в «Шестодневі» серцю і мозку. Серце названо «князем і владикою» людського тіла. Міститься цікаве пояснення його «схилення на ліву сторону» тіла. Оскільки вона є більш «вітрянною», «повітряною», порівнянно з правою, то потребує збільшення ваги за рахунок серця. Рівновага досягається тим, що права частина тіла «нехудою поміць приємлет» від печінки, яка за формою так само «круговата», як і серце. Пізніше уявлення про життєвий цикл людини пов'язували насамперед з формуванням серця в її тілі. Відзначається особлива роль серця серед інших органів: серце «вогневидне», хоча «усередині себе не має жодної іскри». В описі рота згадані верхня і нижня губи «вус» і «брада», тверде небо викликає в автора асоціацію з небом, обителлю Бога. Такий символізм в анатомічних описах часто зустрічається в християнських творах. Так, тверде небо називали «світлиця», «палата», «небесник».

Епідемії в Русі-Україні

Особливою бідую Київської держави були епідемії інфекційних хвороб або «морів пошесті». Про повальні хвороби згадувалося в літописах. Тільки за період з XI до XVII ст. можна знайти відомості про 47 епідемій. Хворіли на чуму, холеру, лепру та інші хвороби. Центрами виникнення епідемій були прикордонні міста Новгород та Смоленськ, тобто північні кордони держави, через які пролягали іноземні каравани. У 1230 р. в Смоленську епідемія забрала десятки тисяч життів, що свідчить про надзвичайну заразність хвороби. Люди розуміли, що хвороба переходить від людини до людини, тому локалізували заражені місця, де були хворі. Якщо епідемія поширювалася на все місто, жителі йшли в ліси, кидаючи будинки, скарб, хворих родичів, і відсиджувалися до того часу, доки не проходив мор. Однак позбавленням від хвороби вважався той момент, коли вмирав останній хворий і заразитися, здавалося б, не було від кого.

Нічого не знаючи про збудників захворювань, люди поверталися до міст, і епідемія іноді поверталася разом з ними. Вважаючи місце проклятим, люди доходили до того, що спалювали окремі поселення. Їх помилкою було ще й те, що до XV ст. померлих від епідемій людей ховали за релігійними законами на кладовищах біля церков.

Інфекційні хвороби називали чіпкими хворобами, мором, моровою пошестю, повальними хворобами.

Рис. 74. «Чорна смерть». Випробуваним народним рецептом у лікуванні заразних хвороб у середні віки та пізніше був заклик – «cito, longe, terge», тобто бігти із зараженої місцевості швидше, якомога далі та повертатися найпізніше

З описів із східних країн слов'яни дізналися про ртуть як лікувальний і профілактичний засіб у боротьбі з епідеміями. Саме про жителів островів, що оточують Індію, склалось уявлення, що вони *«от поветрия морового намазывают меркуриум сабли-матум, арсеникум и иными тому подобными мастями, платье на себе носят часто переменное, и оттого помощь от поветрия морового бывает»*.

Ртуть уже була добре відома ремісникам Києва. «Житія святих» XII–XIII ст. описують цей метал, який *«легко раздробляется на мелкие пуговицы и легко опять соединяется вместе»*. Також було відомо, що ртуть для лікування треба вживати обережно, оскільки її пари шкідливі не тільки для людини, але і для «всех животов» (усіх живих істот). З Індії приходили в Русь-Україну й інші медичні відомості.

Жінки-лікарки – хто вони?

У Київській державі лікуванням займалися не тільки чоловіки. У літературі XII ст. є відомості про жінок-лікарок, бабів-костоправів, які майстерно виконували масаж, а також про залучення жінок для догляду за хворими.

В руських переказах збереглися імена жінок-цілительок. Селянська дівчина Февронія, дочка бортника (бджоляра), успішно займалася лікарською практикою; дочка чернігівського князя Єфросинія була *«зело сведуща в Асклепиевых писаниях»*. На думку деяких дослідників, автором першого вітчизняного медичного трактату була Євпраксія Мстиславівна (бл. 1108 – бл. 1180 рр.), дочка князя Мстислава Володимировича і онука Володимира Мономаха. З ранніх років вона цікавилася медициною й успішно займалася лікуванням, за що її стали називати Добродія. У 30-х рр. XII ст. вона написала медичний трактат грецькою мовою «Мазі». Це праця у п'яти частинах, де систематизовано розрізнені медичні відомості того часу, а також власні спостереження, особливо про жіночі хвороби і догляд за новонародженими. Цікавими є назви деяких розділів: «Про рух і спокій», «Про спосіб життя в різні пори року», «Про їжу, пиття, сон і пробудження», «Про піт», «Про сечу», «Про лазню», «Про вагітну і про утробне», «Про догляд за дитиною».

Жінки доглядали за лежачими хворими, готували ліки з трав, уміли робити масаж і вправляти вивихи. Народне сказання про Іллю Муромця згадувало також якусь Марину як постійну лікарку багатиря.

Знакові події. Видатні постаті

- Розвиток зв'язків із Візантією, Болгарією, що привело до появи писемності, можливості фіксувати історію, зокрема медичні знання.
- 988 р. – прийняття християнства в Київській державі, яке збагатило русичів знаннями як Візантії, так і інших держав, багато в чому це стосується лікування.

- У «Руській Правді», першому зведенні законів, уперше згадуються лічці як категорія населення. Визначено право лічця брати винагороду за надану допомогу, так звану мзду.
- Заснування Антонієм Києво-Печерського монастиря (середина XI ст.), який став великим релігійним і культурним центром, де прославилися ченці-цілителі Агапіт, Даміан, Алімпій.
- Розвиток церковної медицини, центрами якої стають монастирі, поява монастирських лікарень.
- Перша згадка про лазню в літописі Нестора-літописця (1113 р.)
- Діяльність княгині Євпраксії, онуки Володимира Мономаха, яка займалася лікувальною справою. В XII ст. узагальнила народний досвід і власні спостереження в трактаті під назвою «Мазі».
- Монастирські хроніки (Києво-Печерський патерик, XIII ст.) містять перші відомості про лікарську етику в Русі-Україні.
- Згадка в літературі XII ст. про жінок-лікарок, бабів-костоправів, які майстерно виконували масаж, про залучення жінок для догляду за хворими.
- Відомості з анатомії у відомій праці «Шестоднев» Іоанна Болгарського (X ст.), який переписували на наших землях до XVIII ст.

ЛІКУВАННЯ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

(1199–1340 рр.)

У період роздробленості Київської держави зростає роль двох західних князівств – Галицького і Волинського, які в 1199 р. князь Роман Мстиславич об'єднав у єдину державу. Вона була, по суті, українською, зважаючи на територію, яку займала.

Основні етапи історії Київської держави, пов'язані з правлінням таких князів:

- Роман Мстиславич – 1199–1205 рр.;
- Данило Романович – 1238–1264 рр.;
- Лев Данилович – 1264–1301 рр.;
- Юрій I Львович – 1301–1308 рр.;
- Андрій та Лев II Юрійовичи – 1308–1323 рр.;
- Юрій II Болеслав – 1325–1340 рр.

Зі смертю Юрія II Болеслава Галицько-Волинська держава перестала існувати як цілісна держава, і стала об'єктом завоювань з боку Польщі, Литви та ін.

Галицько-Волинське князівство відіграло велику роль у захисті наших земель від завойовників, як зі сходу, так і з заходу. Розвиток культури в цьому князівстві був у той час на доволі високому рівні.

За роки існування Галицько-Волинської держави її населення пережило кілька епідемій. Однією з найбільш вагомих причин розвитку епідемій називають голод, який викликали військові потрясіння.

Українські землі і населення ставали частиною масштабних хвиль епідемій, які охоплювали сусідні держави (Польщу, Угорщину, Чехію). Літописи зберегли деякі факти про хвороби правителів князівства, знаті, але більш інформативними стали дослідження їхніх кісток із поховань. Причиною смерті князів називають інфаркт міокарда, хворобу Пертеса, психічні розлади, а також остеомієліт, карієс і пародонтоз та ін.

У Галицько-Волинському літописі докладно описана хвороба князя Володимира Васильковича (1248/1250–1288 рр.), волинського князя, сина Василька Романовича, брата Данила Галицького. З його ім'ям пов'язують піднесення розвитку Волинського князівства.

«Владимиру же князю больных суцую. рана неисцелимая. лежащий в болести 4 лета, болезнь же сущее скажем: нача ему гнить исподнем устна, первого лета мало, второго третьего боль нача гнить. исходящее же четвертом лету и наступившим зиме и нача больма немощи, и опада ему все мясо с бороды и зубы и исподняя вигнищавси и челюсть бородни перегни и бысть видети гортань; и не вкушают по семь недель ничего же...». Ймовірно, літописець подає картину запущеного захворювання на рак нижньої губи з ураженням навколишніх органів. За іншими версіями, це був остеомієліт нижньої щелепи. Ця хвороба стала причиною смерті князя у 1288 р.

Перелік хвороб і причин смерті князів не дає змогу говорити про те, як лікували князів, але з'являються нові матеріали для досліджень, сучасні методики та технології пропонують нові їхні інтерпретації.

РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ У ПЕРІОД ВТРАТИ ДЕРЖАВНОСТІ

(середина XIV – середина XVIст.)

Упродовж цього періоду, як і наступних століть, традиції лікування і взагалі цілому медичні знання на українських землях відчували вплив багатьох культур сусідніх народів. Відбувався взаємовплив у різних сферах життя, не стала винятком і медицина.

Після смерті Юрія II Болеслава у 1340 р., до кінця XIV ст., внаслідок боротьби землі Галицько-Волинської держави відійшли до Польщі (Галичина, західна Волинь, західне Поділля) і до Великого князівства Литовського (ВКЛ, східна Волинь).

До XIV ст. Литва захопила більшу частину українських земель, що входили колись до Київської держави (Київщину, Переяславщину, східне Поділля). Литовці заволоділи величезними західними і південними територіями Русі-України, які набагато перевищували, власне, Литву за чисельністю населення і швидко потрапили під вплив підкорених. За рівнем культури вони значно поступалися місцевому населенню: не мали розвинутої писемності, вироблених форм державного права, не знали багатьох ремесел. Багато литовських князів приймали християнство, переймали мову і культуру східних слов'ян. Водночас (з кінця XIV ст. – у першій половині XVI ст.) ВКЛ усе більше зближалося з Польщею, що було пов'язано із зовнішньою загрозою від Тевтонського ордена, Кримського ханства й Османської імперії, а з XVI ст. від Московського царства.

Тривала боротьба з монголами, татарами (перебували під монгольським пануванням з часу утворення монгольської імперії) та їхніми покровителями – турками сповільнила розвиток культури значної частини українських земель, не сприяла і розвитку контактів з іншими народами і державами. Зберігалися традиції лікування попереднього періоду, хоча значно зменшилась роль церков і монастирів у наданні медичної допомоги. Багато монастирів припинили своє існування, а ценці перебралися у більш безпечні місця або ховалися в лісах і печерах.

Зближення з Польщею зумовило появу багатьох елементів життя європейської католицької культури, зокрема Магдебурзького права, яке успішно поширювалося у ВКЛ. У Києві окремі його положення були прийняті у 1490 р.

Джерела свідчать про наявність у Києві в XV ст. цеху цирульників серед інших 16 цехів. Як і в середньовічній Європі, цирульники займалися переважно лікуванням незможного населення міст.

Колишні землі Галицько-Волинської держави у складі Польщі опинилися у більш сприятливих умовах для розвитку. Польща як католицька держава була тісно пов'язана із західноєвропейськими середньовічними державами – Священною Римською імперією (Німеччиною), Чехією, італійськими державами, австрійськими та угорськими землями. Це прискорило розвиток міської культури в західноукраїнських землях. Багато вихідців з України виїжджали здобувати освіту в університетах Польщі та інших держав Європи.

Великими містами західної України, які розвивалися під впливом польської та західноєвропейської культур, були Львів, Белз, Галич, Сянок, Перемишль та ін.

Найбільш відомим політичним, економічним і культурним центром стає Львів (заснований у 1255 р. Данилом Галицьким), який з 1435 р. став центром Руського воеводства, найбільшого із створених поляками на українських землях. Місто вже до кінця XIV ст. відрізнялося поліетнічністю: у ньому жили не тільки русини, поляки, а й євреї, вірмени, татари, греки, німці та ін.

Розвитку медицини сприяло спілкування з більш розвиненою практикою лікування Західної Європи. Разом із загальноміськими практиками лікування хворих зберігалися і національні традиції. Так, євреї, які жили досить відособлено, мали свої лікарні. З релігійних міркувань вони не зверталися до лікарів інших конфесій.

Оскільки в 1356 р. Львів отримав Магдебурзьке право (право міської громади на самоврядування), це значно прискорило розвиток різних сфер життя. За прикладом західноєвропейських міст міський магістрат бере під опіку і діяльність лікарів, з'являються цехи.

Населення українських земель, як і раніше, потерпало від епідемій чуми, холери, тифу. У Львові масштабні епідемії чуми зафіксовані наприкінці XV ст.

Зростала чисельність населення міста, що вимагало дбати про його санітарно-гігієнічний стан (особливо про постачання питної води).

Перші відомості про львівський водопровід відносяться до кінця XIII ст. У XIV ст. У Львові з'явилися водовози і водоноси, був прокладений керамічний водогін, по якому вода надходила у лазню біля центру міста. Лазня «за звичаєм і правом» була звільнена від будь-яких податків. З XVI ст. учні та вчителі мали право раз на два тижні користуватися нею безкоштовно.

У XV–XVI ст. було налагоджено водопостачання значної частини міста. В 1404–1407 рр. під керівництвом німця Петера Штехера був побудований перший водопровід, яким вода самопливом текла керамічними трубами. Упродовж десятиліть, будувалися нові гілки водогону з труб і водозбірники. Крім кераміки, використовували камінь, дерево.

Лікарні, як і в історії середньовічної Європи, виникали як притулки або богадільні при монастирях або церквах. Їх утримання брали на себе православні братства або багаті городяни. Ще в другій половині XIV ст., коли Польща захопила Галичину і Львів, польський король Казимир III ініціював створення в місті шпиталю св. Єлизавети (під заступництвом католицької церкви). Надалі лікарня росла і до середини XVI ст. перейшла під опіку міста і називалася ім'ям Святого Духа. У місті існувала й інша лікарня імені св. Станіслава (теж під опікою католиків).

Під впливом західної традиції у місті доволі рано почала розвиватися фармацевтика. За свідченнями джерел, заснування першої аптеки пов'язано з правлінням Льва Даниловича, в XIV ст. вони починають виникати при монастирях і богадільнях. Особливості цих аптек були в тому, що в них продавалися не тільки ліки (трави, мазі), але й інші товари: прянощі, олія, крупи, цукор.

У документах з історії Львова (близько 1392 р.) згадують про аптекаря Клементя та фармацевта Василя Русина (хроніка 1445 р.), а перша стаціонарна аптека з'явилася у середині XV ст. Згодом, упродовж XVI ст., виникають ще кілька аптек.

У 1447 р. у міських актах уперше згадується про запрошення для задоволення суспільних потреб лікаря з платнею 10 кіп грошей (600 грошів). У 1550 р. міським лікарем працював доктор медицини з Іспанії Егрениус із платнею 103 злотих на рік.

Більшу частину населення міст обслуговували лікарі-ремісники, відомі в інших країнах як цирульники. В лікуванні вони спирались на віковий досвід народної медицини, тому їх слід сприймати як безпосередніх спадкоємців стародавніх знахарів. У великих містах, виконуючи за приписом докторів медицини різні лікувальні заходи, маючи близькі ділові стосунки з дипломованими лікарями, цирульники поповнювали свої знання. Таке поєднання досвіду побутової медицини з даними науки сприяло збільшенню обсягу медичних знань цирульників. Деякі з них досягли великої майстерності у лікуванні ран, проведенні ампутацій, операцій із видалення каменів, зубів і, особливо, в дуже поширеному засобі лікування – кровопусканні.

Як і в Західній Європі, у Польщі в XIII–XIV ст. з'являються цехи як об'єднання ремісників. Цехова культура поширюється і на українські землі, захоплені поляками і литовцями. Цехи цирульників упродовж багатьох століть були своєрідною та єдиною школою медичних кадрів простих городян.

У ті часи кожен дипломований лікар мав при собі кілька учнів, які допомагали йому в роботі, вчилися виконувати дрібні лікувальні маніпуляції й отримували навички догляду за хворими. Згодом вони працювали в містах та великих селах самостійно. Кількість таких учнів була невеликою. Працювати в містах, де були цехи цирульників, вони не мали права (їх штрафували). Зразком для цехів цирульників в Україні був львівський цех, заснований у 1512 р.

Статути цехів цирульників розділяли членів об'єднання на:

- » учнів, яких в Україні називали хлопцями;
- » підмайстрів, яких називали молодиками, челядниками;
- » майстрів.

Учні брали у віці 12 років, грамотність для них була необов'язковою. Кожен перед вступом вносив до цехової скриньки повний внесок (від шести грошів до шести злотих). Навчання тривало три роки. Учні у одного майстра не повинно було бути більше трьох-чотирьох. Їх навчали ставити банки, сухі та з насічками (криваві); розрізати гнійники; видаляти зуби; перев'язувати рани; накладати лещата при переломах; вправляти вивихи; виготовляти різні пластри для лікування ран. Крім того, вони вивчали ознаки певних хвороб і обов'язково перукарську справу.

Закінчивши навчання, учень вносив до цехового ящика визначений внесок (близько 12 злотих), тоді його вписували в цехову книгу вже молодиком. За більшістю статутів підмайстер, закінчивши науку в основного майстра, повинен був розпочати так звані мандрування. Отримавши від свого цеху довідку про навчання, він переходив до іншого міста, там звертався до цехмайстра і, за його призначенням, починав

працювати челядником у одного з майстрів. Мандрювання мали на меті ознайомлення молодшої людини із засобами лікування в інших містах. У Києві, Львові, Луцьку та інших містах України від обов'язку мандрювання можна було відкупитися певним внеском до цехового ящика.

Пропрацювавши три роки, тобто не раніше ніж через шість років після початку навчання цирюльницької справи, молода людина могла звернутися з клопотанням до цеху про дозвіл скласти іспит на майстра. Отримавши дозвіл, кандидат вносив до цехової скарбниці 10 злотих і отримував від цеху матеріали для виготовлення випробувальних лікувальних зразків. Для іспитів необхідно було виготовити мазі, пластирі (деякі з них складалися з 19 речовин), порошки, направити нову бритву, ножиці, пристрій для кровопускання. Якщо кандидат на майстра одружився з удовою цирюльника або його дочкою, випробувальний грошовий внесок і сам іспит за кількістю завдань зменшувався наполовину. Вдова після смерті чоловіка зберігала всі права на майстерню. Цех виділяв їй підмайстра, який вів справу.

У жодному статуті цеху цирюльників не говориться про контроль лікарів за їхньою роботою. Очевидно, його не було. Життя членів цеху нормувалося статутом. Особливо це стосувалося учнів і підмайстрів.

Члени цеху цирюльників не користувалися пошаною серед городян, і приналежність до цієї корпорації не вважалася почесною навіть в очах інших цехів. Така негативна репутація цирюльників у тодішньому суспільстві пояснювалася поведінкою і ставленням до хворих. Між членами цеху панувала жорстока конкуренція. Крім цехових цирюльників, у великих містах медичною практикою займалися й ті, які з тієї чи іншої причини не були вписані до цеху. Називалися вони партачами (приватниками).

У маєтках поміщики мали своїх цирюльників із кріпосних, яких віддавали в науку до лікарів або до міських цирюльників.

Джерелом медичних знань служила народна практика лікування, рукописні лікарські порадики. Одним з найпоширеніших методів лікування, яким користувалося міське і сільське населення, було кровопускання. Його широко практикували цирюльники в майстернях, лазнях і по домівках. Поміщики перед початком весняних польових робіт наказували робити кровопускання своїм кріпакам, щоб звільнити їх від зимової спрацьованої крові. Вважали, що кровопускання посилює міцність і працездатність.

Фактично цехова медицина в Україні втратила своє значення лише в другій половині XIX ст.

На українських землях у складі Польщі займалися медичною практикою лікарі з університетською освітою, найчастіше це були поляки чи німці. Медичні факультети стали невід'ємною частиною університетів, зокрема Краківського (Ягеллонського), заснованого в 1364 р., який вступив у період свого піднесення у XV ст.

Вихідці з українських регіонів також долучалися до європейської культури та освіти, навчаючись не лише у Польщі, а й інших університетах Західної Європи.

Найбільш яскравою постаттю вважали Юрія Котермака, який отримав другу частину прізвища по місту, звідки був родом. Юрій Дрогобич-Котермак (1450–1494 рр.) під ім'ям Георгія-Михайла сина Доната з Дрогобича був записаний у 1468 р. студентом Краківського університету, отримав ступінь бакалавра у 1470 р., магістра – у 1473 р. Не задовольнившись цією освітою, він відправився до Італії і вступив до відомого в ті часи Болонського університету. Жилося Котермаку на чужині нелегко. Зберігся його лист від 6 лютого 1478 р., в якому він пише земляку Миколі Чепілю: *«Хотів би я мати хоч один спокійний день, якби їв свій хліб без смутку і важкої турботи; я прибув до Болонської школи, маючи мало грошей. Багато що міг би досягти, якщо не мав турбуватися про найнеобхідніше»*.

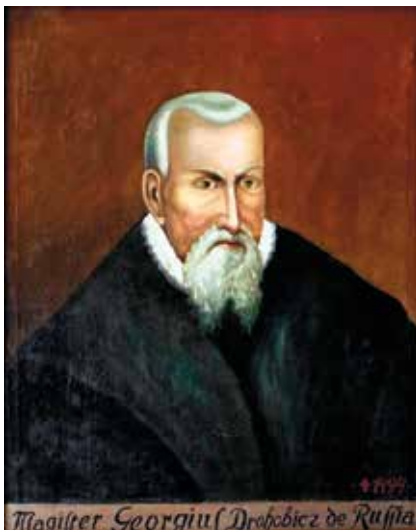

Рис. 75. Видатний філософ і астроном, доктор медицини Юрій Котермак (1450–1494), родом із Дрогобича, перший українець, який надрукував свою книгу за кордоном (1483 р.). Обирався ректором Болонського університету, був професором Краківського університету

У 1478 р. отримав звання доктора філософії, а в 1482 р. – доктора медицини. Уже в 1480–1482 рр. почав викладати астрономію. Його обрали одним із ректорів університету по факультетах медицини і вільних мистецтв. З 1488 р. Котермак викладав медицину у Краківському університеті. Серед його учнів був Микола Коперник.

Дрогобич-Котермак вірив у могутність людського розуму: *«Хоч і далеко від очей простори неба, та не настільки віддалені від розуму людського»*. Кілька разів він навідувався додому, бував у Львові. Майже усе своє життя Ю. Котермак провів за межами батьківщини.

До наших днів збереглася книга (по одному примірнику у Краківській бібліотеці і в бібліотеці Тюбінгена), надрукована Котермаком у Римі, під назвою: «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Георгія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету, щасливо виконана». Це перша друкована книга нашого співвітчизника, опублікована 7 лютого 1483 р.

Якщо на розвиток медицини на деяких українських землях впливала Польща, а через неї – інші європейські держави, то решта українських регіонів також потрапила до зони впливу окремих держав і культур.

Закарпаття (з XIII ст. і практично до початку XX ст. з перервами в XVI–XVII ст.), входило до складу Угорського королівства і пережило значну мадяризацію. У той же час включення з XVI ст. частини Угорщини, а потім і всієї території до складу Австрійської держави (пізніше імперії) зумовило вплив німецькомовної культури, появу лютеранства, деяких інших протестантських конфесій. Оскільки Угорське королівство було частиною європейського католицького світу, вплив західних сусідів виявився і в медицині. У Закарпатті в XIV–XV ст. також з'являються цехи цирульників, практикують іноземні лікарі. Але зберігає значення і православ'я. Найбільшим центром релігійного життя було Мукачєво і монастир, заснований у XI ст., ченці якого опікали мандрівників, прочан і нужденних, надаючи, зокрема, лікарську допомогу.

Південь України – Крим і прилегла степова частина, Таврія, з 20–40-х рр. XIII ст., з часу монгольського завоювання, – опинилися у складі держави Золота Орда. Її творці у XIV ст. почали приймати іслам, а до середини XV ст., із значно послабленої вже не Золотої, а Великої Орди, почали виділятися самостійні ханства. В 1440-х рр. незалежність від Орди проголосив Хаджі Герей, поклавши початок Кримському ханству. В 1478 р. воно визнало себе васалом Османської (Турецької) імперії. Наслідком цього стало посилення ісламу і поширення ісламської культури, кримські лікарі могли користуватися значним науковим доробком, набутим за століття мусульманським світом.

Кримські вчені, отримавши освіту в ісламських навчальних закладах, де викладали арабською мовою, змогли ознайомитися з книгами Ібн Сіні, Ат-Тайші, Абу Нуаймі аль-Асбагані та інших світил медичної науки середньовіччя. У своїй практиці лікарі Кримського ханства використовували книги з фармакології, привезені з Туреччини.

Значного розвитку набула фітотерапія: в Криму було безліч знавців лікарських рослин. Купити ці лікарські трави і настоянки з них можна було в спеціалізованих аптеках, а також у народних знахарів.

Кримчани давно знали і про користь геотермальних джерел. Найвідомішим місцем таких джерел на півострові було місто Солхат. Домініканський чернець Дортеллі д'Асколлі, який майже десять років жив у Кримському ханстві на початку XVII ст., писав: «В околицях цього міста ростуть запашні квіти і цілющі трави. Щороку, з весни і до липня, буває великий з'їзд з усіх кінців Татарії для користування ваннами з гарячою водою з квітами і травами, які ціляють людину від багатьох недуг».

Прийняття ісламу визначило особливе ставлення до особистої гігієни і вплинуло на розвиток санітарно-гігієнічної справи. Величезну роль у житті кримчан з XIV ст. стали відігравати лазні. Вони були громадськими (хамам) або домашніми (мунча). Крім банних процедур, у хамамі практикували оздоровчий масаж.

Північна Буковина (сучасна Чернівецька обл.) з XIV ст. увійшла до складу Молдавського князівства, також турецького васала, хоча не піддавалася ісламізації.

Північно-східні землі України (Чернігово-Сіверська земля) на початку XVI ст. були відвойовані у ВКЛ Московським царством, яке згодом зміцнить свої позиції у східно-му регіоні України. У 1634 р. Річ Посполита захопила Чернігівщину, де було створено воєводство. З кінця XVII ст., в період Руїни, з ослабленням козацтва, московська присутність зміцнилася.

У 1569 р., після утворення Речі Посполитої, велика частина українських земель опинилася в її складі. Це посилює процеси колонізації, які, крім позитивного культурного впливу, обумовили тиск на місцеву православну традицію, збільшило економічну, соціальну та релігійну дискримінацію. Станом, який виступив на захист підкореного православного населення, стало козацтво.

Знакові події. Видатні постаті

- Перша світська лікарня відкрита в Україні у Львові в XIII ст.
- Перші відомості про аптеку у Львові датовані кінцем XIII ст.
- Зразком для цехів цирульників в Україні був львівський цех, заснований у 1512 р.
- Братства – організації православного міщанства, які існували упродовж XV–XVII ст., займались благодійністю й освітою, допомагали нужденним членам своєї парафії тощо. Найбільше в Україні Успенське ставропігійне православне братство у Львові засновано у 1586 р.
- У 1534 р. побачила світ *«Книга, глаголемая прохладный ветроград, избранныя из многих мудрецов о различных врачевских вещах, ко здравию человеческому предстоящих»*, яка була перекладом німецького лікарського порадника. Завдяки прекрасному викладу книга мала успіх, а руські лікарі дізналися про «сади здоров'я», вже давно популярні в Європі.
- Юрій Дрогобич-Котермак (1450–1494 рр.). У 1480–1482 рр. був обраний одним з ректорів Болонського університету по факультетах медицини і вільних мистецтв. З 1488 р. викладав медицину в Краківському університеті.

ПРАКТИКИ ЛІКУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Історія і традиції розвитку лікування в Україні неразривно пов'язані з яскравою і всесвітньо значущою історією українського козацтва.

Козак – слово, яке, ймовірно, походить від давньотюркського кьоз і означає ходити, бродити, мандрувати, також зустрічається в «Хроніці» поляка Марціна Бельського.

Першу згадку про козаків як певну групу людей у письмових джерелах датують 1489 р. Але минує кілька десятиліть, перш ніж козацтво сформується як окремий стан в українському суспільстві. Козаками називають запорожців, реєстрове козацтво (перебувало на службі у короля Речі Посполитої і користувалося привілеями), а також увесь стан козаків у період Гетьманщини.

Регіон, який став основою формування козацтва, Запорозжя, знаходився у межах Великого Лугу (річкових плавнях, що заросли очеретом та листяним лісом від о. Хортиця майже до низин Дніпра). Нині ця місцевість затоплена водами Каховського водосховища. У XV ст. ці землі в Подніпров'ї опинилися на прикордонні між Річчю Посполитою, Кримським ханством і його патроном – Османською імперією, які були суперниками за панування в Степу.

Прикордонне становище і загроза життю зумовили малозаселеність так званого Дикого поля, куди стали стікатися майбутні козаки.

Передумовами, які викликали появу козацтва, були економічне, соціальне і релігійне гноблення українського православного населення з боку польської влади; необхідність виживати в складних матеріальних умовах (з'явилися ухадники, які в плавнях добували харчування для сімей, заготовляли здобич для продажу); постійні загрози з боку кримських татар і турків, які нападали на наші землі, грабували і забирали в полон людей.

Козацтво можна назвати українським, оскільки велика частина козаків походила з українських земель і була органічно пов'язана з культурою і традиціями свого народу. При цьому серед козаків зустрічалися серби, болгари, поляки, росіяни (вихідці з Московії) та представники інших народностей. Їх було небагато, але обов'язковою умовою покаяння було прийняття православ'я.

Важливо відзначити, що козацтво на різних етапах своєї історії не було однорідним у соціальному і економічному відношенні. Так, з 1578 р. з'являється реєстрове козацтво, яке було прийнято на службу Речі Посполитої і стало отримувати плату, землі і значні привілеї. Сформувалося дві групи козацтва: козаки, які проживали на Січі, їх очолював кошовий отаман, і реєстровці, яких очолював гетьман.

Реєстрові козаки походили із Січі, але вони ставали своєрідною елітою козацтва і українського населення, ближчою до великої політики Речі Посполитої, хоча не втрачали зв'язок із Запорозжям. Право першості в прийнятті ключових рішень для усіх козаків мав гетьман.

Крім того, якщо на початковому етапі історії козацтво проживало на Січі, у військовому таборі, то з часом воно розрослося і проживало за межами військового табору у зимівниках (козацьких хуторах), займаючись сільським господарством і промислами.

У період національно-визвольної війни 1648–1657 рр., яку очолив Богдан Хмельницький, практично усе чоловіче населення Гетьманщини (території козацького самоврядування) перейшло в козацький стан.

Знайомство з цими віхами історії козацтва є необхідним для розуміння того, що образ козацтва формувався насамперед на основі уявлень про козаків, які постійно жили на Запорозжі. Це стосується і медичних знань, і практик лікування.

В історії козацтва існувало 8 основних Запорозьких Січей:

- Хортицька – 1556–1561 рр.;
- Томаківська – 1563–1593 рр.;
- Базавлуцька – 1593–1638 рр.;
- Микитинська – 1638–1652 рр.;
- Чортомлицька – 1652–1709 рр.;
- Кам'янська – 1709–1711 рр., 1730–1734 рр.;
- Олешківська – 1711–1728 рр.;
- Нова (Покровська) – 1734–1775 рр.

П'ять із цих Січей знаходилися на території сучасної Дніпропетровської обл. Перша – на о. Хортиця в межах м. Запоріжжя, Кам'янська та Олешківська – в Херсонській обл. Остання Січ була ліквідована за наказом Катерини II в 1775 р.

Українське козацтво стало невід'ємною частиною історії не тільки України та її населення, але й історії інших держав і народів: Польщі та Литви, Московського царства (пізніше Російської імперії), Кримського ханства і Туреччини та ін. У середині XVII ст. козаки брали участь у подіях Тридцятилітньої війни на території Франції, а козака Юрія Кульчицького вважають засновником першої кав'ярні в столиці Австрії Відні.

У цьому розділі міститься загальний огляд козацької медицини, яка відображає тільки частину різноманітної культури козацького стану загалом.

Рис. 76. Запорозькі козаки – творці українського козацтва, засновники військових таборів – січей, – за дніпровими порогами, починаючи з середини XVI ст. Внаслідок національно-визвольної війни 1648–1657 рр., на визволених з під влади Речі Посполитої землях утворилася Гетьманщина або Військо Запорозьке, – своєрідна козацька республіка. Під контролем козаків, разом із Запорозжям, опинилася величезна територія, а козаки стали найвпливовішою силою українського суспільства

Спосіб життя козаків та хвороби

На думку дослідників, козацтво на Січі не було ізольованим від усіх поширених у ті часи хвороб. Але використання ними медичних знань і навичок пояснювалося не тільки наявністю хвороб, а й необхідністю лікування ран, отриманих під час походів і воєн.

Рис. 77. Запорозькі козаки – воїни та цілителі

Спосіб життя козаків був позбавлений комфорту і побутових зручностей. Але необхідність підтримувати себе у належній фізичній формі, щоб воювати, примушувала турбуватися про здоров'я. Навряд чи можна говорити про розроблену козаками систему, швидше про правила і норми, обмеження, завдяки яким було можливим виживання в складних умовах.

Рис. 78. Запорозькі козаки. Філософія та стиль життя

Наприклад, алкоголь був під забороною на час походів, засуджувалося захоплення ним козацької верхівки, але, загалом, вживання алкогольних напоїв було частиною козацького дозвілля.

Щодо харчування, то козаки завжди їли тільки свіжо приготовлену їжу. Це можна пояснити складністю зберігання приготованих продуктів, що було проблемою практично усього тодішнього населення. При цьому слід зазначити, що солили м'ясо і рибу, сушили баранину.

Сиру воду з незнайомих джерел запорожці не пили. Завжди намагалися прокип'ятити, додаючи полин або звіробій (трави, що мають антимікробні властивості). Якщо такої можливості не було, заїдали воду деревним попелом (середньовічний замінник активованого вугілля). Цим нехитрим засобом оберігалися від холери.

Козаки купалися кожен день за будь-якої погоди, а взимку обтиралися снігом. Йдучи в бій, завжди одягали чисті сорочки, щоб у разі поранення використовувати їх як перев'язувальний матеріал.

Для захисту від вошей запорожці варили у величезному чані осетрину. Коли весь риб'ячий жир спливав вгору, кидали туди свій одяг. Зачувши неприйнятний запах, воші тікали.

Відомий дослідник українського козацтва Дмитро Яворницький так описав звичайний день козака на Січі: *«Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стріляння, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попахував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів. Рівно о 12 годині курінний кухар вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід. Обід у кожному курені готував окремий кухар з помічниками, невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд... Страву готували у великих мідних або чавунних казанах... й варили тричі на день на всіх наявних у курені козаків, за що кухарю платили... На стіл (сирно) звичайно ставили соломаху, або саломат, тобто густо зварене на воді житнє борошно; тетерю, тобто не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно; щербу – так само рідко зварене борошно на риб'ячій ющі...».*

Велике значення для підтримки здоров'я мали фізичні навантаження. Обов'язковим для козака було вміння їздити верхи на коні. У ті часи ще не існувало слова іпотерапія, але вони відчували на собі її користь: під час верхової їзди, задіяні всі групи м'язів, зміцнюється м'язовий корсет навколо хребта. Верховна їзда допомагає попередити розвиток сколіозу і навіть позбутися його, також корисна при хворобах серця.

Відомо, що запорожці любили співати, танцювати гопак, тримаючи в руках по шаблі. Сучасна медицина довела, що спів лікує, зміцнює легені і прес, а правильне дихання допомагає наситити кров киснем.

Тож козацтво в сенсі санітарії та гігієни, харчування не відрізнялося від решти населення українських земель. Але їхня загартованість залежала від більш суворого умов життя, участі у військових походах, які вимагали більшого аскетизму.

Козацькі методи лікування

Більшість козацьких традицій прийшли на Січ із народного життя, тому багато чого можуть розповісти про предків українців.

Життя запорозьких козаків зазвичай проходило в походах і бойових сутичках. Тож козацька медицина була обумовлена необхідністю виживати в екстремальних умовах. Часто лікаря на Січі не було, і козаки займалися самолікуванням або зверталися до знахарів.

Допомогу при різних пошкодженнях та захворюваннях вони надавали за правилами та засобами народної медицини того часу. Козаки вміли пускати кров, видаляти зуби, накладати пластирі для лікування ран, лещата при переломах. Вирушаючи в похід, разом із запасами зброї і продуктами брали й ліки.

Про козацькі методи лікування від недуг ходили легенди. Наприклад, вони накладали на відкриті рани суміш землі і слини, яка діяла як бальзам, або лікували важко хворих сном під ритмічний барабанний бій.

Козацька медицина ґрунтувалася на знаннях властивостей цілющих трав та інших природних матеріалів і речовин.

Тяжко поранених воїнів, які втратили багато крові, поїли ковальської водою, в якій охолоджували шаблі в процесі загартовування. Це козацьке чаклунство можна легко пояснити за допомогою хімії. Окис заліза, потрапляючи у воду, робить з неї необхідну для ослабленого організму мінералку.

Відомо також, що рани лікували і сирію рибою. Рибний компрес накладали на рану, після чого вона швидко зтягувалася. Рани від стріл, найглибші і болючі, залікували олією звіробою і полиноюю медовухою. Вправляли хребці козацькою люлькою-носогрійкою і лікували рани павутинням.

Особливою вправністю славилися козаки-костоправи. Вони вправляли вивихи, навпомацки визначаючи зміщення кісток, адже кандидат у костоправи, навчаючись, мав зібрати розбиту посудину, поміщену в зав'язаний мішок.

Польові хірурги – козацькі лікарі – знали прийоми лікування отриманих у бою ран без звичних ліків. Вони володіли таємними знаннями і полегшували долю поранених, у прямому сенсі, підручними методами. Наприклад, прикладали до рани павутиння, а то і звичайну землю. А як антисептик використовували сушений любисток.

Козаки вміли лікувати відкриті переломи, видаляти роздроблені кістки, володіли основами антисептики, тобто вміли оперувати так, щоб у рану не потрапляли мікроби.

Успішно боролися з гнійними пораненнями, «викочували» кулі і осколки, проводили ампутації.

Щоб врятувати людину від гангрени, ампутації робили швидко, культю обов'язково вмочали в киплячу смолу, не застосовуючи при цьому наркозу. Але є й інші відомості: буцімто лікарі застосовували знеболювальні або запоморочливі трав'яні настої, зокрема відвар з маку.

Гарячку лікували горілкою з розведеним у ній гарматним порохом або попелом. Якщо ж запорожець отримував поранення на полі бою, де не було ніяких підручних засобів, він брав у жменю землю, змочував її слиною і змащував рану.

Деякі знавці народної медицини стверджують, що вгамувати зубний біль, приклавши до хворого зуба шматочок солоного сала, – козацький рецепт, популярний і дотепер.

Ефективним засобом від застуди вважалася на Січі лазня.

Деякі відомості про лікарські звичаї запорозьких козаків знаходимо в творі французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який мандрував Україною майже 17 років і свої спостереження виклав в окремій книзі, надрукованій уперше у 1651 р. Він пише: *«Я бачив козаків, які, щоб позбутися від лихоманки, розбавляли в чарці горілки півзаряда пороху, випивали цю суміш, лягали спати і на ранок прокидалися в хорошому стані. Часто бачив, як козаки, поранені стрілами, коли не було хірургів, самі засипали свої рани невеликою кількістю землі, яку перед цим розтирали на долоні слиною. Козаки хвороб майже не знають. Велика частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості. Від природи наділені вони силою і зростом високим»*. Г. Л. де Боплан зазначає також, що під час зимових походів серед козаків великих втрат від холоду не було, оскільки вони тричі на день їли гарячу юшку з пива, яку заправляли олією та перцем.

Звичайно, достовірність відомостей Г. Л. де Боплана сумнівна. Іноді вони ґрунтувалися на переказах і домислах, що не відображали справжнього стану медичної допомоги.

Козацька фітотерапія

Козаки добре знали на цілющих травах. Вони першими почали застосовувати їх від зубного болю, зупиняли кров у ранах, вгамовували біль у животі або хребті. У спадок від них залишилося багато рецептів, якими користуються і тепер.

Деревієм, який ще скіфи називали солдат-травою, лікували вогнепальні рани: свіже листя розтирали до отримання кашоподібної маси і змішували її зі свинячим жиром. Настоянкою кореня аїру полоскали рот при цинзі, обмивали нею рани. Відвар полину вживали при розладі шлунка, з його допомогою позбувалися глистів. Споришем лікували ниркові хвороби і виводили камені з жовчного міхура.

Готували з трав настої, відвари, спиртові настоянки. Однак був і винятково козацький метод лікування, коли для профілактики шлункових захворювань пропонували покурити трубку, набиту материнкою; для заспокоєння нервів – м'ятою і звіробоем.

Понад 50 різних недуг козакам допомагала подолати звичайна кульбаба, нектар якої, як стверджують пасічники, присутній у кожній краплі меду. Якщо заболіли суглоби, першою помічницею ставала береза. Подагру і хвороби нирок, гастрит і малярію лікували бруньками осики та її молодими пагонами. Широко застосовували цілющу сон-траву як заспокійливий засіб при безсонні, невралгії, істерії, а також при бронхіальній астмі та ниркових кольках; кінський каштан – при тромбофлебіті, геморої, трофічних виразках.

Відваром дубової кори зміцнювали ясна, додавали його у воду для купання, а гілочку дуба використовували замість зубної щітки. Козакам вдавалося лікувати травами навіть сказ. Вони боролися з цією напастю за допомогою настоянок і поросків із звіробоею, березки польової та дроку.

Деякі рецепти і нині представляють особливий інтерес.

СТАРОВИННІ ПРИМОЧКИ

• Для загоєння застарілих ран

Розтерти 3 жмені сухої трави безсмертника пісчаного на молодий місяць, кинувши туди полин-чорнобиль. Розжарити на вогні лист заліза, розтерту траву розкласти на ньому. Коли вона спопелиться, просіяти і змішати з «дерев'яною» (оливковою) олією.

Прикладати до рани 2 рази на день.

• Від анемії, при виснаженні

Чотири жмені перемелених жолудів, зірваних з дуба старше 25 років, перемішати з 500 г «залізної» води. Помістити в півлітрову банку і виварити її до половини. Додати 3 столові ложки липового меду.

Приймати 4–6 разів на день перед їжею.

Щоб приготувати «залізну» воду, в окріп кидають залізну тирсу і чекають, доки вода не охолоне.

• При стресі, нервовому збудженні

1 жменю висушеної айстри ромашкової (або дикої) залити 200 г гарячої «мідної» води (готують за аналогією із «залізною»). Настояти 30 хвилин.

• Приймати за необхідності.

На Січі таку воду давали козакам, звільненим з полону.

Часто вороги приписували козакам надприродні здібності через їхнє вміння довго обходитися без їжі та води. Насправді, ніякого дива в цьому не було, а було лише відмінне знання лікарських рослин. Козаки готували порошок з асфоделю, кореня просвирника, сочевиці, білого маку та цибулі. Після прийому цієї суміші можна було не їсти кілька днів.

Казацька люлька – теж ліки

Тютюн і звичка паління прийшли на українські землі з Туреччини. Їх не можна назвати ознакою здорового способу життя, але саме люлька стала невід'ємним атрибутом козака поряд із натільним хрестом, ладанкою і, безумовно, зброєю і конем.

Саме запорожці першими почали палити тютюн. Про пристрась козаків до тютюнопаління писав Дмитро Яворницький. Він відзначав, що люлька була козаку рідною сестрою, зігрівала, втішала в період походів. Вони наділяли її магічними властивостями та вважали талісманом, втратити який велика біда.

Турецький тютюн був досить дорогим, тому козаки його часто розбавляли різними сушеними травами. У люльку додавали цілючі трави: полин, чабрець, м'яту, борщовик, тому паління не шкодило здоров'ю. Запорожці не хворіли на астму і бронхіти, вважалося також, що паління сприяє нормалізації тиску, поліпшує апетит, сон і навіть зір, а також заспокоює нерви.

Однією з трав, яку використовували в люльках, був буркун жовтий. Висушені верхівки з квітами і листям містять багато кумарину, який має протисудомну дію, а також пригнічує нервову систему і надає певний галюциногенний ефект. Тютюн із буркуном служив своєрідним заспокійливим засобом.

Короткою козакою люлькою – «бурулькою» або, правильніше, «бурунькою» (від татарського слова *birun* – ніс, що, фактично, те ж саме, що й «носогрійка») – запорожці лікували хвороби спини: прикладали її до викривлених ділянок хребта і примотували широким поясом. Так і відправлялись у далекі походи, не знімаючи пов'язки, і хребці поступово ставали на місце.

Де і хто лікував козаків?

Із походів запорозькі козаки поверталися з великою кількістю поранених, частина яких залишалася назавжди інвалідами. Опіку і догляд за ними зазвичай брали на себе монастирі (якщо козак не мав сім'ї), при яких влаштовували шпиталі. Там же часто доживали свої дні і старі козаки. Це не були лікарні у вузькому сенсі, а швидше, притулки, які виконували кілька функцій.

Після появи реєстрового козацтва в 1578 р. реєстровики отримали від королівської влади м. Трахтемирів і округу для свого постійного перебування на Дніпрі, нижче Канева (сучасна Черкаська обл.). Там був облаштований шпиталь при Трахтемирівському монастирі. Указом короля Стефана Баторія відзначалася роль монастиря як шпиталю-притулку для поранених і старих козаків. Але він був не тільки притулком для хворих і літніх реєстрових козаків, а й свого роду економічним центром, де зберігалися продовольчі запаси. У другій половині XVII ст., після різних повстань і воєн, монастир занепав.

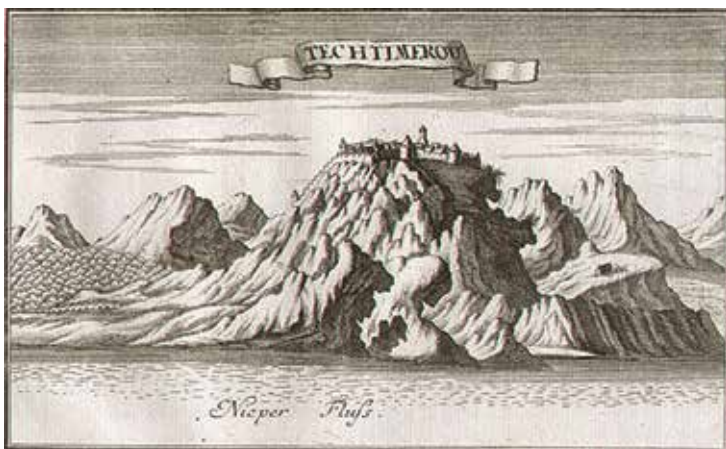

Рис. 79. Трахтемирівський монастир на Дніпрі, упродовж тривалого часу існував найбільший шпиталь для лікування хворих та утримання старих козаків

Надалі головний козацький шпиталь розміщувався в Межигірському монастирі біля Києва. Монастир мав велике книгосховище, де зберігалися і медичні книги, з якими знайомилися ченці монастиря. Гетьман Богдан Хмельницький у подяку за допомогу, яку монастир надавав пораненим козакам, подарував Межигірському монастирю містечко Вишгород з оточуючими селами. У другій половині XVII і XVIII ст. багато гетьманів і кошових отаманів дарували монастирю землі і кошти, що допомагало утримувати притулок для хворих і німецьких козаків. Значна частина з цих козаків постригалася в ченці і закінчувала життя в монастирі.

Шпиталь у Межигір'ї після 1755 р. передбачалося перенести до інвалідного громадського будинку. Однак такий будинок влаштували в Кирилівському монастирі в Києві, а в Межигір'ї відкрили військовий шпиталь, який у 1787 р. згорів у день намічених відвідин Катериною II. Архів монастиря згорів ще раніше – в 1764 р. Цим і пояснюється відсутність достатніх відомостей про діяльність лікарні при монастирі.

Схожі шпиталі-притулки були влаштовані в Лебединському монастирі біля Чигирини, Левківському біля Овруча. Вони підпорядковувались головним монастирям – Трахтемирівському або Межигірському. В історії Нової Січі популярність отримав Свято-Миколаївський Самарський монастир.

Роль монастирів в опіці над хворими і старими козаками обумовлювалася в цілому важливою роллю православної церкви в житті українського народу, і козацтва зокрема. Саме православна церква в умовах польського і католицького панування залишалася духовним і культурним осередком для народу, який зберігав вірність релігійним традиціям.

На Січі медичну допомогу надавали найбільш досвідчені діди-січовики, які вже не ходили у воєнні походи, але мали досвід лікування хвороб, знали трави.

У літописі Самійла Величка (XVII ст.) ця окрема категорія козацьких лікарів називається цирульниками. Вони повинні були не тільки стригти і голити, а й розкривати нариви, бинтувати рани, вправляти вивихи, пускати хворим кров. Запорозька Січ задовольнялася медичною допомогою своїх цирульників.

Так, у 1675 р., коли турецькі війська несподівано напали на Січ, під час боїв було, як про це йдеться в літописі С. Величка, *«ранено до осмидесяти товарищества»*, яких кошовий Іван Сірко *«целюрникам сечевым, за награждение им данное лечити приказал»*. Тобто, їм призначалася платня за лікування козаків, яку виділяли з січової скарбниці.

Для боротьби з чумою медична канцелярія в Запорожжі відрядила лікарів (у 1738, 1760 рр.). Відомо також, що кошовий отаман Г. Федоров звертався через гетьмана Кирила Розумовського до Петербурга з проханням призначити до запорозьких козаків на постійну службу лікаря *«із достатньою аптекою і помічниками»*. На це клопотання було видано згоду, але медичний пункт з дипломованим лікарем так і не був відкритий.

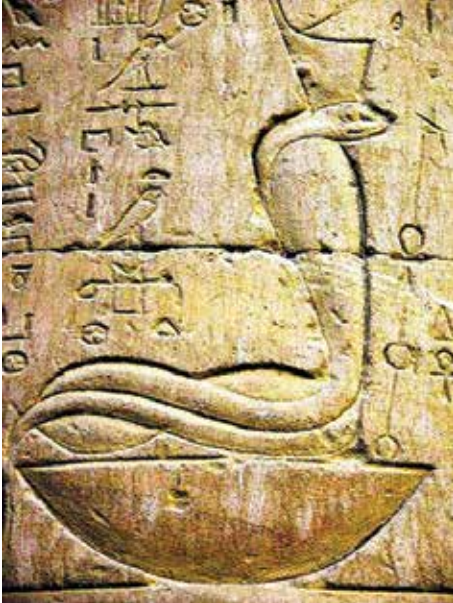
Козаки-характерники і лікування

Однією з унікальних категорій у середовищі козацтва були козаки-характерники. В ієрархії козацького війська вони посідали особливе місце. На Січі їх зазвичай було не більше п'яти-шести чоловік. Крім медичних знань, ці високопрофесійні воїни, як вважали козаки, були спроможні творити дива. Наприклад, силою погляду повернути назад ворожий загін і за допомогою стародавнього замовляння наповнити вітром вітрила козацької чайки при повному штилі. Ходили легенди і про те, що одним зусиллям волі характерник вмів поставити на місце хребець, який вискочив.

Відомо, що характерники поєднували лікування з читанням молитов і народних замовлянь. Церква не схвалювала такі лікарські практики, зараховуючи характерників до чаклунів, чародіїв, але демократизм устрою Запорозької Січі та її зв'язок з народними традиціями забезпечували їм авторитет. Деяких історичних особистостей, таких як Іван Сірко, Семен Палій, Максим Кривоніс та інші, відомих кошових отаманів, гетьманів, полковників, наділяли надприродними здібностями і вважали характерниками. Але їхні особливі якості виявлялися зазвичай в бою.

розділ 6

Кобра – втілення і символ єгипетської богині-захисниці УТО

За тисячу років до нашої ери **КУЛЬТ ЗМІЇ** як символа мудрості, науки і пізнання виник у греків. Саме змія, відповідно до грецької міфології, навела Асклепія на думку про можливість воскрешати мертвих. В античному світі змія вважалася берегинею домашнього вогнища. Змії були неодмінною приналежністю асклепіона. Згідно з однією з гіпотез про походження імені бога лікарського мистецтва Асклепія, воно походить від назви особливого роду змій – «аскалабос». Пізніше ці змії, нешкідливі для людини, стали називатися «асклепієвими вужами». Змія зображувалася на похідній аптечці римського військового лікаря.

Бог Тот

Однак в історії медицини з образом змії і черв'яків часто пов'язували не тільки життя і здоров'я, але також хвороби і смерть. Тобто змія символізувала смерть і безсмертя, добро і зло. Їх уособлював і її роздвоєний язик, і отруйність її укусів поряд з цілющою дією отрути, і загадкова здатність гіпнотизувати дрібних тварин і птахів. В Єгипті уособленням бога Тота був Ібіс – ПТАХ, що пожирає змії і черв'яків, які викликають хвороби.

Грецький фіал

ГРЕЦЬКИЙ ФІАЛ – широкую плоску чашу без ручок, з тонкими стінками й злегка загнутими всередину вінцями без підставки, використовували у різних ритуалах, спрямованих на досягнення здоров'я, зцілення від хвороб, успіху в справах. Її часто тримають у руках доньки Асклепія Гігія і Панакея. У цій чаші не випадково немає другого дна: вона покликана нести в собі лише цілюще начало і душевний спокій.

Емблему з поєднанням чаші і змії запропонував у XVI ст. знаменитий лікар Парацельс.

Посох Асклепія

Іноді походження **ЧАШІ ЗІ ЗМІЄЮ** як медичного символу пов'язують з історією отрут і протиотрут. Ліки часто мали складний вміст і містили зміїну отруту, яку зберігали в спеціальних чашах. Про дію зміїної отрути писали багато лікарів і філософів Стародавньої Греції та Риму. Вивченням отрут тваринного походження, зокрема зміїного, займався Арістотель. Клеопатра (I ст. до н. е.), остання александрійська цариця з роду Птолемеїв, вивчала зміїну отруту і випробувала її на рабах. Грецький лікар Нікандр Колофонійський (III ст.) описав дію зміїної отрути і вказав склад протиотрут. Зміїна отрута і в наш час входить до складу медичних препаратів. Особливо велике поширення як ліки зміїна отрута отримала в епоху середньовіччя, і аж до XIX ст. входила до складу багатьох протиотрут – «теріаків». Крім того, вважалося, що печінка і жир змії очищують кров, а суп із змії додає мужності.

В епоху Відродження медицину часто зображували у вигляді увінчаної лаврами жінки з посохом, обвитим змією, і півнем у руці

Тривалий час повноправними і рівноцінними символами медицини вважалися **СОВА, ПІВЕНЬ, ВОРОН І СОБАКА**. Усіх їх у різний час зображували поруч з Асклепієм. Сова і ворон вважалися символами мудрості, без якої лікарю ніяк не обійтися. Собака - уособлення вірності і відданості, прагнення служити і охороняти. Ворон з цієї компанії протримався довше всіх, – середньовічні алхіміки позначали його зображенням свої ліки. Цікавим є трактування ролі півня: передусім, він був просто жертвною їжею, кров його призначалась Асклепію, а м'ясо, якому приписувалися цілющі властивості, – хворим. З поширенням християнства з'явилося ще одне тлумачення: крик півня проганяє нечисту силу, вітає настання ранку, коли більшості пацієнтів стає легше.

Асклепій-Ескулап

КУЛЬТ АКЛЕПІЯ був поширений не тільки в Греції, але і в Римі. У Римі шанування Асклепія (Ескулапа) уведено у 291 р. до н. е. Тоді, під час найстрашнішої епідемії чуми, за передбаченнями, витягнутих з «Сивілліних книг», у пошуках термінових засобів порятунку римські послі змушені були відправитися в Грецію в Епідавр, в храм Асклепія. Під час переговорів послів з жерцями, на римське судно, що стояло на якорі в гавані, заповзла змія. А коли судно поверталось до берегів Італії, змія, на очах у всіх попливла до італійського берега. На римлян подібний збіг справив чималий психологічний ефект. І коли, не без грецьких лікарів-жерців, епідемія припинилася, культ змії і культ Асклепія були беззастережно прийняті і в Стародавньому Римі. На честь самого Ескулапа-Асклепія був побудований храм на острові Тибру. Культ Ескулапа був грецьким; жерці при храмі бога були з греків; як і грецькому Асклепію, римському Ескулапу були присвячені з тварин змія, собака і півень. На античних монетах і медальйонах Асклепій часто зображений з лікарськими рослинами – маком, виноградом, пальмою, кипарисом. В епоху Ренесансу як емблема медицини значного поширення набуло зображення конвалії.

Гігієя з чашею і змією

Найважливішою фігурою серед божественних дітей Асклепія була його старша донька **ГІГІЄЯ** – богиня здоров'я. Місце зародження культу Гігієї вважають Тітаніс (близько Сікіона), потім Пелопоннес, де вона завжди була богинею-покровителькою здоров'я людей. В Афінах вона була втіленням чистого повітря і цілющих джерел. Культ богині Гігієї прийшов з Греції до Риму разом із культом бога Асклепія (Ескулапа).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: Навчальний посібник для вузів: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 419 с.
2. Балух В.О., Коцур В.П. Історія стародавнього Риму. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Чернівці, 2005. – 680 с.
3. Білоус В.І., Білоус В.В. Історія медицини і лікувального мистецтва. – Чернівці, 2019. – 284 с.
4. Бужилова А.П. Homo sapiens. История болезни. – М.: «Языки славянской культуры», 2005. – 320 с.
5. Верхратський С.А. Історія медицини. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
6. Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів / за ред. Л.В. Войтовича. – Львів: Тріада Плюс, 2010. – 502 с.
7. Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах та іменах. – Л.: Б. в., 2004. – 364 с.
8. Голяченко О.М. Історія медицини. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 248 с., 72 іл.
9. Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 248 с.
10. Грандо А.А. Медицина в зеркале истории: о Музее медицины Украинской ССР. – К.: «Здоров'я», 1990. – 151 с.
11. Історія медицини і медсестринства: навч. посіб. / Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта, В.І. Мельник, О.Г. Григола. – К.: ВСВ «Медицина», 2018. – 376 с.
12. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О.М. Бут, М.І. Бушин, Ю.І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М.І. Бушина, д.і.н., проф. О.І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с
13. Козицький А., Підкова І. Енциклопедія Львова. Том 1. – Львів: Літопис, 2007. – 656 с.
14. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2002. – 590 с.
15. Марчукова С.М. Медицина в зеркале истории. – М.: Европейский Дом, 2003. – 272 с.
16. Ступак Ф.Я. Вступ до історії медицини. Медицина і первісне суспільство. – К.: НМУ, 2002. – 64 с.
17. Ступак Ф.Я. История медицины: учебник. – К.: Книга-плюс, 2016. – 144 с.
18. Хомчик М.А. Античные хирургические инструменты из Ольвии. 8 июля 2021 г. / Сайт для врачей и фармацевтов «Medicus Amicus». Режим доступа: <http://www.medicusamicus.com/index.php?action=5x1124x1>
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1 / передмова В.А. Смоля; ред. кол.: П.С. Сохань (голова), В.А. Смолій (заст. голови), В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, М.М. Шубравська (відп. секр.). – К.: Наукова думка, 1990. – 596 с.

навчальний посібник

**Дзяк Георгій Вікторович
Перцева Тетяна Олексіївна
Васильєва Тетяна Леонідівна
Хомазюк Тетяна Анастасіївна**

**ВИТОКИ І ТРАДИЦІЇ
МИСТЕЦТВА ЛІКУВАННЯ
В ПАЗЛАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ:
від давнини до середньовіччя**

Відповідальна за випуск Т.А. Хомазюк
Художній та технічний редактор М.Д. Кислов
Верстка Misheal_D
Коректор В. Орищій

Формат 64×90/16. Папір G-print. Гарнітура Myriad Pro.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 11,9. Тираж 99 прим. Зам №80/22.
Видавництво «ГЕРДА», 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 60.
book-shop.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №397 від 03.04.2001 р.

ISBN 978-617-7639-80-9

